

KATOLIKUS ÚJJÁSZÜLETÉS DEBRECENBEN

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 23.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

Katolikus újjászületés Debrecenben

SZERKESZTETTE:

OROSZ ISTVÁN és PAPP KLÁRA

DEBRECEN, 2015

DEBRECEN MEGYEI JOGÚ VÁROS ÖNKORMÁNYZATA,
A DEBRECENI EGYETEM,
VALAMINT A DEBRECEN-NYÍREGYHÁZI EGYHÁZMEGYE
MEGBÍZÁSÁBÓL KIADJA
A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE

A borítót tervezte:

GYARMATI IMRE
grafikus

A kötetet lektorálta:

KEMÉNYFI RÓBERT
egyetemi tanár

Technikai szerkesztő:

HERMÁN ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

Debrecen Megyei Jogú Város és a
Debreceni Egyetem Közművelődési Vegyesbizottsága,
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája

A fedőlapon: *Csáky Imre bíboros ismeretlen festő által készített olajképe
a nagyváradai püspökség gyűjteményéből*
(Böcskei László nagyváradai megyés püspök engedélyével,
fotó: Lukács Tihamér)

A hátlapon: *a Szent Anna templom és Csáky püspök szobrának fotója,
E. Lakatos Aranka szobrászművész alkotása* (Fotó: Papp Klára)

ISSN 2060-9213
ISBN 978-963-473-886-2

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
DRASKÓCZY ISTVÁN: Debreceni diákok egyetemjárása a középkorban	17
IFJ. BARTA JÁNOS: Felekezeti állapotok Magyarországon a 18. század elején	37
SZÁRAZ ORSOLYA: Jezsuita népmissziók a váradi egyházmegyében a 18. században	51
SZENDINÉ DR ORVOS ERZSÉBET: A mezővárostól a szabad királyi városig. Debrecen kiváltságai (1631–1693)	65
OROSZ ISTVÁN: Debrecen szabad királyi városi státusának országgyűlési becikkelyezése 1715-ben	83
PAPP KLÁRA: Csáky Imre püspök szerepe a katolikus egyház debreceni térnyerésében, megerősödésében.....	107
SZABADI ISTVÁN: A református egyház Debrecenben a szabad királyi városi cím megszerzése után	127
BITSKEY ISTVÁN: „Ab omnibus pius rex dicebatur” Szent László a magyarországi irodalomban	135
KELÉNYI GYÖRGY: A Szent Anna-székesegyház építéstörténete és helye a magyar barokk építészetben	147
NYÁRÁDI ANNA-MÁRIA: A debreceni Szent Anna-templom Szilassy szentségmutatója	159
VÁRHELYI ILONA: Petőfi Sándor „viselt dolgai” a katolikusokkal. A katolikus hatás vizsgálata a debreceni irodalomban – mint lehetséges kutatási irány.....	167
A KÖTET SZERZŐI	177

ELŐSZÓ

2015. június 12-én egész napos rendezvénynek adott helyet a Debreceni Egyetem.¹ *Bosák Nándor, a Debrecen–Nyíregyházi Egyházmegye püspöke*, köszöntőjében a debreceni katolikus emlékév egyik legrangosabb eseményének nevezte a konferenciát: „Mi a történelemben nemcsak az események láncolatát látjuk, amelyek cél nélkül követik egymást, hanem mindig a történelem megélt emberi vonatkozásait szemléljük és figyeljük. Ilyen értelemben mindig a kairosz az, ami bennünket foglalkoztat, így idézzünk fel régi eseményeket, és keressük a történelem mélyebb értelmét. A katolikus újjászületésre visszatekintő emlékév erre a történelemben megvalósult életre utal, mert életünk a történelemben minden helyzetben újjászületés.” *Komolay Szabolcs, Debrecen alpolgármestere* kiemelte, hogy az emlékév nemcsak a katolikusok ünnepe, a rendezvényekhez a város különböző intézményei is sikeresen kapcsolódnak. *Szilvássy Zoltán, a Debreceni Egyetem rektora* utalt rá, hogy a közelmúltban több egyháztörténeti konferenciának adott helyet az egyetem, mivel a mai Debrecent megérteni, s a jövőt a keresztény értékek alapján tervezni csak ilyen tanácskozások tanulságai alapján lehetséges.

A konferencia tizenkét előadásához kapcsolódott a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár kiállítása, valamint a „Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Germanici et Hungarici Romae” című kötet (Száraz Orsolya és Rosa Pace bevezetésével) bemutatója is, amelyet *Monok István*, az MTA Akadémiai Könyvtár és Információs Központ igazgatója méltatott.

Draskóczy István, az ELTE BTK professzora előadását a város Mohács előtti fejlődésének szentelte, ebből az időszakból kiemelve a debreceni diákok egyetemjárását a középkorban. Előljáróban Makkai László megállapítását idézte, aki szerint a külföldi egyetemeket megjárt debreceni diákok „*Akármelyik társadalmi rétegből kerültek is ki azonban, a város gazdasági erejéhez képest, más magyarországi városokkal összehasonlítva, kevesen voltak, és későn tűntek fel, ami megint csak Debrecen középkori művelődési jelentőségének viszonylagos szerénységére vall.*”.

¹ Az előszó szövegének első változata konferencia-beszámolóként megjelenés alatt a Debreceni Szemle folyóirat következő számában.

Saját kutatásaira alapozva 1431 és 1523 között 21 debreceni származású egyetemet járt fiatalt mutatott ki, akik közül 18 fő (1440–1514 között) a krakkói egyetemre iratkozott be. 1431-ben a krakkói egyetem peregrinusai között találhatjuk az első debreceni beiratkozót. 1478-tól emelkedett a külföldön továbbtanulni szándékozók száma, s a 16. század elején már Itáliába (1 fő) és Bécsbe (2 fő) is utaztak.

A beiratkozott hallgatók közül nem mindenki (összesen csak öt fő) fizette ki teljesen a beiratkozási illetéket, ami előfeltétele volt a baccalaureusi fokozat elnyerésének, s közülük csupán egy lett magister. A szerző a peregrinusok hazatérés utáni sorsát is végigkísérte, de vizsgálta a városból a kanonokok közé állt ifjak tanulásának lehetőségeit is. A földesúri mezővárosok között, ahonnan peregrinusok indultak külföldi egyetemekre, Debrecen bekerült az első 50 közé, s a tanulás iránti érdeklődés a 16. század elejétől növekedett meg, ami a szerző szerint jelzi a város anyagi gazdagodását is.

Barta János professor emeritus a konferencia témájának tágabb környezetéért, a 18. század első felének felekezeti viszonyait vizsgálta a Magyar Királyság területén. Előzményként bemutatta, hogy „a katolikus egyház balszerencséjére az ország darabokra hullása időben egybeesett a reformáció megjelenésével, aminek terjedését az új körülmények között semmi sem tartóztatta fel.” A török elleni hosszú háború megteremtette a lehetőséget a katolikus egyház befolyásának, támogatottságának helyreállítására, azonban erre, hosszú távra érvényes módon döntően a szatmári egyezség után kerülhetett sor. Megindult az egyházmegyék újjászervezése, az egyházi birtokok visszaadása, s megindulhatott a katolikus egyház (püspökség, káptalan, szerzetesrendek) birtokainak gazdálkodása is.

Az elpusztult plébániák helyreállítására, új parókiák alapítására került sor, s a folyamatban a protestáns egyházak is sérültek. Az egyházmegyék püspökeinek templomfoglalásai mellett arisztokrata családok képviselői is érvényesíthették patrónusi jogukat jobbágyaik felett. De kimutatta, hogy a katolikus egyházi ünnepek, a hozzájuk kapcsolódó szokások, a búcsújáró helyek megújulása, a szentkultuszok terjedése komoly szerepet játszhatott a katolikus hit megőrzésében, megerősödésében.

A korabeli Európában az abszolutizmus uralkodói a hadsereg és a hivatalnoki kar mellett a katolikus egyházat is hatalmuk támaszai közé számították. Barta professzor szerint a Habsburgok a Magyar Királyságban is erre törekedtek, de a 18. század végére csak a lakosság 49%-a lett katolikus, s 6%-uk görög katolikus, a 14% református, 9% evangélikus, 21% ortodox, s 1% zsidó mellett.

Szárász Orsolya irodalomtörténész a váradi egyházmegye jezsuita népmisszióiról tartott levéltári forrásokra épülő, izgalmas előadást. A 17. század végi törökellenes háborúk győzelme után újjászerveződött váradi egyházmegye területén vándormisszionáriusok vezették azt a két missziót (1730 és 1753), amelynek folyamatát és hatásait elemezte. Ezen a területen különösen fontos volt a vallási élet formáinak elsajátítása, a vallásosság fölélesztése és elmélyítése. Az első misz-

szió idején Csáky Imre volt a püspök, aki a Kolosvári Pál jezsuita és Berzeviczi János által több településen lefolytatott szertartást (Várad, Debrecen, Nemeskerek, Gyula, Bélfenyér, Belényes, Margitta, Telegd, Kárásztelek) egyértelműen támogatta. Váradon az ott állomásozó katonaság összetétele miatt magyar és német nyelvű missziót is tartottak, amelyen a tíz napig tartó eseményen nagyon sokan részt vettek. Debrecenben viszont – ahogyan a későbbiekben Belényesen – nem kaptak arra engedélyt a városi tanácstól, hogy a kálvinisták is jelen legyenek a prédikáción, nem tartottak körmenetet sem, s megerősítették ugyan a kevés katolikus vallási meggyőződését, de egyetlen „eretneket” sem sikerült megtéríteniük. Gyulán ellenben nagy hatása volt a misszónak.

1753-ban már Forgách Pál püspök kezdeményezte a missziót, amely hasonló területen zajlott, mint a korábbi, de Belényesen kezdődött. Mivel a püspök nem volt éppen jó viszonyban a jezsuitákkal (állítólag elvette tőlük a kálváriát és a plébánosnak adta), s maga sem tartózkodott a városban, a misszió Váradon korántsem aratott olyan egyértelmű sikert, mint 1730-ban. Debrecenben viszont a császári engedélyre való hivatkozás megtette hatását, engedélyezték a polgároknak a jezsuiták prédikációinak meghallgatását, s a szertartáson hat szenátor is részt vett. Az eredmény nyolc kálvinista, egy evangélikus és egy aposztata áttérése volt a katolikus hitre. A siker hatására még az is felmerült, hogy a jezsuiták állandósítják jelenlétüket a városban, a városvezetés azonban elővásárlási jogára hivatkozva megakadályozta a missziós ház céljára alkalmas épület megvásárlását. Az előadó arra a következtetésre jutott, hogy a két misszió lefolyása közötti különbség mindenképpen a katolikus egyház megerősödésének a jele volt.

A konferencia szünetében a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára egy kiállítás rendezett, ahol olyan eredeti levéltári forrásokból válogattak, amelyek azt tanúsíthatják, hogy az I. (Nagy) Lajostól kapott mezővárosi privilégiumot (1361) követően a 17. század végéig Debrecen valóban rászolgált a királyi kegyre, amely a szabad királyi városok közé emelte. *Szendiné dr. Orvos Erzsébet levéltárigazgató* nyitó előadása összefoglalta a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek kiváltságolását, amely nyomán „az árokkal és sövényvel védett Debrecen nemcsak kiemelkedett a mezővárosok sorából, de a 16. század végére az ország legnépesebb és leggazdagabb városává vált.” Ezen kiváltságok sorában kiemelte Luxemburg Zsigmond 1405. évi privilégiumát, amely alapján a város élhetett a budai joggal, ám e kedvezmény elenyészett a zálogba adáskor. 1435-ben azonban az ország nemeseinek tiltotta meg az uralkodó, hogy debreceni polgár fölött mondjon ítéletet, amit csak a debreceni bíró tehetett meg. A földesúri mezőváros első belső szabályrendeletét 1552-ben Török Jánosnak köszönhette, amely 1693-ig érvényben volt.

Részletesen ismertette a 17. században, Bethlen Gábor korától fejedelmi várossá váló Debrecen követeinek törekvéseit, a bécsi tárgyalás során tapasztalt nehézségeit, s végül a királyi oklevél tartalmát, az elért eredményeket.

Orosz István akadémikus Debrecen szabad királyi státusának országgyűlési beikkelyezését, az 1693-ban elkezdődött folyamat betetőzését vizsgálta. Az 1715. évi 108. törvénycikkben ugyanis az országgyűlés azzal a feltétellel, hogy a város vezetői „katolikus plébániai egyház építésére, s a Szent-Ferenc rendű atyák conventje számára helyet adjanak” megerősítette az 1693-ban I. Lipóttól kapott kiváltságlevelet, annak minden szabadságával együtt, s biztosította, hogy a város küldöttei részt vegyenek az alsó tábla ülésein. A 109. tc. megerősítette a városnak a tárnokmester alá tartozását is, de egy sajátos formulát tartalmazott „épségben maradván a Döbröczen városban létező egyházaknak és a nemességnek joga”, amit a csak református felekezetű Debrecen saját korábbi jogainak megőrzéseként, a váradi püspök pedig a saját jogköre szélesítésének lehetőségeként értelmezett. Előadásból hangsúlyosan kiderült: „A Habsburg uralkodók, ha más módszerrel is, mint I. Lipót, folytatni kívánták az ország rekatolizálását, elképzeléseikbe nem fért bele egy olyan közösség, mint Debrecen, amely a 17. század végén „keresztyén republica”-nak nevezte magát.”

Orosz professzor előadásában az országgyűlés belső vitáin keresztül bemutatta és elemezte azt a hosszú folyamatot, amely Debrecen privilégiumának megerősítése miatt az 1708. évi, majd a szatmári béke után megnyílt 1712. évi rendi gyűlésen elindult, s az 1714–1715. évi hosszú ülésen fejlődött ki, s az alsó tábla és – főleg – a katolikus rendek és a megerősödő egyházi elit között. 1715-ben a vita Debrecen és Szatmárnémeti kiváltságát egyaránt érintette, mindkettő esetében „az uralkodó feladatává tették a katolikus vallás szabad gyakorlásáról történő „időszerű” gondoskodást.”

Debrecen képviselői tehát úgy döntöttek, hogy a város fejlődését elősegítő szabad királyi városi cím megtartása érdekében vállalják a kompromisszumot és beleegyeznek a katolikusok beköltözésébe, a templomépítésbe, valamint a szerzetesek beengedésébe. Az előadás kimutatta, hogy a törvények érvénye alapján alakult meg Debrecenben a piarista rendház, költöztek vissza a ferencesek, s Csáky Imre váradi püspök akarata érvényesült a katolikus templom építésében is, aki 1724-ben a református nagytemplom előtti téren tartotta prédikációját.

Papp Klára professzor Csáky Imre Debrecen katolikusai érdekében kifejtett tevékenységét vizsgálta. Előadásban bemutatta a váradi püspök és kalocsai érsek, bíboros családi hátterét, neveltetését. Elsősorban azt emelte ki, hogy a család katolikus elkötelezettsége mennyire alapozhatta meg az életpályát, a megszerzett műveltség és a bécsi udvari körökkel, valamint a magyar arisztokrácia meghatározó személyiségeivel kialakított jó kapcsolatok milyen mértékben határozták meg Csáky Imre politikai-egyházpolitikai szerepvállalását és lehetőségeit.

A váradi püspökség újjászervezése, a kiterjedt birtokokon a gazdálkodás megindítása Debrecenre is hatást gyakorolt. Kébell kanonok Csáky püspökhöz írott leveleiből a dézsmaszedéssel kapcsolatos konfliktusok, a városi protocollum lapjairól pedig – a privilégiumok érvényét kétségbe vonva – a jobbágyok visszakö-

vetelésének felújítása olvasható ki. A jobbágykérdésről azonban a Pálffy Jánossal folytatott levelezésből – a közölt tanulmányban már más következtetéssel, mint az előadásban – kiderült, hogy ebben a kérdésben nem Csáky Imre kezdeményezésére hoztak a város számára hátrányos intézkedéseket, hanem magát a püspök-főispánt kellett barátjának figyelmeztetnie arra, hogy tartsa be az udvarra nézve is érvényes utasításait.

A város vezetői szerették volna az országgyűlés vitáiban a maguk oldalára állítani a püspököt, de nem jártak sikerrel, mivel ő egyértelműen a katolikus egyház érdekeit képviselte. Csáky nem tartózkodott gyakran Váradon, de egyházmegyéje ügyeiről kiterjedt levelezéséből szerzett tudomást, s munkatársait – akiket igen jó érzékkel választott ki a számtalan szolgálatára törekvő személy közül – sokszor fogadta személyes megbeszélésre. A debreceni levéltár három levelet őriz Csáky Imrétől, amelyek közül valamennyi 1719-ből való. 1719 júniusában Kalocsáról írt levele a kialakult jó viszonyra utal: „Miképp gyönyörközem eleitől fogva benne, hogy kegyelmetekkel a jó Harmóniát és szomszédságot megtartcsam,” az utóirat pedig a város törekvéseinek támogatását mutatja: „valamit az én tehetséggemmel felér Kegyelmetek, kézségemben fogyatkozást nem fog tapasztalni.” De ugyanez olvasható ki a Lőcséről írott leveléből is: „kész vagyok Kegyelmeteknek mindennemű pártját fogni”. A templomépítés, az iskolák támogatása, a katolikus népesség beköltözésének, megmaradásának biztosítása, lehetőség teremtése a város vezetésében játszott szerepre – mind olyan kezdeményezések, amelyek igen sok konfliktust okoztak a korabeli Debrecen református lakosságának és vezetőinek, de amelyek kiindulópontjai voltak és lettek a település mai sokszínű felekezeti összetételének.

Szabadi István, a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár igazgatója a református egyház 1715 utáni szerepéről tartott előadást. Vizsgálatai alapján megerősítette, hogy a reformáció utáni Debrecenben a református egyházközség története azonos volt a város történetével. A 17. századi református erdélyi fejedelmek idején a református felekezetek belső ügyeibe is beleszóltak.

A 17. század végétől azonban fokozatosan megszűnt a felekezeti homogenitás, bár a város lakosságának még a 18. század végén is csak 2,5%-a volt katolikus. A reformátusok sérelmére hozott intézkedések azonban főleg Mária Terézia uralkodása idején sokasodtak meg, amelyben legnagyobb csapásnak az uralkodónő 1752-ben kelt rendelete bizonyult, amely szerint a városnak megtiltották az egyház és a kollégium támogatását. Ennek ellenére 1760-ban tíz házat átengedtek prédikatori, kántori és tanári lakásnak, és egyházi adót vetettek ki.

A külső nyomás hatására megváltozott a városban a református egyház igazgatása, a 18. század folyamán fokozatosan vált le a városi kormányzatról: már 1753-ban deklarálták a „világi és egyházi elemek együttes kormányzását”, 1763-ban pedig végleg elvált a városi és az egyházi kormányzás egymástól: az „egyházkormányzati szervezet az egyháztanács lett”.

Levéltári forrásokra alapozva kimutatta, hogy a debreceni polgárok a 18. században egyre növekvő mértékben adományoztak szerzett vagyonukból a református egyháznak: a papok, kántorok fizetésére, a templomok, iskolák (fiú- és leányiskolák) támogatására, a szegények javára (árvatartó alap), amely komoly alapítványok létrejöttéhez is vezetett. A segítségre, az anyagi áldozatvállalásra szükség is volt, hiszen 1752-ig az ispotályt, az egyházat és az iskolákat a város tartotta el, ezt követően viszont pl. a Kollégium ügyében a nyugati egyházakhoz fordultak, de a polgárok költségén jelentek meg könyvek, étkeztek a népkonyhán a diákok, utaztak Bécsbe a vallási sérelem miatt a követek, vagy újítták fel a Kistemplom tetejét, s a sort folytathatnánk.

Koltai András, a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárának igazgatója a piaristák 18. századi debreceni szerepéről, annak első éveiről beszélt. Elmondta, hogy két személy, Csáky Imre püspök és Bakó János váradi nagyprépost együttműködése teremtette meg a rend Debrecenbe költözésének lehetőségét. Bakó maga is privigyei piarista iskola diákja volt, aki már 1716-ban javasolta egy alapítvány létrehozását, majd 1717-ben Csáky a bécsi piarista rendházból kért két magyar piaristát, s 1718-ban magyarbéli kastélyában már egy alapítvány létesítéséről is megállapodtak, amit a nagyprépost tett. Koltai András kutatásai alapján a végleges alapítólevelet 1719. május 17-én, Pozsonyban állította ki Bakó a debreceni piarista kollégium számára, amelyet még azév október 9-én, Bécsben III. Károly magyar király is megerősített.

A két piarista Nyitráról érkezett a városba, ahol a városvezetők nem fogadták őket jó szívvel, mert már a második szerzetesrend betelepülésének értékelték, amire 1715-ben nem kötelezte a vezetőket a törvény. Visszatekintve maguk is úgy látták, hogy „a misszió helyzete olyan volt, mint bárányé a farkasok között,” de a piarista rendház „szülője és második alapítója,” Szlopniai János (szerzetesi nevén Elek) és Hornik István valóban sokat tett a rendház működéséért, Szlopniai a debreceni katolikus intézmények alapjait teremtette meg.

Működésük sikerének előmozdítója volt az 1719. évi debreceni tűzvésznek a katolikus építmények szempontjából szerencsés fordulata, hogy a tűz elkerülte a Szent Anna utcát. Ezért alakult ki a kálvinista lakosokban is annak tudata, hogy csoda kíséri az Oltáriszentség körülhordozását. Ennek igazolására idézte a körmenet alkalmával elhangzott kérést: „Tiszteletes uram, ide is avval a fényessel, a házamhoz.”

1721-re megnyitották a gimnáziumot, s Koháry István egy nemesi konviktus működéséhez is tett egy 23 600 forintos alapítványt (amely 1784-ig működött). Az iskola megkezdte működését, elindult egy komoly könyvtár kiépítése, s lassan a protestánsokkal is rendeződtek a kapcsolatok.

A váradi püspökséget alapító Szent László kultuszának – amelyre a mai Debrecen legrégebbi településrésze, Szentlászlófalva is emlékeztet – irodalmi megje-

lenését Bitskey István akadémikus, néprajzi hagyományait pedig Bartha Elek professzor, néprajztudós és Dénes Zoltán kanonok vizsgálta.

Bitskey István egy 13. századi vatikáni kódexben található mondatot választott előadása címéül „Ab omnibus pius rex dicebatur,” vagyis „Mindenki kegyes királynak nevezte”, amely alkalmat adott neki a bihari térségben kirajzolódó kultusz legfontosabb jegyeinek számbavételére.

A király halálát követő években, Váradon született latin nyelvű ének szerint László auctor fidei, de országát védő hős is. Az 1470-es években született magyar nyelvű versben pedig az ország oltalmazója: „szent kerályok közt drágalátus gyöngy”, akire a 15. század törökellenes küzdelmeiben is példaként tekintenek, és akit saját koruk elvárható tulajdonságaival ruháznak fel.

A 17. században az erősödő katolikus egyház újra felfedezte és felhasználta a Szent László kultuszt a hitviták részeként, erre kiváló példaként Pázmány Péter néhány vitairatának okfejtését idézi. De Lászlóban találta meg az ideális uralkodó mintaképét a Bécsben előadó ifjú Zrínyi Miklós is, aki Pázmány tanítványa volt. A nyomtatott beszédgyűjteményekben kiadott Szent László prédikációk, majd az énekeskönyvekben megmaradt szövegek (1651–1845 között számuk 21) szintén a király kultuszának őrzői, amelyek mind megőrizték Váradhoz kötődését. A barokk iskoladrámákban a triumfáló hős, aki győz a kunok, besenyők, tatárok felett, s az ellenkirály felett, s csodatételei is helyet kapnak a tudatformálásban. A jezsuita Pray György vitáit már a forráskritikára épülő történetírás megjelenésének tekintette.

A romantika korában, az 1820-as években Vörösmarty Mihálynál győzedelmes magyar lovag, de ugyanakkor szinte „hadiisten” is, aki „Egy nemzet sorsát hordja nagy szívében”. Arany János (1853) a székelyektől kölcsönözte Szent László patrónusi szerepkörét, „aki sírjából kikelve segítette győzelemre hadaikat”. A 20. század első felében megjelent, mint a magyar férfieszmény megtestesítője (Sík Sándor), vagy az ország helyzetének stabilizálója (Harsányi Lajos). Páskándi Géza 1992-ben írott drámájában viszont már egy vívódó, országa helyét kereső uralkodó. Bitskey előadása zárásaként felhívta a figyelmet arra, hogy László királyt egykori városa, Nagyvárad ma nem értékeli a helyén, hiszen vitássá vált az egyik híd elnevezése az egyházmegyét alapító királyról, s szobrának felállítását is évek óta gátolják.

Szent László tiszteletéről a folklórban és a hagyományos vallásosságban szólt a kettős – Bartha Elek és Dénes Zoltán kutatásait bemutató – előadás. A folklór és a népi vallásosság legkülönbözőbb rétegeiben lehet találkozni Szent László királyunk személyéhez fűződő hagyományokkal. Emlékét őrzi a szöveg- és szokás-folklór, a néphit, a hitélet, a társadalmi élet számos eleme: legendák, eredetmagyarázó mondák, szent kutak, források, szakrális építmények, objektumok, zarándokhelyek, patrocíniumok egész sora kapcsolódik nevéhez. Az előadók konkrét példákon keresztül, személyes élmények alapján mutatták be, hogy a nagyváradi zarándokhely vonzáskörzetébe tartozó partiumi térség identitásának fontos

elemét alkotja ez a kultusz, amely napjainkban reneszánszát éli. Meggyőződhetünk róla, hogy a régi hagyományok továbbélése, azok felelevenítése, újjáélesztése mellett Szent László tiszteletének több új megnyilvánulási formája is a hagyománnyá válás útjára lépett.

Kelényi György, az ELTE művészettörténész professzora a Szent Anna székesegyház építéstörténetét vizsgálta, s helyezte el a felépült templomot a magyar barokk építészet történetében. Csáky Imre püspök volt az, aki előbb 2200 rajnai forint adományozásával, majd évente újabb és újabb 2000 forint biztosításával lehetővé tette a templom tervének elkészítését és biztosította a felépítését is. Kimutatta, hogy 1720-ban a piarista rendfőnök – több egri építőmesterrel együtt – azt a Johann Baptist Carlone olasz építész szerződtette Debrecenbe, akinek munkájáról Csáky még egri kanonok korában szerzett jó tapasztalatokat.

Egyértelműen azt feltételezi, hogy Csákyknak a nagyszombati jezsuita templom lehetett a mintája, amely – több magyarországi templomhoz hasonlóan – bizonyíthatóan a bécsi jezsuita templom típusára alapozódott, de amely – más korabeli barokk templomokkal együtt – a római II. Jesu (Gesu) egységes templombelsőjét vette át (ezt viszont tanulmányai helyszínékként maga a püspök is jól ismerte). Alaposan megvizsgálta és bemutatta a nagyszombati és a debreceni templom alaprajzát, a kész épületeket, s összevetette azokat a győri és a soproni templom épületével.

A debreceni épület alapkövét 1721-ben tették le, s 1727-ben már falai is tető alá kerültek. A két torony felépítésére azonban csak 1834-ben került sor. A templom felszentelésére, 1746-ra azonban nemcsak a tornyok, hanem a mellé tervezett rendház sem készült még el. Egy 1774. évi állapotfelmérés alapján Kelényi György kimutatta, hogy eredetileg a bejárat melletti két homlokzatfülkében Szent István és Szent Imre szobrai álltak, a homlokzat melletti két torony pedig még csak a templom főpárkányáig épült meg, s vakolatlan volt. 1780-ban egy Joseph Hoffmann nevű nagyváradi építőmestert alkalmazott a város, aki egy rajzot hagyott ránk a rendház és az iskola homlokzati tervének ábrázolásával. Amikor végül Povolny Ferenc 1834-ben az eredeti tervekre hivatkozva befejezte a toronypárt, annak magasságát – idáig kideríthetetlen okból – egy emelettel megemelte.

A Szent Anna templom kegytárgyairól tartotta előadását *Nyárádi Anna Mária művészettörténész*. A 18. századi liturgikus kegytárgyak közül egyet azonosított, a Szilassy János lőcsei ötvösműhelyében készült úrmutatót. A piarista rendház 1751. évi *Historia domusa*-ból derül ki, hogy az akkori házfőnök, Tapolcsányi Gergely áldozott fel több ezüst edényt az új monstancia elkészítésére éppen Lőcsén, Szilassy műhelyében.

Szilassyt 1747-ben választották Lőcsén az ötvös céh mesterévé, s ez a debreceni megrendelés volt az első Lőcsén kívülre készített munkája. A megrendelés oka a művészettörténész szerint egyértelműen az volt, hogy az ötvösmester alkalmazta a festett zománcot az úrmutató elkészítésénél. A debreceniek a kissze-

beni piaristákon keresztül szerezhettek tudomást a művésztől, s az ő közvetítésüket használták a mester kifizetésére is.

A lőcsei ötvösművész több úrmutatójának elemeit összevetve, elemezve arra a megállapításra jutott, hogy a debreceniek megrendelése a látványos megjelenítésre, kivitelezésre vonatkozhatott, aminek célja a körmenetek pompájának emléke lehetett.

A konferenciát *Zágorhidi Czigány Balázs*, a vasvári Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény vezető történésze, egykori debreceni diák előadása zárta, amelyet a „Domonkos szerzetesek Debrecen katolikus életében, református történészek a domonkos történetírásban” címmel tartott. Az előadó két érdekességet emelt ki a domonkos rend és Debrecen kapcsolatából: Az egyik, hogy bár a város középkori egyházi életében a domonkosoknak szinte csak epizódnyi szerep jutott, mégis erre alapozódott az a hagyomány, amelyre hivatkozva a ferencesek mellett ezt a rendet is letelepítették Debrecenben 1942-ben, sőt a szerzetesek a rendszerváltás után is visszatértek és ma is aktív szerepet játszanak a város katolikus életében. A másik momentum még különösebb: a debreceni kötődésű református egyháztörténészek érdeklődése a domonkos rendtörténet iránt. Az erdélyi születésű, jeles református családból származó Makkai László 1936-ban Debrecenben adta ki a Milkói (kun) püspökség és népei című munkáját, amely a domonkosok által létrehozott missziós püspökség történetét dolgozta fel. Harsányi András pedig debreceni református teológusként kezdett foglalkozni a rend történetével, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen „A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt” címmel írta meg doktori értekezését, amely ugyancsak Debrecenben jelent meg nyomtatásban 1938-ban. Az utóbbi munka a mai napig a magyar domonkos rendtörténetírás egyik legfontosabb darabja, amely alaposan tárgyalja a rend középkor végi tevékenységét, különös tekintettel a rendtagok iskoláztatására és nemzetközi kapcsolataira.

Szerkesztők



*A katolikus emlékvé nyitott kiállításához készült
„Várad kincsei Debrecenben” című katalógus bemutatója a Déri Múzeumban*

DEBRECENI DIÁKOK EGYETEMJÁRÁSA A KÖZÉPKORBAN*

Magyarországon a műveltség alapjait a plébániai, káptalani, kolostori iskolákban lehetett megszerezni. Az oktatás színvonalában természetesen iskola és iskola között nagy különbségek alakultak ki. Szerzetesrendi főiskolák működtek az országban. Am a legmagasabb szintű tudást a korszak tudományos központjaiban, az egyetemeken lehetett elsajátítani. Tudjuk, nálunk határozott uralkodói akarat hiányában csak rövid ideig működtek egyetemek, s ez a körülmény meghatározta az ország kulturális fejlődését, a tanulni vágyók lehetőségeit. Így azoknak, akik többre vágytak, s a szükséges pénzt elő tudták teremteni, külföldre kellett utazniuk.¹

Mint ismeretes, Debrecen városa a kora újkorban hazánk egyik kulturális központjává vált. A városi magisztrátus már a 16. században különböző rendelkezésekkel támogatta az oktatást. A Debreceni Református Kollégium professzorai, a 18. században a városi tanácstagok, bírák egy része külföldi egyetemeken is tanult.² A helyzetet jól jelzi, hogy az 1526–1800 közötti időszakban a külföldön tanuló diákok száma alapján a település a magyar királyság helységei között az ötödik helyet, az észak-tiszántúli régióban pedig az elsőt foglalta el.³

* A szerző az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport (2013TKI738) és az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Lendület Kutatócsoport (LP 2015-4/2015) tagja.

¹ Békefi Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Bp., 1906. (továbbiakban Békefi, 1906.) passim; Mészáros István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp., 1981. (továbbiakban Mészáros, 1981.) passim; *A magyar iskola évszázadai (996–1526)*. Szerk. G. Szende Katalin Szabó Péter közreműködésével. Győr, 1996. tanulmányai. (továbbiakban G. Szende, 1996.); Klaniczay Tibor: *Egyetem és politika a magyar középkorban*. In. Uő.: *Pallas magyar ivadéka*. Bp., 1985. 67–76.; *Universitas Budensis 1395 – 1995*. Ed. László Szögi, Júlia Varga. Bp., 1997. tanulmányai. (továbbiakban: Szögi–Varga, 1997.)

² *Debrecen története 1693-ig*. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. 502–604. (továbbiakban *Debrecen története*, 1984.); *Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1988. 10–14. (a vonatkozó rész Bölcskei Gusztáv műve, továbbiakban *Debreceni Református*, 1988.); Ráczy István: *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága*. Debrecen, 1997. 89–90., 115–125. (továbbiakban Ráczy, 1997.)

³ Szögi László: *Az egyetem nélküli ország egyetemistái Mohács előtt. A középkori Magyarország peregrinusai*. = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 14–15. Szerk. Szögi László. Bp., 2011. 28. (továbbiakban Szögi, 2011.); Uő.: *A Tiszántúl északi részéről származó diákok egyetemjára*

Joggal lehet arra gondolni, hogy ennek a 16. század második felében kibontakozó kulturális fejlődésnek a gyökerei a középkorba nyúlnak vissza. Már csak azért is, mert az egyetemjárás tükrözheti egy település fejlettségét, utalhat a városi iskolában folyó oktatás színvonalára. A külföldön megforduló diák világot lát, kapcsolatokra tesz szert, miközben a legkorszerűbb ismereteket hozza haza.⁴

Sajnos keveset tudunk a város Mohács előtti egyháztörténetéről, kulturális viszonyairól, a kora újkorban mind jelentősebbé váló egyetemi peregrináció középkori előzményeiről. 1984-ben Makkai László az egyetemjárásra vonatkozó adatok alapján így fogalmazott: „Akármelyik társadalmi rétegből kerültek is ki azonban, a város gazdasági erejéhez képest, más magyarországi városokkal összehasonlítva, kevesen voltak, és későn tűntek fel, ami megint csak Debrecen középkori művelődési jelentőségének viszonylagos szerénységére vall.”⁵

1971-ben Kubinyi András vizsgálta, hogy a bécsi és a krakkói egyetemre hányan jártak a hazai városok lakosai közül az 1440–1514 közötti időszakban.⁶ Az elmúlt 20 évben Szögi László irányítása mellett jelentős peregrináció kutatás folyt Magyarországon, számos könyv, adattár látott napvilágot.⁷ Így ma már több és biztosabb adattal rendelkezünk, mint korábban. Az elkészült adatbázis, a megjelent kiadványok nyomán a debreceni peregrinusokról is pontosabb információk állnak rendelkezésünkre.⁸

rása külföldön 1292–1918. = *Gerundium. Egyetemtörténeti Közlemények*, 5 (2014) 58–59. (továbbiakban, Szögi, 2014.)

⁴ Békefi, 1906. 49., 207–208.; Mészáros, 1981. 205–207.; Kubinyi András: Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban. (a tanulmány első megjelenése 1969., továbbiakban Kubinyi, 1969/2009.) In. Uő.: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I–II. Szerk. Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Bp., 2009. II. 602. (továbbiakban Kubinyi, 2009.); Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. 63–74. (továbbiakban Tonk, 1979.); Rác 1997. 89.; Julia Capros: *Students from Košice at foreign Universities before and during the Refomation Period in Town*. Kiel, 2013.

⁵ *Debrecen története*, 1984. 493–498.; *Debreceni Református*, 1988. 10–11.

⁶ Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. = *Településtudományi Közlemények*, 23 (1971) (továbbiakban Kubinyi, 1971.)

⁷ Vö. Szabó András Péter: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. Egy nélkülözhetetlen adattár „koraujjkorász” szemmel. = *Történelmi Szemle*, 56 (2014) 133–170. Az egyetemtörténeti kutatások az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport keretei között folytatódnak.

⁸ Jelen tanulmány is erre az adatbázisra (továbbiakban Adatbázis) épül, amelynek használatát ezúton köszönöm meg. A prágai és krakkói egyetemre beiratkozó hallgatók adatait tartalmazó kötetet Szögi László, H. Szabó Péter és Kelényi Borbála készíti elő kiadásra. A kutatás során a következő kiadványokat használtuk fel. *Statuta nec non Liber promotion um philosophorum ordinis in Universitate Studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*. Ed. Joseph Muczkowski. Cracoviae, 1849. (továbbiakban Muczkowski, 1849.); *Acta rectoralia almae Universitatis Studii Cracoviensis*, 1469–1537. Ed. Wladislaus Wislocki. Cracoviae, 1893–1897. (továbbiakban Wislocki, 1893–1897.); Schrauf Károly: *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis, A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke, 1493–1558*. Bp., 1893. (továbbiakban Schrauf,

Midőn a kutató a diákok származására kíváncsi, megkönnyíti a munkáját az a körülmény, hogy az egyetemi beiratkozáskor rendszeresen feltüntetik a hallgatók származási helyét (többnyire a latin *de* prepozíciót alkalmazva). Gyakran azt is megtudjuk, hogy mely egyházmegyéből jött a jelentkező, mi volt édesapjának a neve.⁹

A település azonosítása szempontjából Debrecen esetében szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis a középkori magyar királyság területén csupán ez a város viselte ezt a nevet, vagyis az egyetemeken feltűnő, debreceninek jelölt diákok bizonyosan innen származtak.¹⁰

A város az anyakönyvekben a *Debreczen* (*Debrechen*) változat mellett a *de Brecczen*, *de Brezden*, *de Brycczen*, *de Brczen* formában tűnik fel.

A Bécsben diákoskodók debreceniek kérdésére érdemes kitérnünk. Makkai László 1455-re teszi az osztrák fővárosban tanulmányokat folytató első debreceni feltűnését. Az általa említett Debrethei Jakab fia Mihály azonban nem tekinthető a város szülöttének, hanem valószínűleg a Zala megyei hasonló nevű faluból származott.¹¹

1893.); *Księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku*. Ed. Antoni Gąsiorowski, Kraków, 2000. (továbbiakban Gąsiorowski, 2000.); *Metrica Universitatis Cracoviensis, 1400–1508*. I–II. Ed. Antoni Gąsiorowski, Tomasz Jurek, Izabela Skierska. Kraków, 2004 (továbbiakban Gąsiorowski, 2004.); *Metricaseu album Universitatis Cracoviensis, 1509–1551*. Ed. Antoni Gąsiorowski, Tomasz Jurek, Izabela Skierska. Kraków, 2010. (továbbiakban Gąsiorowski, 2010.); *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*. Kiadja: Dr. Schrauf Károly. Bp., 1902. (továbbiakban Schrauf, 1902.); *Die Matrikel der Universität Wien*. I–III. Wien–Köln–Graz, 1956–1971. (továbbiakban *Matrikel*, 1956–1971.); Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen, 1365–1526*. Budapest, 2008. (továbbiakban Tüskés, 2008.); Veress Endre: *Olasz egyetemekre járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Budapest, 1941. (továbbiakban Veress, 1941.)

⁹ É. Kiss Sándor: A krakkói magyar bursa regisztrumának nevei. = *Magyar Nyelvjárások*, 16. Szerk. Kálmán Béla, Papp István, Sebestyén Árpád. Debrecen, 1970. 74–78.

¹⁰ A Közép-Szolnok megyei (Kis) Debrecen, ahol 1549-ben mindössze egy adóztatható jobbágyportát találtak, talán a középkor végén keletkezett. Ellenben a Belső-Szolnok megyei (Kis) Debrecen a 16. század végén települt. *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Szerk., bev. Maksai Ferenc. I–II. Budapest, 1990. 408. (továbbiakban Maksai, 1990.); Suciú, Coriolan: *Dicționar istorical localităților din Transilvania*, I–II., București, 1967–1968. II. 239.; *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. Tagányi Károly, dr. Réthy László és saját kutatása, adatgyűjtése alapján írta Kádár József. II. Dész, 1900. 528.

¹¹ *Debrecen története*, 1984. 497, 658. (12. lábjegyzet). A bécsi egyetemre 1454-ben beiratkozó személyt a magyar hallgatók anyakönyvébe 1455-ben jegyezték be. A Bécsben őrzött utóbbi dokumentum kéziratában azonban világosan *Debrethe* olvasható (OSZK FM 1/3287.sz. mikrofilm tekercs, fol 64r.). A bécsi egyetem anyakönyvének kiadása a Veszprém megyei Debréntével (Döbrönte) azonosította a helyet (*Matrikel*, 1956–1971. II/1. 28, II/2. 199.), és ezt a véleményt fogadta el Tüskés Anna is (Tüskés, 2008. 3774.sz.). A Zala megyei Debrétei kismemesi családra vő. Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971. 276–277. (továbbiakban Bónis, 1971.)

1522-ben és 1523-ban azonban valóban feltűnik (véleményünk szerint) két debreceni a bécsi egyetemen, s mindkettőjük keresztnéve Gergely. 1522 nyári félévében (április 23. után) iratkozott be az egyetemre *Gregorius de Dabraßan*. A név Debrecen városával azonosítható.¹² Valószínűleg ez a diák írta be magát egy évvel később, 1523-ban, a nyári félévben a magyar nemzet anyakönyvébe (*Gregorius de Debrecze*),¹³ megfizetvén ennek a szokásos illetékét, 2 krajcárt.¹⁴ 1523. téli szemeszterében (tehát legfeljebb egy félévvel később) a város egy másik szülötte, *Gregorius Mescherus de Debretzen* jelentkezett beiratkozás végett a rektornál, és fizette le az 53 dénáros illetékét. Ő nem lehet azonos azzal a személlyel, akit 1522-ben anyakönyveztek, majd pedig beírtak a magyar nemzet anyakönyvébe.¹⁵

Eddigi ismereteink szerint összesen 21 debreceni származású egyetemi hallgatóra maradt fenn adat, akik 1431 és 1523 között tanultak külföldön.¹⁶ A szám nem magas, még akkor sem az, ha tudjuk, hogy kevesebb, mint 100 esztendő peregrinációját tükrözi, miközben az ország több más városában már a 14. században akadtak olyanok, akik nekivágtak Európának, hogy tudásukat gyarapítsák. Kubinyi András szerint az 1440–1514 közötti időszakban 17 fő iratkozott be a város szülöttei közül a (krakkói) egyetemre.¹⁷

¹² *Matrikel*, 1956–1971. III. 28.; Schrauf Károly *Dabrasyn*-nak olvasta a szót (Schrauf, 1902. 186., 5. jegyz.). Tüskés Anna nem vette fel adattárába a bejegyzést, bár mind Schrauf, mind a *Matrikel*, 1956–1971. III. 252. Debrecennel azonosította ezt. Mivel a magyar náción (mint ismeretes) a magyar királyságon kívül a szláv területeket is magába foglalta, felmerülhet, hogy ot-tani helységet takar az elnevezés. Ám a két olvasati variánsnak megfelelő településre a cseh és lengyel királyság területén nem akadunk, csupán Dobrosin nevű falut találunk: Csehországban (Cheb mellett, középkorban Toberossen, Doberhoss formában is írták) és Halics területén. Így a Debrecennel való azonosítás a legvalószínűbb. Dr. Antonin Profus: *Mistnijména v Čechách. Jajichvznik, původnivznam a změny*. I. Praha, 1947. 364., *Alphabetischer Verzeichnissaller Ortschaften Galiziens und der Bukowina, aufgenommen im Jahre 1818*. Lemberg, 1818. K2.

¹³ Schrauf, 1902. 186.

¹⁴ Egy krajcár négy bécsi dénárral volt azonos. A magyar aranyforint kurzusa Bécsben ekkor 330 dénár volt. Huszár Lajos: *Pénzforgalom és pénzügyviszonyok Sopronban*. In. Dányi Dezső – Zimányi Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Bp., 1989. 43., 47.

¹⁵ *Matrikel*, 1956–1971. III. 35.; Tüskés, 2008. 7067.sz., Schrauf, 1902. 186. Az egyetemen a diákokot először az egyetem főanyakönyvébe jegyezték be, és vált így az intézmény hallgatójává. Ezután iratkozhatott be az egyik karra, illetve a nemzet anyakönyvébe. A főanyakönyv és a nemzeti anyakönyv bejegyzéseinek az összehasonlítása arra utal, hogy a szabályt megtartották a 16. század első negyedében. A hallgatóknak csak kisebb része vetette fel magát a nemzethez, ugyanis nem akarták a beiratkozási díjat kifizetni. Johann Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens*. Wien, 1865. 66–67., Schrauf, *A bécsi egyetem magyar*. X–XIII, 11., 15. Az anyakönyvezés nem volt pontos, és alkalmanként meg-esett, hogy mégsem vezettek be valakit a főanyakönyvbe, avagy nem kellett kifizetnie az illetékét. vö. Paul Uiblein: *Mittelaterliches Studium an der Wiener Artistenfakultät*. Wien, 1995. 44–48., Kubinyi, 1971. 62.

¹⁶ Remélhetőleg újabb kutatások révén a szám emelkedni fog.

¹⁷ Kubinyi, 1971. 75.

Felmerül a kérdés, hogy a 21 debrecenire vonatkozó adat csupán beiratkozást jelent-e, vagy pedig ugyanennyi személyről beszélhetünk. 20 (de talán mind a 21) esetben minden kétséget kizáróan külön személyekről volt szó. Ugyanis a krakkói bejegyzésekből megismerjük az apa nevét is, valamint azért, mert Gergely nevű diák a városból a középkorban csupán Bécsben iratkozott be. Felvethető, de nem bizonyítható, hogy Debreceni András fia László, aki 1505-ben Krakkóban jelentkezett egyetemi tanulmányokra, az 1513 és 1520 között Bolognában feltűnő Debreceni Lászlóval azonos.

Mintegy 6000 főre becsülhető népességgel Debrecen Szeged után (7–9 ezer lakos) az Alföld második legnépesebb helységévé vált a középkor végére. Nagybánya 5000, míg például Szatmár és Németi együttesen 2000–2500, Gyula 2 000 körüli, Mezőtúr mintegy 2300–2700 lakost számlált. Példaként említhető, hogy a dunántúli Szombathelynek 1800 lakosa volt, miközben Erdélyben a sóbányászattól nevezetes Dés és Désakna lakossága együttesen 2500–3000, Tordáé 3500–4000 közé tehető.¹⁸ Nagyvárad sem lehetett kis város, ám nincs adatunk a lélekszámára.¹⁹ Lakosságszám arányosan az egyetemre járás szempontjából Debrecen elmaradt tőlük.²⁰ Ám hozzá kell tennünk, hogy a lakosság számát figyelembe véve, a főváros Budáról és Pestről is meglepően kevesen (az abszolút szám természetesen nem kicsi!) tanultak egyetemen a középkorban.²¹

Az egyetemre járás alapján Szögi László által összeállított országos listán 21 egyetemi hallgatójával a város a 93–94. helyre helyezhető el.²² A királyi szabad

¹⁸ Debrecenben a 16. század közepén 1 216 portát számláltak össze. Maksai, 1990. I. 203. Szegedre, Gyulára: Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században*. Szeged, 2002. 82.; Mezőtúrra, Nagybányára, Szatmárra és Németire, Szegedre, Gyulára vö. Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged, 2000. 44–47. (továbbiakban Kubinyi, 2000.) Szombathelyre: Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágorhidi Czigány Balázs: *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely, 1998. 169. Désre és Désaknára, illetve Tordára: Draskóczy István: *Szemponatok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez*. In. *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp., 2005. 91. (továbbiakban Draskóczy, 2005.)

¹⁹ Szende Katalin: „Civitas opulentissimaVaradiensis”. Püspöki székhely és városfejlődés a középkori Váradon. In. *Nagyvárad és Bihar a középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről*. 1. /Szerk. Zsoldos Attila/, Várad, 2014. 113–127.

²⁰ Szögi, 2011. 27–28. Nagyvárad: 152, Szeged: 144, Gyula: 57, Torda: 45, Nagybánya: 43, Szombathely: 31, Szatmár: 29, Túr: 27, Dés: 23 peregrinus

²¹ Kubinyi, 1969/2009. 601. Természetesen a két város mintegy 22–25 ezres lakosságához viszonyítva a 272 1440–1514 közötti egyetemre járó magasabb arány, mint a debreceni 17 (1440–1514). Buda és Pest lakosságára a Jagelló-korban vö. Kubinyi András: *Budapest történet a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)*. In. *Budapest története II*. Szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. Bp., 1975. 134.

²² Szögi, 2011. 27–28.

városok majd mindegyike, a királyi bányavárosok nagy része, a püspöki és érseki székhelyek (kivéve Bács, Nyitra, a boszniai és szerémi püspökség központjai), számos erdélyi szász település megelőzik őt. Amennyiben az első 100 helységből kivesszük a királyi szabad városokat, királyi bányavárosokat, az erdélyi Szász-föld helységeit, a püspöki székhelyeket, 49 oppidum marad, amelyek között a település a 42. helyre helyezhető. Ha figyelembe vesszük, hogy mily sok mezőváros lehetett az országban a középkor végén, már nem tarthatjuk olyan rossznak a város helyét.²³ Ugyanis a mezővárosok többségéből alig vagy egyáltalán senki sem vágott neki a külföldi utazásnak, hogy egyetemi tanulmányokat folytasson.²⁴

Mint ismeretes, a magánföldesúri tulajdonban lévő oppidumokból kevesebben tanultak külföldön, mint a királyi városokból, illetve püspöki/érseki székhelyekről.²⁵ Ennek a településtípusnak a lakói sínylették meg különösen a hazai egyetem hiányát. Midőn annak okát keressük, hogy miért vállalkozott oly kevés debreceni külföldi tanulmányokra, ezt a tényt nyilvánvalóanfigyelembe kell vennünk.²⁶

Leszámítva a 15. század elejének rövid királyi birtoklását, a helység mindig magánföldesurak kezében volt, azaz lakói jobbágyoknak számítottak. 1411-től a szerb despoták földbirtoka, 1444 táján lett a Hunyadi családé. Mátyás uralkodása idején a király édesanyja, Szilágyi Erzsébet birtokolta. 1484-ben lett Corvin Jánosé, aki elzálogosította, majd 1501-ben visszaszerezte. 1509-ben rövid ideig Szatmári György uralta, majd a Szapolyai család kapta meg. Mindannyian az ország leghatalmasabb mágnásai közé tartoztak. A város uradalmi központ lett, ahol tisztartók székeltek. Egyúttal (legkésőbb a 15. század elejétől) királyi sókamara is működött a településen.²⁷

Mindemellett azonban a város kiterjedt autonómiával rendelkezett, s a helyben székelő földesúri ispán nem szólhatott bele a polgárok ügyeibe. A helység Nagy Lajostól 1361-ben, Zsigmondtól 1405-ben kapott kiváltságokat, a közösség által választott bírása minden ügyben ítélezhetett. A város a budai jogot használta, s ennek megfelelően a polgárok pereiket elvben Buda városához vagy a tárnokmesterhez fellebbezheték (16. század elején lett közbeeső fórum a földesúri úriszék). Valamikor a 15. században juthatott hozzá a szabad plébános választás jogához is, ami elvben lehetőséget adott arra, hogy a város vezetése beleszóljon a

²³ A mezővárosok számát illetően nincs egységes vélemény a kutatók között, 500 és 800 közötti számokról olvashatunk. Petrovics István: A középkori mezővárosi gazdálkodás. In: *Gazdaság és gazdálkodás Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp., 2008. 448–449.

²⁴ Kubinyi, 1971. passim

²⁵ Kubinyi, 1971. 69–70.

²⁶ Kérdéses, hogy az a körülmény, hogy a helységben a domonkosok nem tudtak megtelepedni, illetve, hogy nem obszerváns, hanem konventuális ferences kolostor működött (vö. Debrecen története I. 494–495.) itt, miképpen befolyásolta az egyetemre járók számát.

²⁷ *Debrecen története*, 1984. 131–134.

plébániai iskola működésébe. Okleveleiben magát gyakran öntudatosan *civitas*-nak címezte (noha jogilag *oppidum* volt).²⁸

Az összes középkori egyetemre járó figyelembe véve, az Észak-Tiszántúlon Nagyvárad és Nagybánya, (esetleg Szatmárnémeti és Kisvárd) utáni helyet foglalja el. Annak alapján, hogy 1440–1514 között hányan jártak egyetemre, a városok között Debrecen az Alföldön a 13. helyre helyezhető.²⁹ Ez a körülmény jelzi a helység regionális vezető szerepét a 15. században.

Kubinyi András különböző szempontokat figyelembe véve ún. centralitási pontok szerint csoportosította a magyarországi városokat (rendszerében az 1440–1514 között a bécsi és krakkói egyetemre járók után is pontokat kaptak a helységek). Debrecen 28 centralitásponttal a 3. csoportba, a kisebb városok és jelentős városfunkciójú mezővárosok közé sorolta. Ide tartozott például a 30 pontos Bács, a 29 pontos Nagybánya, a 28 pontos Lippa, míg a sor alján Beregszász, Munkács, Kalocsa, Ungvár és Sárospatak található 21–21 ponttal.³⁰ Ha a királynéi (illetve káptalani) város Óbudát, a királyi bányaváros Nagybányát, a püspöki/érseki székhelyeket (Bács, Csanád, Kalocsa, Veszprém) leszámítjuk, akkor 20 mezőváros centralitási pontátlaga a debreceni alatt marad (23). Ezekről a helyekről az 1440 és 1514 közötti időszakban 359 beiratkozás regisztrálható, ami helységenként 18-as átlagot jelent. Az összes egyetemre járó figyelembe véve, a 20 mezővárosból 465 beiratkozás számolható össze, vagyis az átlag 23 lesz. A Debrecenből egyetemre járók száma az ebben a város csoportban található oppidumok átlagánál tehát mindkét esetben némileg alacsonyabb.³¹

²⁸ Herpay Gábor: *Debrecen szabad. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái*. Debrecen, 1916. 210., 253., 267. sz. (továbbiakban Herpay, 1916.); Iványi Béla: *Debrecen és a budai jog*. Debrecen, 1924. passim; *Debrecen története* 139–140, 175–176, 204–230.; Rác, 1997. 95–96.; Solymosi László: Debrecen 1361. évi kiváltságlevele. In. *Debrecen város 650 éves. Város történeti tanulmányok*. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Debrecen, 2011. 17.; Orosz István: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. In. *Debrecen város 650 éves*, 2011. 116–120. (továbbiakban Orosz, 2011.); Lakatos Bálint: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, oklevelek tükrében*. I–II. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Bp., 2013. passim (ELTE BTK Történeti Intézet Szekfű Gyula Könyvtára) (továbbiakban Lakatos, 2013.)

²⁹ Kubinyi, 2000. 21.; Szögi, 2014. 59.; Szögi, 2011. 28. Szögi László a Debrecenből külföldre beiratkozottak számát 22-re tette. Kisvárdá megjelölné Debrecen, ám nem biztos, hogy minden bejegyzés erre a helységre vonatkozik. Szatmár esetében problémát jelent, hogy az egyetemi anyakönyvben olvasható bejegyzés esetleg nem a helységre, hanem a megyére vonatkozik. A tágabb régió középkori városfejlődésére újabban: Gulyás László Szabolcs: Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkori fejlődésének jellemzőihez. = *Századok*, 147 (2013) 317–346.

³⁰ Kubinyi András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In. *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Bp., 2005. 30. (továbbiakban Kubinyi, 2005.)

³¹ Adattár, Kubinyi, 1971. 74–76., Szögi László, 2011. 27–28. A helységek száma 20, ám Karpokról senki sem járt egyetemre a középkorban. A Sárospatak, Túr, Tata neve melletti számok egy része esetleg más települést takar. Mindezen körülmények figyelembe vételével Debrecenre vonatkozó szám megközelíthette az átlagot.

Az első debreceni 1431-ben tűnik fel a peregrinusok között, még pedig Krakóban. Ha arra gondolunk, hogy a közeli Szaládról már 1386-ban, Szalacsról pedig 1412-ben beiratkozott hallgató a bécsi egyetemre, az 1431. évi adatot későinek kell tartanunk. Idézhető, hogy Bécsben az első lippaira 1383-ból, az első miskolcira 1385-ből, az első nagybányaira 1410-ből, az első gyulaira 1415-ből, az első nagykállóira 1393-ból, nyírbátorira 1417-ből (ráadásul az előző esztendőben, Krakóban iratkozott be) rendelkezünk információval.³² A tény elgondolkodtató. Elképzelhető, hogy a város fiainak egy része a közeli Váradon tanult, és külföldön már váradiként tartották nyilván őket.³³

Összességében 18 debreceni (86%) gyarapította tudását Krakóban. Ugyan az egyetem 1363-ban jött létre, azonban csupán 1400-tól működött folyamatosan, amikor Jagelló Ulászló újra alapította. Fénykora a 15. század második felére, a 16. század elejére esett, a közép-európai humanizmus egyik központja lett. Ez a körülmény magyarázhatja, hogy miért gyakorolt oly nagy vonzerőt a magyarországi tanulni vágyókra. Mint ismeretes, jelentős szerepet töltött be a lengyel főváros a 15. század vége, 16. század első fele magyar művelődésében.³⁴ Az is megfigyelhető, hogy Krakkó népszerűsége nálunk épp a 15. század közepétől nőtt meg.³⁵

Nem lehet véletlen, hogy az első ismert debreceni diák a lengyel intézménybe iratkozott be. A 18 Krakóban tanuló debreceniből 10 a 15. században (1431–1499), 8 fő pedig a 16. században, 1512-ig jött erre az egyetemre. Figyelemre méltó, hogy a városból származó hallgatók többsége (16 fő) rövid 35 esztendő alatt, az 1478 és 1512 közötti időszakban kezdte meg a tanulmányait a lengyel fővárosban.

A külföldi tanulás – mint közismert – költséges volt, így nem volt közömbös, hogy milyen messze kellett utazni, milyen drága az élet az adott helyen. Krakkó közelebb feküdt az észak-tiszántúli régióhoz, mint Bécs. Ez a körülmény már önmagában magyarázza, hogy ebből a régióból miért keresték fel oly sokan. Mégis, feltűnő, hogy a debreceniek döntő többsége Krakkót részesítette előny-

³² Adattár; Tüskés, 2008. 101., 199., 211., 431., 842., 930., 1224., 1312., 1925. sz.; Kubinyi András Szalacsnak és Szatmárnak egyaránt 10 centralitási pontot adott (Kubinyi, 2000. 84., 85.).

³³ Párhuzamként kínálkozik, hogy az újkorban a külföldi egyetemeken a diákok nem a származási helyüket jelölték meg, hanem azt a kollégiumot, ahonnan jöttek. Szögi, 2014. 58.

³⁴ Jan Dąbrowski: Les relations de Cracovie et son Université avec la Hongrie à l'époque de l'humanisme. In: *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie*. Ed. György Székely, Erik Fügedi. Bp., 1963. 458–464. (továbbiakban Dąbrowski, 1963.); Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Budapest, 1964. 73–98.; Gerézy Rabán: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. In: Uő.: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok*. Bp., 1968. 267–274.; Wanda Baczkowska: Die internationalen Beziehungen der Krakauer Akademie ein der Zeit vom 15. bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts. In: Szögi–Varga, 1997. 79–87.

³⁵ Szögi, 2011. 19–20., Krzysztof Baczkowski: Die ungarischen Studenten an der Krakauer Akademie im 15. Jahrhundert. In: Szögi–Varga, 1997. 123–124. (továbbiakban: Baczkowski, 1997.)

ben, hisz az Észak-Tiszántúl középkori peregrinusai között Krakkó mellett (50%) Bécs sem volt népszerűtlen (40%).³⁶

Debrecen kedvező közlekedésföldrajzi helyen feküdt. A helységet átszelő utak közül az a két fontos kereskedelmi útvonal emelkedett ki, amelyek egyikén Budáról, a másikon pedig Lengyelország és a Felföld (Kassa) felől lehetett ide utazni, hogy a kereskedő innen folytassa útját a nagy fontosságú nagyváradi vásárookra, vagy azon túl Erdélybe. Ez a körülmény növelhette a lengyel főváros népszerűségét az alföldi településen, erősíthette a polgáraik közötti kapcsolatokat.³⁷

A 21 beiratkozó 90%-a, 19 fő az 1478–1523 közötti időszakban (45 esztendő) indult el külföldre. 1501–1523 között 10 fő tanult külföldön. Közülük egy valaki Itáliában bővítette ismereteit, két fő pedig Bécsben. Úgy tűnik, csak 1514 után ébredt fel az osztrák főváros egyeteme iránt az érdeklődés a városban.³⁸ A számok kicsinyek, ám a tendenciát mutatják. A debreceniek egyetemjárásának az alakulása beleillett a hazai fejlődésbe, ám a külföldre induló hallgatók számának növekedése jelentősen felülmúlta az országos átlagot. Mivel azonban a peregrinusok száma 1478-tól, s különösen 1500-tól emelkedett csak meg, a külföldi tanulmányok iránti igény növekedéséről is csupán a 15. század utolsó negyedétől beszélhetünk.³⁹

Ebben a nagyarányú változásban nyilvánvalóan szerepet játszhatott a városi iskolában folyó oktatás.⁴⁰ Ám nem feledkezhetünk meg arról, hogy a már korábban sem jelentéktelen település a 15. század második felében gyors gazdasági fejlődésnek indult. Ezt elősegítette az a körülmény, hogy (mintegy 30–40 évnyi szünet után) 1470 táján ismét fellendült a marhakereskedelem.⁴¹

³⁶ Szögi, 2014. 52–53.

³⁷ Pach Zsigmond Pál: A Levantei kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. században. = *Századok*, 112 (1978) 1030–1033.; Kubinyi, 1971. 62.

³⁸ 1526 és 1555 között Bécsben még két hallgató iratkozott be az egyetemre. Wittenberg egyetemére három hallgatót vettek fel (1530, 1545, 1555), akik közül az egyik Krakkóból mehetett át. Utóbbi az egyetlen debreceni peregrinus Krakkóban az 1526–1555 közötti időszakban. Szögi László: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*. Bp., 2003. 23. sz., (továbbiakban Szögi, 2003.) Uő.: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. Budapest, 2011. 2636., 2762. sz. (továbbiakban Szögi 2011/a.), Kissné Bognár Krisztina: *magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Budapest, 2004. 142. sz., 269. sz. (továbbiakban Kissné, 2004.)

³⁹ Vö. 2. sz. táblázatunkat. A 16. század elején az ország más városaiból is arányaiban többen iratkoztak be, mint korábban. Buda és Pest esetében 1500–1529 között pl. 53 fő (ami az összes beiratkozott 20%-a). Kubinyi, 1969/2009. 601., Kubinyi, 1971. 74–76.

⁴⁰ Debrecen középkori plébánia iskolájáról sajnos még nincsenek megfelelő ismereteink. A városi iskoláról összefoglalóan vö. Mészáros, 1981. 131–207.; Valter Ilona: Falusi és mezővárosi iskolák a középkorban. In. G. Szende, 1996. 62–64.; Marie-Medeleine de Cevins: *Az egyház a késő középkori magyar városokban*. Bp., 2003. 29–32.

⁴¹ Kubinyi, 1971. 65.; Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. In. Kubinyi, 2009. 366. (első megjelenés 1994.)

Zsigmond idején még három sokadalmat tartottak itt, ám 1508-ra a számuk hétre emelkedett. 1477-ben Mátyás ideiglenesen a váradi vásárokat Debrecenbe helyezte át. Korábbi vámmentességeiket megerősítette az uralkodó, sőt 1477-ben a polgároknak az egész országban harmincad mentességet biztosított. A vámki-váltóságok a tőzsérkedő debrecenieknek kedveztek, de a sóval, borral vagy más termékkel kereskedő polgárok is élvezték előnyeiket. A debreceniek sóért eljártak Erdélybe, Máramarosba, az egész Tiszántúlon szabadon árusíthatták ezt a cikket.⁴² Legalább hat céh jött létre a városban.⁴³

A 16. század elején élt *Debreczeny* Jakab, aki tekintélyes budai polgár lett, Gailsam Wolfgang budai és pozsonyi gazdag polgár leányát, Dorottyát vette nőül, akinek a révén házhoz, mézsárszékhez, szőlőhöz, réthez jutott Pozsonyban, s akinek a révén olyan rokonságra tett szert, amelynek kapcsolatrendszere a két városon túlmenően Kassáig, Krakkóig nyúlt el. Háza a budai Szent György téren állt, ahol a leggazdagabb kereskedők, pénzemberek lakhelyei sorakoztak. Feltehetően a kassai, bártfai, lengyelországi üzletek érdekelhették őt.⁴⁴

Mint szó volt róla, a debreceniek nagy többsége (18 fő) Krakkóban tanult, mégpedig az *artes* fakultáson. Az első 1431. évi bejegyzés után egészen 1512-ig folyamatos a város fiainak a jelenléte a lengyel fővárosban. Sokszor nagyobb kihagyásokkal érkeztek a lengyel fővárosba, és két-két fő csak 1479-ben, 1487-ben, 1505-ben, három fő pedig csupán 1502-ben iratkozott be az itteni egyetemre a városból. Összességében hallgatók fele ebben a négy évben érkezett Krakkóba! Figyelemre méltó, hogy csupán az 1487-ben feltűnő két fő iratkozott be külön szemeszterben (nyári, illetve téli), míg a többiek ugyanabban a félévben jelentkeztek egyetemi tanulmányok megkezdése érdekében a rektor előtt. Róluk feltételezhetjük, hogy egyszerre vagy közel egy időben érkeztek Krakkóba.⁴⁵ Megfigyelhető az is, hogy az esetek többségében 1–3 esztendő elteltével ismét tanulni

⁴² Draskóczy, 2005. 106–108.; Orosz, 2011. 120–122.; Weisz Boglárka: Debrecen kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban. In. *Debrecen város 650 éves* 131–148.

⁴³ Kubinyi, 2000. 24.; Lakatos, 2013. I. 125. Az 1440–1489 közötti időszakból a város öt céhszabályzatot adott ki. A szerző szerint ilyen sokat egyetlen hazai mezőváros sem adott ki.

⁴⁴ DL 23 491. (aláírása: Jacobus de Debrechen). Vö. Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. In. Kubinyi, 2009. II. 534. ; Végh András: *Buda város középkori helyrajza*, I–II. Bp., 2008. I. 210., II. 170. (605. sz.), 188. (701. sz.). (továbbiakban Végh, 2008.) Hívták *Dobrytzernek* is.

⁴⁵ Gąsiorowski, 2004. I. 407., 462., 464., 586., 590., 618., Gąsiorowski, 2010. 23., 38. A teljes illeték nagyságára, illetve a diákok fizetési hajlandóságára, továbbá arra, hogy pénz helyett sőt, viaszt stb. is elfogadtak beiratkozási illeték gyanánt vö. Gąsiorowski 2004. I. XLVII–L. Egy lat a márka 1/16 része, s 3 lengyel garast tett ki. A magyar aranyforint 1480-ban 36–37, 1493-ban 30, 1501-ben 32 lengyel garast ért. Úgy számoltak, hogy egy lengyel garas 10 lengyel dénárnak felel meg. Ezen számok alapján alkothatunk némi fogalmat a beiratkozási díj terhéről (egy magyar aranyforint = 100 magyar dénár). Prof. Dr. Marian Gumowski: *Handbuch der polnischen Numismatik*. Graz, 1960. 24., 30., 202.

vágyó debreceni jelentkezett a rektornál, mint pl. 1478 után 1479-ben, majd 1481-ben, 1483-ban, 1499 után 1500-ban, majd 1502-ben, 1505-ben, 1510 után 1512-ben, hogy aztán megszakadjon a középkori krakkói peregrináció. A bécsi egyetemre azonban 1522-ben és 1523-ban is érkezett deák az alföldi településből. Mindezek a körülmények ismételten arról tanúskodnak, hogy megvolt a város szülötteiben a magasabb stúdiumok iránti igény. Másrészt azonban gondolhatunk a helyi iskola, illetve rektora hatására is.

Addig, amíg valaki nem jelentkezett az egyetem rektoránál, nem iratkozott be és nem fizette ki a szükséges illetéket, elvben nem tanulhatott az intézményben. Krakkóban a beiratkozási díj teljes összege 8 garast tett ki. Elvben csak az szerzhetett fokozatot, aki ezt az illetéket megfizette. A nagy többség ezt az összeget nem róta le sosem, hanem 2–3–4 garast adott, vagyis adós maradt. Ez a körülmény jelzi a hallgatók szerény anyagi lehetőségeit. 1481-ben azonban István fia Dénes 3 latot adott (ami 9 garasnak felelt meg). Három debreceni esetében (1500 és 1502) pedig azt látjuk, hogy végül a teljes illetéket megfizették. Az említett négy hallgató közül három valóban elnyerte a baccalaureusi fokozatot, tehát megérte nekik a magas díj kiegyenlítése. Úgy tűnik, a hallgatók a vizsgáig vártak a teljes összeg megfizetésével. Csak a vagyonosabbak engedhették meg maguknak, hogy a teljes illetéket leróják, ami mutatja, hogy az anyagi helyzettől is függött az, hogy ki tud egyetemi fokozatot szerezni.⁴⁶

Miután a hallgatót anyakönyvezték, jelentkezhetett a krakkói magyar bursa prokurátoránál. A bursa névjegyzéke az 1493–1557 közötti időszakból maradt fenn. Az 1499–1512 között Krakkóban tanuló kilenc debreceniből hét lakott a magyar tanuló-házban.⁴⁷

A krakkói egyetemre beiratkozott 18 hallgatóból 5 fő (28%) szerzett baccalaureusi fokozatot (1485-ben, 1501-ben, 1502-ben, 1504-ben és 1513-ban, közülük négyen a magyar bursában laktak). A fokozat eléréséhez 2–3 évi tanulmányra volt szükség, bár akadt olyan is, aki 4 évig járt az órákra. Az öt főből – a rendelkezésre álló adatok szerint – csupán egy személynek sikerült az artes fakultáson a magisteri szintig eljutnia. Debreceni István fia Dénes 1481-ben, a téli időszakban (ami októbertől a következő év áprilisáig tartott) iratkozott be az egyetemre. Négy év tanulás után szerezte csak meg a baccalaureusi fokozatot, majd még három évig tanult, s ezután lett ugyanitt 1488-ban, karácsony ünnepe után, több magyarral egyetemben (így többben Váradról) magister.⁴⁸ Összességében a fokozatszerzések száma így hat lenne. Az összes beiratkozáshoz (21) képest a baccalaureusok aránya 24%, a fokozatszerzések aránya 28,6% lenne. Tonk Sándor sze-

⁴⁶ Gąsiorowski, 2004. I. 419., 572., 586.

⁴⁷ Schrauf, 1893. 8., 9., 10., 11., 15., 175. sz., 198. sz., 245. sz., 295. sz., 300. sz., 393. sz., 436. sz.

⁴⁸ Gąsiorowski, 2004. I. 419., Gąsiorowski, 2000. 77., 88.

rint csupán minden ötödik erdélyi diák tett vizsgát. A graduáltak száma alapján a debreceniek a krakkói magyar diákok közül is kiemelkedtek. Noha alacsony számokról van szó, úgy tűnik, hogy a város szülöttei a fokozatszerzések tekintetében felülmúlták az átlagot.⁴⁹

A krakkói életről keveset tudunk. Debreceniek három esetben lettek a rektor elé idézve. 1488-ban az előbb említett Dénest idézték meg, mert magisterként egy diáktársával megverte Tolnai Kelement. Dénest 10 forintra, társát 3 forintra büntették, így alighanem ő lehetett a főbűnös. 1502-ben a szegények bursájának seniorja azért tett panaszt három magyarra (Szentmártoni Ferenc, Budai Bálint, Debreceni János), mert megverték őt. Ők tagadták a vádat, esküt tettek erre, ám azt nem voltak hajlandók elárulni, hogy ki volt a tettes. Debreceni Péter 1502. januárjában panaszt tett, mert Sommerfelt János mester (az egyetem oktatója) végrendeletének végrehajtói, Boroszlói Mihály és a krakkói német prédikátor, János nem akarják neki megadni azt az egy arany forint 24 garast, amivel az elhunyt tartozott neki.⁵⁰

Nehezen meghatározható, hogy milyen társadalmi rétegből kerültek ki az egyetemre járók. A halász illetve aurifaber foglalkozásnév iparoscsaládra utalhat. Már Mohács utáni időszakban, 1540-ben iratkozott be egy Kalmár nevű személy Bécsben.⁵¹ 1502-ben lett Debrecen plébánosa egy odavaló, Ambrusnak nevezett egyházi ember, aki plébánosi megerősítését a földesúrtól, Corvin Jánostól kérte, ami ellen régi kiváltságaira hivatkozva a város tiltakozott. Talán Pál fia Ambrussal azonos, aki 1505-ben lett krakkói diák.⁵²

1493-ban lépett be a római Szentlélek társulatba Debrecenből Mihály plébános a fivéreivel, Gergellyel, Elekkel és László vargával (sartor), és azok feleségével. 1502-ben iratkozott be Krakkóban az egyetemre egy bizonyos Mihály a városból. Sajnos a két személy esetleges azonosításához egyelőre semmilyen támponttal sem rendelkezünk.⁵³

⁴⁹ Tonk, 1979. 103. Ha feltételezzük, hogy a Bolognában 7 esztendő eltöltött Debreceni László szintén szerzett fokozatot, még jobb arányt kapunk (30%). Érdemes megemlíteni, hogy František Šmahel szerint a 15. század elején csupán minden hetedik prágai diák tett vizsgát (idézi: Szögi, 2011. 18–19.). A 15. században 3082 magyarországi közül 500 szerzett baccalaureusi (16%) és 97 magisteri (3,15%) fokozatot Krakkóban. A fokozatszerzésnek a beiratkozottakhoz viszonyított aránya 19%. Vö. Baczkowski, 1997. 125. Tonk Sándor Erdély alatt a Trianon után a történelmi Magyarországból Romániához került teljes területet érti.

⁵⁰ Wisłocki, 1893–1897. 1181., 1893., 1898., 1900., 1903. sz.

⁵¹ Gąsiorowski, 2004. I. 407., Tüskés, 2008. 7067. sz.; Kissné, 2004. 142. sz.

⁵² Herpay, 1916. 267. sz., Gąsiorowski, 2004. I. 618.

⁵³ A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523. In: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, I/5. Budapest, 1899. 28., Gąsiorowski, 2004. I. 586.

Sajnos alig tudunk valamit a hallgatók egyetemi tanulmányok utáni pályájáról. Az előbb említett Dénes megházasodhatott, és talán Lengyelországban maradt.⁵⁴ Az egyik Bécsbe beiratkozott Gergely (1522-ben vagy 1523-ban) kutatói vélemény szerint azonos azzal a Debrecenből 1528-ban, a téli időszakban a krakói egyetemre beiratkozott János fia Gergellyel, aki 1529-ben a Bursa Hungarorum seniorja lett. Ez a személy 1530-ban már a wittenbergi egyetemen tanult.⁵⁵

A hallgatók többsége hazatérhetett. Kubinyi András mutatott arra rá, hogy az egyetemre jártak nagy részének (a tanulás mellett) a célja a kapcsolatépítés volt, s nem törekedtek arra, hogy fokozatot szerezzenek, egyházi pályára lépjenek. Jelenlegi ismereteink alapján ezt a tényt sejtethetjük a debreceni egyetemjárók jórésze szándékai mögött is.⁵⁶ Ugyanakkor akadhettek olyanok, akik az egyházi pályát választották. A fokozatot szerzettekre gondolhatunk elsősorban. Talán az előbb említett Ambrussal azonosítható Debreceni Ambrus győri kanonok, aki 1528-ban intézte a káptalan budai nagy házának az építkezési ügyeit. 1530-ig töltötte be győri kanonokságot. 1531-ben már esztergomi kanonokként tűnt fel.⁵⁷

Ismert személy az irodalomtörténészek előtt Debreceni László (Ladislaus Debrecinus Pannonius), aki Bolognában tűnt fel 1513-ban. Lehetséges, hogy korábban Krakóban járt, ahol 1505-ben találkozunk egy László nevű debrecenivel. Magyi Sebestyénnel jó kapcsolatban lehetett, ugyanis Magyi Janus Pannonius kiadása 4. oldalán olvashatjuk a versét. Romulus Amasaesus, a neves humanista tanítványa lett Bolognában. Amasaesus Padovában, Bolognában tanult és tanított. 1520-ig maradt Bolognában, majd visszatért Pádovába tanítani. Tanítványai között több magyar akadt. Debreceni legalább 1520-ig tartózkodott Bolognában, tehát addig, amíg mestere is. Hazatérte után, 1526-ig levelezett mesterével. Révész Mária szerint szegény sorsú ember volt, aki Bolognában a saját keresetéből élhetett. Az igen drága itáliai tanulmányokhoz azonban szüksége lehetett támogatókra, de róluk nem tudunk semmit sem. Miután 1520-ban visszatért Magyarországra, a humanista kultúrájú ember nem találta a helyét, noha feltehetően megfordult a királyi udvarban is. Talán azonos azzal a személlyel, aki Statileo

⁵⁴ Gaşiorowski, 2008. 88. Krakóban tanult bártfiaiak életútját (köztük olyan is akadt, aki a szomszéd országban maradt) tekinti át Stanislaw Sroka: A krakói egyetemen a 15. században tanuló bártfai diákok és későbbi sorsuk. = *Aetas*, 26 (2011): 4. sz. 5–14.

⁵⁵ Schrauf, 1893. 694. sz., Gaşiorowski, 2010. 333., Szögi, 2003. 23. sz., Szögi, 2011/a. 2762. sz.

⁵⁶ Kubinyi, 1969/2009. 602.

⁵⁷ Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. 356., Végh, 2008. II. 191 (719. sz.); Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom, 1900. 140.; Körmendy Kinga: *Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata, 1183–1543*. Bp., 2007. 218. Talán ő segített abban, hogy földije, Debreceni Bálint esztergomi kanonok legyen (1532–1535).

erdélyi püspök környezetéhez tartozott, és 1541-ben a cementezés technológiájáról Kolozsvárt adott ki kis könyvet.⁵⁸

Legmagasabb szintű ismereteket ugyan egyetemeken lehetett szerezni, ám akadtak olyan hazai iskolák, ahol az átlagnál magasabb műveltségre lehetett szert tenni. Azon kanonokok esetében is, akik nem tanultak külföldön, sejtethjük a magasabb (ha nem is egyetemi szintű) műveltséget, az erre való igényt.⁵⁹ Adataink szerint akadtak a Debrecenhez köthető személyek között olyan egyháziak, akik ugyan nem jártak külföldi egyetemre, de valószínűsíthető, hogy a hazai átlagot meghaladó, felsőfokú tanulmányokon elsajátítható, vagy azokat megközelítő ismeretekkel rendelkeztek.

Meglepően kevesen lettek a város lakói közül kanonokok a közeli Váradon. Az 1440-es években tűnt fel a királyi kúriában Debreceni Mihály. Előbb írnok, majd váradi kanonokként a kancellária jegyzője. A kutatás szerint a Hunyadiak embere volt, s az egyházi stallum megszerzésében közre játszhatott kúriai szolgálata. 1458-tól haláláig váradi kanonok. 1463-ban lett váci örkanonok, 1467-ben nyerte el a váci prépostságot. 1469-ben halt meg. Mint ismeretes, a királyi kancelláriában sok humanista műveltséggel rendelkező személyt alkalmaztak a Mátyás- és a Jagelló-korban.⁶⁰ A másik debreceni, Antal a váradi Keresztelő Szent Já-

⁵⁸ Veress, 1941. 76–77, 81., Révész Mária: *Romulus Amasaeus: Egy bolognai humanista magyar összeköttetései a XVI. század elején*. Szeged, 1933. 34–38., 43., 65–71, 76–77, 78–79. (továbbiakban Révész, 1933.) Figyelemre méltó, hogy Magyi Sebestyén krakkói tanára, a neves lengyel humanista, Paulus Crosnensis, aki a pestis elől menekült Magyarországra 1508-ban, egyik versét épp Debrecenben írta. (1509. január 12.). *Pauli Crosnensis Rutheni Carmina*. Edidit Maria Cytowska. Varsoviae, 1962. 138. (az adatra Kiss Farkas Gábor hívta fel a figyelmem, amit ezúton köszönök neki). Crosnensis magyarországi kapcsolataira vö. Dąbrowski, 1963. 463.

⁵⁹ Mészáros, 1981. 114–126, 190–205.; Solymosi László: Könyvhasználat a középkor végén (könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban). In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. Szelestei N. László. Bp., 1989. 77–119.; A hazai latin oktatás magas színvonaláról ír: Ritoókné Szalay Ágnes: A humanisták közös Európája. In: *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. Szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza. Bp., 2008. 112–117.

⁶⁰ Bónis, 1971. 233–236.; Kristóf Ilona: *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon, 1440–1526*. Pécs, 2014. 200. (továbbiakban Kristóf, 2014.); C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. 1. rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás*. Bp., 2015. 45–48. Mihályt a város szülöttének tartjuk, noha a kutatás Nagy Iván alapján a királydaróci Debreceni nemes családhoz kapcsolta (Bónis, 1971. 234., Kristóf, 2014. 200.). Nagy Iván két középkori adata nem kapcsolható bizonyíthatóan a kora-újkori királydaróci családhoz. Egyik hivatkozása ugyanis Debreceni Dózsa leszármazottira, Györgyre és feleségére, Bátori Erzsébetre, a másik pedig – rossz dátummal – Debreceni Mártonra, miskolci plébánosra vonatkozik (Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I–XIII. Pest, 1857–1858. III. 262–263., Engel Pál: *Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia – ArcanumDigitéka*, Bp., 2000., *Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig*. Szerk. Tóth Péter. Miskolc, 1996. 405.). Királydaróc a 15–16. században egyébként a Csákiak birtoka volt (Hegyi Géza: *A Szilágytság birtokviszonyai a középkorban*. In: *A Szilágytság és a Wesselényi család, 14–17. század*. Szerk. Hegyi Géza, W. Kovács András. Kolozsvár, 2012. 107.). Érdekes, hogy Királydarócon 1489 előtt valóban élt egy Deb-

nos társaskáptalan kanonokja volt 1509–1511 között.⁶¹ 1507-ben bukkant fel a váradelőhegyi társaskáptalan és hiteleshely kanonokjai között Debreceni Pál.⁶²

A győri káptalan kanonokja volt Debreceni Lukács, akire 1504 és 1522 közötti időszakból maradt fenn adat. 1516–17-ben, 1520–21-ben dékán, 1518-ban másodmagával ő képviselte káptalanát a bácsi országgyűlésen.⁶³

Míg a négy kanonok esetében nem bizonyíthatóak a felsőfokú tanulmányok, addig a domonkos Debreceni Márk esetében igen. Valószínűsíthető, hogy a budai *studium generalen* szerezte ismereteit. Ő 1465–66-ban és 1483–1488 között töltötte be a domonkos rend magyarországi provinciális tisztségét, de vikáriusként 1481-től irányította a magyar rendtartományt. Feltehetően az 1470-es évek második felében is a vezetői feladatot látta el. A székesfehérvári kolostor priorja volt egyébként (miközben a budai és pesti konvent vikáriusa, 1487–88-ban a nyulakszigeti domonkos apácakolostor vikáriusa). Oklevelei intitulációjában büszkén használja a *Sacrae theologiae lector* címet. Nincs arra adat, hogy baccalaureusi vagy magisteri fokozatot szerzett volna.

A domonkos oktatási rendszerben a *lector* általában a konventi iskolában tanított, esetleg a rendi partikuláris iskolában vagy a tartományi *studium generalen* is oktatott. Ezt a képzettséget és fokozatot általában a tartományi *studium generalen* lehetett megszerezni. A tudományok közel álltak Márkhoz. 1476-ban folyamodott engedélyért, hogy négy hazai domonkost a krakkói egyetemre küldhessen. 1478-ban szintén engedélyt kért arra, hogy négy barátot egyetemre küldhessen. Könyvtárát (ami nem lehetett jelentéktelen) a székesfehérvári rendházra hagyta.⁶⁴

reczeny nevű jobbágy (DF. 223 870.). Ugyanakkor a 15. században Debrecen-i nevű személyekkel különböző világi funkciókban találkozunk. 1483-ban Debrecheny István a győri vármagy familiárisa (Horváth Richárd: *Győr megye hatóságának oklevelei, 1318–1525*. Győr, 2005. 83. sz.). 1460-ban Debrecen-i András máramarosi alispán (DL 15414.). 1462-ben az egyik Szatmár megyei alispánt Debrecen-i Fodor Jánosnak, 1464-ben pedig Debrechen-i Zekel Tamásnak hívták (Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor: *Szatmár megye hatóságának oklevelei, 1284–1524*. Nyíregyháza, 2010. 412–414. sz.). Debrecenben nemesi telek: Herpay, 1916. 211. sz.

⁶¹ Kristóf, 2014. 199.

⁶² Bogdándi Zsolt: A két váradi hiteleshely a 16. század első felében. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I–II. Szerk. Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. I. 41. A váradiszékeskáptalan jegyzőjét 1496-ban ugyanígy hívták (vö. még Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. II. Nagyvárad, 1883. 161.), s talán vele azonosítható, miként Bogdándi felvetette.

⁶³ Köblös József: *Az egyházi közélet Mátvás és a Jagellók korában*. Bp., 1994. 386. Érdekes, hogy nem sokkal utána, 1528-ban egy másik debreceni, Ambrus tűnik fel a győri káptalanban. Vö. 58. jegyz.

⁶⁴ DL 19 097, 46 021, 50 114, 93 358, 102 277.; Harsányi András: *A domonkos rend Magyarországon*. Bp., 1938. 73., 107., 140–42, 247. Újabbán összefoglalóan a domonkos oktatási rendszerről: Romhányi Beatrix: *A koldulórendek szerepe a középkori magyar oktatásban*. In: G. Szende, 1996. 35–36.

Tanulmányunk elején Makkai László szavait idéztük. Ő úgy vélte, hogy gazdasági fejlettségéhez képest a művelődésnek viszonylag csekély lehetett Debrecenben a szerepe. Ezt jelezhetette, hogy kevesen iratkoztak be egyetemre. Érdemes árnyalni következtetéseit.

Tudjuk, miközben néhányan ismereteik bővítése végett külföldre utaztak, mások itthon gyarapították tudásukat, szereztek az átlagosnál mélyebb ismereteket, vagy csupán annyit, amennyire szükségük volt. Mint ismeretes, az iskolázás még nem jelentette azt, hogy valaki az egyházi pályát választotta.

Nem állítható, hogy a debreceni polgároknak (más helységek lakosaihoz hasonlóan) ne lett volna igénye iskolában megszerezhető ismeretekre. Ezt diktálták a kereskedelem szükségletei, a városi írásbeliség. Középkorvégi adatok arra mutatnak, hogy országosan (mint tudjuk) nem drága egyetemi képzésre volt szükség, hanem jól hasznosítható praktikus ismeretekre, litteratusi műveltségre, amit a hazai iskolákban lehetett megszerezni.⁶⁵ Figyelemre méltó, hogy 1495-ben Debrecen jegyzője Balázs litteratus közjegyző. 1489-ben a város bíráját Deák Mihálynak (*Michael Litteratus*) hívták, a már említett *Debreczeny Jakab* maga írta alá 1520-ban adásvételi szerződését.⁶⁶

Tanulmányunkban a külföldi egyetemeken tanuló, Debrecenhez köthető személyek számát – a jelenleg elérhető források alapján – 21 főben határoztuk meg. A szám természetesen nem tekinthető soknak. Ők képezhették elsősorban a debreceni származású értelmiség elitjét. Anélkül, hogy egyenlőségi let tennék közülük, hozzájuk számíthatók még azok, akik itthon jutottak magasabb képzettséghez. A debreceniek 90%-a az 1478–1523 közötti időszakban iratkozott be Krakkóban és Bécsben. Ez a körülmény arról tanúskodik, hogy a magasabb szintű tudás iránt különösen a 15. század végén, 16. század elején vált fogékonnyá a városi lakosság egy része. Az okokat keresve, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az iskolát, ahol az érdeklődést a fiatalokban felébreszthették. Másrészt a tény a város gazdasági erejének azt a növekedését tükrözi, ami a 15. század második felében következhetett be. A kereskedelem jelentőségének növekedése miatt mind többen törekedhettek arra, hogy tudásuk gyarapodása mellett világot lássanak, kapcsolatokra tegyenek szert külföldön. A Krakkó iránt megnyilvánuló nagy érdeklődés nem csupán azzal magyarázható, hogy Béccsel szemben a lengyel főváros közelebb feküdt az Észak-Tiszántúlhoz, hanem – véleményünk szerint – jelezheti a Krakkó – Kassa – Várad közötti útvonalon fekvő város polgárai gazdasági érdeklődésének az egyik irányát is. A beiratkozottak negyede fokozatot szerzett, ami az országos átlag felettinek tekinthető.

⁶⁵ Kubinyi, 1969/2009. 602–608.; Mészáros, 1981. 128–130.; Kubinyi András: A Jagelló-kori értelmiség. In. *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István, Szeged, 1988. 7–21.

⁶⁶ C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526)*. Budapest–Nyíregyháza, 2003. 707. sz.; Lakatos, 2013. II. 55.; DL 23 491.

Az adatok azt mutatják, hogy ugyan az egyetemre jártak száma alapján a magyar városok között valóban szerény hely illeti meg a települést, ám a földesúri hatalom alatt álló mezővárosok között Debrecen az első 50 közé tartozott. Az a körülmény, hogy az egyetemre beiratkozottak száma különösen a 16. század első évtizedében nőtt meg, arra utal, hogy a település elkezdte „ledolgozni a hátrányát”. A középkori fejlődés így képezhetette a város kora-újkorai kulturális virágzásának az alapját.

1. Egyetemre jártak a 3. kategória mezővárosaiból

Név	Centralitás-pont (Kubinyi András számítása)	1440–1514 között Bécsben, Krakkóban beiratkozott hallgatók száma (Kubinyi András)	Egyetemre beiratkozottak összesen	Szögi László által készített sorrendi lista alapján a helység helye
Vasvár	25	9	25	77
Lippa	28	23	39	46
Debrecen	28	17	21	93–94
Gyula	27	31	50	26
Szatmár és Németi	27	30	29	60–63
Szombathely	27	21	31	56
Dés	24	19	23	85
Gyöngyös	24	19	28	64–66
Rimaszombat	24	9	11	–
Tata (?)	24	12	14	–
Karánsebes	24	10	9	–
Miskolc	22	15	25	74
Kismarton	22	34	39	44
Gönc	21	15	20	97
Sziksó	21	14	21	–
Beregszász	21	18	29	62
Munkács	21	4	5	–
Ungvár	21	7	9	–
Sárospatak	21	13	30	58
<i>Összes</i>	<i>452</i>	<i>359</i>	<i>465</i>	
<i>Átlag (Kapornakkal együtt, 20 helység alapján)</i>	<i>23</i>	<i>18</i>	<i>23</i>	

Kimaradt: Kapornak, mivel nincs adatunk arra, hogy valaki külföldön járt volna egyetemre ebből a helységből.

Forrás: Adatbázis, Szögi, 2011., Szögi, 2014., Kubinyi, 1971.

2. *Beiratkozások száma és aránya 1401–1526.*
(országos, Észak-Tiszántúl, Debrecen)

Év	Országos szám	Országos %	Észak-Tiszántúl szám	Észak-Tiszántúl %	Debrecen szám	Debrecen %	Debrecen aránya (régió belül)
1401–1450	3 358	30%	151	28,3%	1	4,8%	0,7%
1451–1500	5 280	47,2%	264	49,4%	10 (ebből 9: 1478– 1500!)	47,6%	3,8%
1501–1525 (1526)	2 538	22,8%	119	22,3%	10	47,6%	8,4%
Összes	11 176 <i>Teljes (1100-tól): 12 022</i>	100 <i>Teljesnek 93%-a</i>	534 <i>1292-től kezdve az összes: 573</i>	100% <i>Teljes 93,2% A régió része- sedése az or- szágból (1401 –1525: 4,8%)</i>	21	100 <i>országban belül (1401 –1526): 0,2%</i>	3,9%

Forrás: Adatbázis, Szögi, 2011., Szögi, 2014.

3. *Debreceni peregrinusok névsora 1431–1523*

1431. Krakkó: Johannes Jacobi de Debreczen (Gaşiorowski, 2004. I. 157.)
 1453. Krakkó: Nicolaus Dominici de Debrzeczen (Gaşiorowski, 2004. I. 274.)
 1478. Krakkó: Johannes Stephani de Debreczen (Gaşiorowski, 2004. I. 396.)
 1479. Krakkó: Johannes Mathei aurifabri de Debreczen (Gaşiorowski, 2004. I. 407.)
 1479. Krakkó: Stephanus Benedicti Holaz de Debreczen (Gaşiorowski, 2004. I. 407.)
 1481. Krakkó: Dionisius Stephani /de/ Debrechen (Gaşiorowski, 2004. I. 419.)⁶⁷
 1483. Krakkó: Petrus Johannis de Debrechen (Gaşiorowski, 2004. I. 433.)
 1487. Krakkó: Andreas Petri de Debreczen (Gaşiorowski, 2004. I. 462.)
 1487. Krakkó: Martinus Michaelis de Do^ebro^eczen (Gaşiorowski, 2004. I. 467.)

⁶⁷ 1485. baccalaureus, 1488. magister (Muczowski, 1849. 94., 100.)

1499. Krakkó: Johannes Valentini de Bryczen (Gąsiorowski, 2004. I. 560.)⁶⁸
1500. Krakkó: Petrus Michaelis de Brzczen (Gąsiorowski, 2004. I. 573.)⁶⁹
1502. Krakkó: Michael Georgy de Debreczen (Gąsiorowski, 2004. I. 586.)
1502. Krakkó: Thomas Mathie de Debreczen (Gąsiorowski, 2004. I. 586.)⁷⁰
1502. Krakkó: Stephanus Mathie de Debrzeczen (Gąsiorowski, 2004. I. 590.)
1505. Krakkó: Ladislaus Andree de Breczen (Gąsiorowski, 2004. I. 618.)
1505. Krakkó: Ambrosius Pauli de Breczen (Gąsiorowski, 2004. I. 618.)
1510. Krakkó: Joannes Anthonii de Debrzeczen (Gąsiorowski, 2010. 23.)⁷¹
1512. Krakkó: Petrus Joannis de Debrechen (Gąsiorowski, 2010. 38.)
1513–1520. Bologna: Ladislaus de Debreczen (Révész, 1933. 34–38., Veress, 1941. 81.)⁷²
1522. Bécs: Gregorius de Dabraßan (*Matrikel*, 1956–1971. III. 28.)
1523. Bécs: Gregorius Mescherus de Debretzen (*Matrikel*, 1956–1971. III. 35.)

⁶⁸ 1501. baccalaureus (Muczkowski, 1849. 131–132.)

⁶⁹ 1502. baccalaureus (Muczkowski, 1849. 134.)

⁷⁰ 1504. baccalaureus (Muczkowski, 1849. 140.)

⁷¹ 1513. baccalaureus (Muczkowski, 1849. 156.)

⁷² 1520. fokozat ?

IFJ. BARTA JÁNOS

FELEKEZETI ÁLLAPOTOK MAGYARORSZÁGON A 18. SZÁZAD ELEJÉN

1699-ben a karlócai békével a Habsburgok Magyarországgal egy több szempontból is – közigazgatásilag, politikailag, társadalmilag, gazdaságilag, etnikailag, felekezetiileg – erősen megosztott országhoz jutottak. A megosztottság bizonyos elemei régiek, esetenként már-már több évszázadosak voltak, mások újak, amelyek gyakorlatilag a török alól való felszabadítással születtek, vagy váltak nyilvánvalóvá. A megosztottság legtöbb eleme azonban nem zavarta az újonnan berendezkedőket, sőt – ironikusan fogalmazva – akár kedvükre is szolgált.

Nem kívánták például felszámolni a közigazgatási megosztottságot. Nemhogy a szintén birtokukba került Erdélyt nem csatolták az anyaországhoz, de a határörvidékekkel addig nem ismert újabb közigazgatási egységeket alakítottak ki (amihez az 1718-i pozsareváci béke után még a Temesközt magába foglaló Bánság is járult). Nemigen kívántak enyhíteni a 17. század folyamán felgyülemlett politikai ellentéteken, hiszen országgyűlést csak 1708-ban, kilenc évvel a béke megkötése után hívtak össze, amikor a már fél évtizede, 1703 óta folyó II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc meghiusította a politikai egység megteremtését. Nem kívántak enyhíteni a gazdasági különbségeken, bár talán ezen a téren tudtak volna a legkevésbé beavatkozni a valós eseményekbe–folyamatokba. Az ország lakosságának tömeges csatlakozása a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharchoz pedig pillanatnyilag könnyen elfedhette a lakosságon belüli társadalmi ellentéteket. A 18. század végétől felerősödő – sok tekintetben éppen akkor keletkező – nemzetiségi ellentétek pedig még érdemben nem léteztek. Ami valóban izgatta a Habsburg kormányzatot, az a lakosság nagyfokú vallási megosztottsága volt. Nem új keletű probléma az udvar előtt.

1699-ben a karlócai béke idején Magyarország koronáját a hazánkban nem túl jó megítélésű, Debrecenben kifejezetten rosszemlékű I. Lipót (magyar királyként 1657–1705, a Német-Római Birodalom császáráként 1658–1705) viselte. Ez az európai történetírásban Bécs megvédőjeként, Magyarország felszabadítójaként emlegetett császár és király, aki családja körében és udvari környezetében igen kedélyes is tudott lenni, a török kiűzése előtt is megpróbálkozott országrésze vallási sokszínűségének felszámolásával, de legalábbis enyhítésével. Nem sok sikerrel, aminek legfőbb oka éppen a török jelenléte, a protestantizmus akadálytalan



I. Lipót császár – Benjamin von Block festménye

virágzása volt a hódoltsági területen és még inkább Erdélyben. A középkori magyar állam bukásáig szinte monopolhelyzetet elfoglaló katolikus vallásnak és egyháznak az ország három részre szakadása okozott súlyos veszteségeket. (A katolicizmus kizárólagosságát 1526 előtt legfeljebb kisszámú ortodox [görög keleti] vallású román törte meg.) A katolikus egyház balszerencséjére az ország darabokra hullása időben egybeesett a reformáció megjelenésével, aminek terjedését az új körülmények között semmi nem tartóztathatta fel. A hódoltsági területen az oszmán hatalom alapvetően közömbösen viseltetett az őslakosság vallása iránt, Erdély fejedelmei pedig egyenesen a protestantizmust támogatták. Megcsappantak a katolikus egyházi jövedelmek, a hódoltsági terület püspökei a Királyi Magyarországra menekültek, az erdélyi (gyulafehérvári) püspöki széket nem töltötték be. A Habsburgoktól elszakadt területeken feloszlottak a kolostorok, és ami még súlyosabb veszteség volt, szétesett a lakossággal kapcsolatot tartó plébániák hálózata is. A 17. századi rendi-függetlenségi törekvéseket lezáró békekötésekben (1606, 1621, 1645) Erdély fejedelmei a Magyar Királyság területén is egyre szélesebb társadalmi rétegek számára próbálták biztosítani a protestáns vallások gyakorlásának szabadságát.

A Habsburg kormányzat soha nem mondott le a lakosság visszatértéséről a katolicizmusra. Ez azonban a visszafoglaló háborúk előtt csak mérsékelt eredmény-

nyel járhatott, sőt, I. Lipót a Thököly féle mozgalom sikereinek időszakában maga is a korábbi engedmények megerősítésére kényszerült. Az 1681-i soproni országgyűlés 25. törvénycikkelye¹ „királyi kegyelemként” megerősítette a bécsi béke 1. cikkelyét, amely szabad vallásgyakorlást biztosított a kiváltságolt rétegeknek, engedélyezte a korábban száműzött prédikátorok és iskolamesterek hazatérését és munkájuk folytatását, tiltotta, hogy az „ágostai és helvét [azaz az evangélikus és református] hitvallás híveit vallásukkal ellenkező szertartásokra” kényszerítsék. A 26. tc.² engedélyezte, hogy a protestánsok által emelt (és eddig „katolikus szertartás szerint még fel nem szentelt”) templomok maradjanak meg birtokukban. Új templomok, paplakok, iskolák építését (benne nyilván az elveszítettek pótlását) azonban az ország északi és nyugati 11 (megnevezett) megyéjében megyénként mindössze két-két név szerint megemlített helységben (az un. artikuláris helyeken) engedélyezte. Megyénkénti felsorolásuk – a törvénycikk 1–11. paragrafusában – nem túl biztató, hiszen többnyire jelentéktelen települések tartoztak közéjük. De a kényszerhelyzet – Thököly vezette mozgalom – következtében a szabályozás nem állhatott meg ennél. További 20 megyében, amelyek csak részben tartoztak a Magyar Királysághoz, és ahol a protestánsok – legalábbis a törvény indoklása szerint – már eddig is elegendő templommal rendelkeztek, az eddig használt templomokat hagyták meg birtokukban (12. §). Engedélyezték a templomépítést, vagy fenntartást végvárakban (a törvény a 4 főkapitányság 20 „véghelyét” sorolja fel), valamint a szabad királyi- és bányavárosokban (16. §). A törvény további kedvezményeket is tett, amikor a mágnásoknak és a nemeseknek megengedte, hogy váraikban vagy lakóhelyükön imaházat és kápolnát építsenek (21. §). Mivel az 1681. évi rendezéssel egyik fél sem volt megelégedve (a katolikusok sokallták, a protestánsok kevesellték engedményeit), az 1687. évi országgyűlésen újra elővették a kérdést. Az 1681-i vallásügyi törvények megerősítését az udvar részéről az is indokolta, hogy az azóta eltelt időszakban – a katolikusok szerint a protestánsok javára következett – változásokat visszafordítsák (21. tc.).³

A katolikusok és protestánsok együttes részvétele a Rákóczi szabadságharcban a vallási kérdés további rendezését éppen úgy elodázta, mint a politikai kérdéseket. A fejedelem alapelve a vallások szabad gyakorlása és egyetértése volt, és ennek megfelelően helyre állította a protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot biztosító 1608. és 1647. évi törvények érvényét. A bécsi udvar ekkori mérsékeltebb magatartásához a hadieseményeken túl az I. Lipótot követő I. József császár és király (1705–1711) vallásilag türelmesebb nézetei is hozzájárultak.

¹ *Magyar törvénytár 1657–1740. évi törvénycikkek.* Szerk. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Fordította és bevezetéssel ellátta Tóth Lőrinc. Franklin Kiadó, Bp., 1900. 284–287. (továbbiakban: Törvénytár.)

² Uo. 287.

³ Uo. 349–351.



*A gyermek József
koronázása
az 1687. évi pozsonyi
országgyűlésen*



*I. József császár
koronázási díszben*

A katolikus egyház tekintélyének és befolyásának helyreállítására csak a visszafoglaló háború befejeződése és a Rákóczi mozgalom lezárása után kerülhetett sor. A kormánynak ezúttal országos szinten kellett megoldást keresnie arra a problémára, amelyet a visszafoglaló háború előtt saját, egyre szűkülő országrészében sem tudott megoldani.

Ez a politika aktív pártfogóra talált III. Károlyban (1711–1740). Az uralkodó az 1681. és 1687. évi törvényeket tekintette mérvadónak. 1714. április 8-i pátense elítélte a protestáns vallásgyakorlat kiterjesztését a nem artikuláris helyekre ill. a nemesi házakba. A király szeme előtt a szabadságharcot megelőző vallási helyzet (kimondva az 1703. évi állapot) visszaállítása lebegett. Kemény hangon szólította fel a protestánsokat, hogy hagyjanak fel a vallásgyakorlattal ott, ahol az „elmúlt förtelmes felkelések” alatt – a korábbi tilalmak ellenére – újra kezdtek.⁴ Ezt a törekvést fejezte ki az 1715/30. tc. is.⁵ Az 1714/15. évi országgyűlésen egyébként heves összecsapás zajlott le a katolikus és protestáns követek között, aminek következményeként, az uralkodó jobbnak látta kivenni a vallási kérdést az országgyűlés hatásköréből. A felmerült kérdések rendezésére – katolikus, református és evangélikus urakból álló – királyi vegyes bizottság felállítását rendelte el, amelynek döntése ellen a protestánsok ugyan az uralkodóhoz folyamodhattak, de csak egyénileg, saját nevükben.⁶



III. Károly tallérja

⁴ Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig (1711–1815)*. (A Szilágyi Sándor által szerkesztett Magyar nemzet története VIII. kötete) Athenaeum Kiadó, Bp., 1898. 110. (továbbiakban Marczali, 1898.)

⁵ Törvénytár 463.

⁶ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980. 79–80. (továbbiakban Kosáry, 1980.)

Abban, hogy a 18. századot a magyar katolicizmus története egyik kiemelkedő korszakának tekinthetjük, az állami támogatás csak részben játszott szerepet. Mögötte állt az újjászervezés, újjáépítés, a vallási élet felvirágzása is.⁷ Az országegyesítéssel nemcsak a politikai egység állhatott vissza, hanem újjáéledhetek az eddig a csonka országrészben vegetáló intézmények, visszanyerhette rangját és tekintélyét az egyház. A volt hódoltsági területeken a konszolidálódott állapotokat fejezte ki, hogy az innen a török uralom alatt kiszorult katolikus egyházi vezetők fokozatosan, néha több lépcsőt végigjárva, újra elfoglalhatták egykori székhelyüket, az ország keskeny északi és nyugati sávjából visszaköltözhetek a középső és déli területekre. Az újjáépülésben a nyugati egyházmegyék jártak az élen. A veszprémi püspökök egy ideig Pápán, Sümegen, Zalaegerszegen székeltek, s csak a század derekán költöztek vissza az újra kiépülő Veszprémbe. A csanádi püspök – bár 1718-ban, a Temesköz elfoglalásával Temesvár is visszatért – 1738-ig Szegeden rendezte be székhelyét. (Viszont már 1713-ban visszaállították az erdélyi [gyulafehérvári] püspökséget.) Persze voltak vonakodók is. Legfőbb példája ennek az esztergomi érsek maradása Nagyszombatban, egészen a 19. századig. A rommá lőtt középkori székesegyház persze aligha biztosíthatott volna méltó környezetet az ország első főpapjának működéséhez.⁸ A folyamat természetesen a vállalkozó kedvűek számára is lassú volt, de mégis magával vonta a háború sújtotta városok építészeti helyreállítását, a frissen emelt, néha persze éppen csak elkezdett egyházi épületek, székesegyházak, püspöki paloták, káptalansorok, szemináriumi vagy gazdasági célú épületek emelését.

Újra megnőtt az egyházi méltóságok vonzereje, amit az udvar birtokadományozással, kitüntető címekkel igyekezett erősíteni. A mindenkori esztergomi érsek 1714-től a német-római birodalmi hercegi címet is viselte. Az érseki székből 1707–1721 között Keresztély Ágost szász herceg ült, kifejezve azt, hogy a századelőn a legmagasabb egyházi méltóságokba az udvar még gyakran idegeneket nevezett ki. A magyarországi arisztokrata családok tagjai azonban újra méltónak érezték magukhoz a főpapi tisztet, amiből fokozatosan kiszorították a külföldieket. Az újra betelepült vidékek egyházmegyéinek így nem feltétlenül kellett megelégedniük a vidék lakosainak járadékaival, adóival, hiszen püspökeik magánvagyonukkal is egyházmegyéjük szolgálatába álltak. Folyt a lakosság megnyerése a katolicizmus számára. Ennek is megvoltak a kényszerű kötelezettségei. A háborús időkben sok plébánia elpusztult, a visszafoglalt falvakban sok helyen még dűledező, kis templomocska sem feltétlenül akadt. Ekkor kezdik őket újjáépíteni, a plébániákat újjászervezni, felszerelni, ellenőrizni, buzgóbban vizitálni,

⁷ Katus Lázló: Vallások, egyházak (1699–1790). In: Magyar Kódex 3. kötet. *Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526–1790.* Szerk. Szentpéteri József, Kosuth Kiadó Bp. 2000. 315. (továbbiakban Szentpéteri, 2000.)

⁸ Kosáry, 1980. 70.

és számukat gyarapítani. Történhetett ez a protestáns egyházak rovására, de nem lebecsülendő a katolikus egyház belső expanziója sem. III. Károly ismételten új parókiák alapítására, a nagyobbak szétválasztására biztatta a püspököket. Támogatásukra állították fel 1733-ban a lelkészpénztárt. A győri püspökség négy Sopron megyei főesperességének eleve kiépültebb területén a plébániák száma néhány évtized alatt 93-ról 113-ra (tehát több mint 20%-kal) nőtt.⁹ Átalakult a szerzetesrendek rangsora. Az eddigi monasztikus rendek (mint a bencéseké) veszítettek szerepükből, míg más – a lakosságra nagyobb befolyással rendelkező – rendek jelentősége megnőtt. A század első harmadában kiemelkedő szerephez jutottak a jezsuiták, akik – a hagyományosan az arisztokraták és a nemesség körében vállalt térítő szerepük mellett – ezúttal a lakosság szélesebb rétegei felé is érdeklődést mutattak. Az eddiginél jelentősebb befolyást szerzett a hazai hitéletben a piaristák rendje, amely iskolaalapítással, tanítással nyerte meg a lakosság köreit. (A lengyelországitól függetlenül önálló magyarországi rendtartományuk 1721-ben alakult, de Debrecenben pl. már 1719-től működött rendházuk.)¹⁰

Közvéleményünk előtt a katolicizmus visszaállítása folyamatának elsősorban erőszakos jelenségei (templomfoglalások, lelkészek elűzése, ellehetetlenítése) ismertek. Egyháztörténeti könyveink még a 18. század elejéről is telve vannak elrettentő példákkal. Esetenként erre az 1681. évi törvények, vagy az azokban hagyott kiskapuk szolgáltattak alapot. Sopron megyében azért vettek el három protestáns templomot, mivel 1681 óta épültek. Veszprémben, Pápán, Léván – ahol a protestánsok már 1681 előtt is gyakorolták vallásukat – azért vettek el egy-egy templomot, mivel e települések végvár jellege megszűnt.¹¹ A veszprémi püspök 1717-ben nemcsak a helybeli református templomot foglalta el, hanem elűzte a kerület superintendensét is. A pápai református templomot a következő évben rohanták meg Esterházy József pandúrjai, akik egy nemesifjút, mivel ellenállni próbált, egyszerűen lehajították a toronyból. Más helyi példákat is lehetne idézni a Dunántúlról, vagy Bars, Hont, Nógrád, Zólyom és Pest megyékből. A feudális földesúr számos esetben élt patrónusi jogával jobbágyaival szemben. A fenti példák azonban nem feltétlenül az udvar erőszakosságának bizonyítékai, hanem inkább olyan magánkezdeményezésekének, amelyeknek az udvar gyakran maga is igyekezett gátat vetni, vagy legalábbis korlátozni vehemenciájukat. A kormány 1719-ben kétszer is megtiltotta az erőszakoskodást, egy-két alkalommal pedig – mint Bártfa és Eperjes esetében – a protestánsoknak elfoglalt templomaikat is visszaadta. A visszaszorítás a következő években – ha kevesebb kilengéssel is – de folytatódott. Mértéke azonban messze elmaradt a 17. századi erőszakos cselekedetétől.¹²

⁹ Uo. 71.

¹⁰ Uo. 76.

¹¹ Marczali, 1898. 116.

¹² Kosáry, 1980. 80.

Az erőszakot az egyház a lakosság megnyerésére az eszköztárban található békésebb, az emberekhez közelebb álló szellemi, hitvilágukra is kiható módszerekkel igyekezett felváltani. Tudatosan erősítették az államalapító, és az országot Szűz Máriának felajánló Szent István kultuszát (és vele a Mária országa, Regnum Marianum elfogadását). Vallásos jellemvonásokkal ruházták fel a lakosságban szintén tisztelt Mátyás királyt. Nem lehetett hatástalan a katolikus templomok és a misék ünnepélyessége, a barokk gazdag díszítésével élő művészi környezet, a szobrok, freskók, a legkisebb templomban is felállított oltárképek. Nem kellett erőszak ahhoz, hogy megerősödjének az egyházi ünnepekhez (húsvét, karácsony) kapcsolódó népszokások, vagy teljesen újak alakuljanak ki. Újra divatba jöhettek a körmenetek, megújultak a búcsújáró helyek, terjedtek a szentkultuszok. Új Mária kegyhelyek alakultak ki (Máriapócs, Máriabesnyő, Kiscell, Máriaradna, Máriaremete, Máriagyüd), megerősödtek a részben eltérő vallású (ortodox vagy protestáns) környezetben élő katolikusok zarándok helyei, mint a székyföldiek és a moldvai csángók hitének megőrzésében oly jelentős szerepet játszó csiksomlyói kegyhely. A búcsújáró helyek látogatásán túl terjedtek a különféle szentkultuszok. Országosan népszerűvé váltak a városokban-falvakban a különféle veszedelmekben, vagy járványos betegségekben segítő szenteknek (Szent Fábrián, Sebestyén, Rókus, Rozália) emelt, vagy egyszerűen fogadalomból vagy engesztelésből állított szobrok, oszlopok. Az országba betelepülők hatására a vízzen járók, hídon, kompon átkelők védőszentje Nepomuki Szent János, a pásztoroké Szent Vendel lett. A 18. században terjedt el a kereszt-állítás szokása az utak mentén vagy az útkereszteződésekben is.¹³

Sajátos (és némileg szokatlan) szerepet vállaltak a lakosság megnyerésében a jezsuiták. Hatásukra terjedt el az országban a Szentháromság tisztelete, amit nagyobb városaink (pl. Buda, Pozsony, Győr, Kecskemét, Kassa) főterein található Szentháromság oszlopok is kifejezhetnek. A Szentháromságot jelképező napsugaras díszítés a lakóépületek oromfalára – faluhelyen kapukra, utcaajtókra – is felkerülhetett. Buda örökös főplébánosává még I. Lipót tette meg a várbeli jezsuita rendház mindenkori főnökét. A rend azonban nemcsak a gyóntatással, az elesetteken való segítséssel szerzett befolyást a lakosság felett, hanem ünnepi alkalmak, színi előadások, körmenetek szervezésével. A jezsuiták kezdték Budát állandó szobrokkal is ellátni. Korai alkotásai a gellérthegyi kálvária (1715) és a Vízi városba vezető ún. jezsuita lépcső díszeként felállított Attila és Buda szobor.¹⁴

Még megközelítő adatunk sincs arra nézve, hogy ezek a látszólag külsődleges, tartalmukban mégis bensőséges, a híveket lelkükben is megfogó jelenségek az ország lakosságának hány százalékát érinthették. Tény az, hogy Magyarország felekezeti megoszlására a 18. század vége előtről nincs megbízható adatunk.

¹³ Tomisa Ilona: Népi hitvilág. 330. In. Szentpéteri, 2000.

¹⁴ Kosáry, 1980. 73.

Akkor a katolikusok arányát 49%-ra szokták becsülni, az évszázad elején ennél minden bizonnyal kevesebben voltak. A protestánsok arányszáma a század folyamán csökkent, mivel a betelepülők között igen csekély számú protestáns volt, a egyes házasságok sem javítottak az arányokon. A bevándorló németek (a svábok) túlnyomórészt római katolikusok voltak (eltérően az évszázadok óta hazánkban lakó, nagy többségében lutheránussá lett szászoktól), a szerbek, románok és ruszinok pedig az ortodoxok, ill. a görög katolikusok számát növelték.

Az ország lakosságának kevesebb, mint felét kitevő katolikusok jelenléte pedig az ország nagy részén meglehetősen mozaikszerű volt. Csak az egykori Magyar Királyságon lehettek többségben, míg Erdély és az Alföld lakossága – az előző évszázadok hagyományának megfelelően – inkább a protestáns vallások híve volt. A magyarok körében főleg a református (kálvini), a németek között az evangélikus (lutheri) vallás nyert tért. Rájuk természetesen aligha hatottak azok az – általuk külsődlegesnek tekintett – eszközök, amelyek a katolikus híveket meg tudták nyerni. Eleve kerülték a szertartások látványosságát, vallásukból hiányzott Szűz Mária és a szentek tisztelete, egyházi hiedelemviláguk így jóval egyszerűbb volt a katolikusokénál. A feltétlen hit mellett továbbra is elsősorban közösségeik összetartó képessége adott számukra erőt a katolikus befolyás kivédéséhez, mint történt ez a megelőző évszázadokban is.

A protestánsok vallásgyakorlatára Magyarországon a 18. században továbbra is az 1681-i törvények maradtak érvényben. Az 1715. évi 30. törvénycikk megerősítette, hogy nyilvános vallásgyakorlatot továbbra is csak a törvényben felsorolt helyeken lehet folytatni. Másutt csak a magán-kultuszt engedélyezték. A töröktől visszafoglalt területeken I. Lipót csak katolikus vallásgyakorlatot kívánt engedélyezni (ezeken a területeken nem is jelöltek ki újabb artikuláris helyeket), bár ezt a gyakorlatban nemigen lehetett betartani. Sokfelé működtek titokban vagy nyíltabban protestáns lelkészek. A katolikusok rendre azt panaszolták, hogy a protestáns vidékeken éppen az ő működésüket nehezítik meg, vagy éppen lehetetlenítik el a lakosok, vagy a kegyúri jogokkal élő birtokosok. Az esztergomi érsek még 1714-ben arról panaszkodott, hogy egyházmegyéje területén (ami zömében a Dunától északra fekvő területekre esett), mindenütt befészkeltek magukat a protestáns lelkészek, úgy, hogy miattuk a plébánosoknak nincs maradása. Csaknem minden nemes tart a házában prédikátort, akik kijárnak a falvakba, keresztelnek, esketnek, temetnek. Az érsek leveléből az is kiderült, hogy vallási felháborodása mellett az egyházi szolgáltatásokért járó stóla-péNZ elvesztését is nehezményezte. Erre különben az ország más részeiből is számos panasz érkezett.¹⁵ Kiegyensúlyozottabb volt a helyzet Erdélyben, ahol a négy bevett vallás (református, evangélikus, unitárius, katolikus) rendszere továbbra is fennmaradt.

¹⁵ Marczali, 1898. 116.

Átmenetileg javult a helyzet a Rákóczi szabadságharc idején. II. Rákóczi Ferenc ugyan katolikus volt, de a kurucok többsége a protestánsok közül került ki. A protestánsok ezekben az években több templomot visszakaptak, ill. visszafoglaltak.¹⁶ A szatmári béke után azonban nemcsak az 1681. és 1687. évi törvényekben megszabott korlátozások álltak vissza, hanem ettől kezdve a protestánsok vallási sérelmeik miatt csak a királynál tehettek panaszt. Zsinatokat és egyházi gyűléseket is csak a király engedélyével tarthattak. III. Károly 1731. és 1734. évi rendeletei (a két Carolina resolutio) továbbra is különbséget tettek magán- és nyilvános vallásgyakorlás között, az utóbbiakat továbbra is csak az artikuláris helyekre korlátozták, lelkészt is csak ott lehetett tartani (1731/1. és 2. §).¹⁷ A törvény a magán vallásgyakorlatot a vallási szövegek családi körben való felolvasására korlátozta, amelyre nemhogy lelkészt, de még szomszédokat, ismerősöket sem volt szabad meghívni (3. §). Engedélyezte viszont Károly azt, hogy a reformátusok és az evangélikusok négy–négy superintendenst válasszanak, a protestáns lelkészeket azonban a katolikus főesperesek felügyelete alá rendelték. Előbbieknél így – meglehetősen bizarr módon – egy másik vallás meghatalmazottjai előtt kellett tanúbizonyságot tenniük arról, hogy helyesen végzik-e szolgálatukat, pl. a keresztelest (5. §). Szigorúan büntették bármely protestáns vallásra való áttérést. Vegyes házasságot csak katolikus pap előtt lehetett kötni, a házassági pereket a katolikus egyházi bíróságok tárgyalták, de protestánsok házassága esetén a protestáns egyházjog szerint kellett ítélniük. Aki közhivatalt akart vállalni (tisztviselők, bírák), annak ún. decretális esküt kellett tennie, amely Szűz Máriára és a szentekre is hivatkozott (9. §), ezért hívő protestáns nem vállalkozhatott elmondására. Az eskü megkövetelése miatt több protestáns vezetésű településen (pl. a Felvidék evangélikus városaiban) nem tudták felállítani a magisztrátust. Ezért az 1734. évi Carolina resolutio úgy rendelkezett, hogy protestáns tisztviselő előtt az eskü szövegét fel kell olvasni, de nem kell őt arra kényszeríteni, hogy annak szavait megismételje.¹⁸

A Carolina resolutio intézkedései több vonatkozásban is eltértek a törvények által engedélyezett normáktól. A törvény rendi különbségek nélkül engedélyezte a szabad vallásgyakorlást, nem engedélyezte a kényszert az áttérésre, hitük miatt a hivatalból senki elbocsátását nem engedélyezte. A protestánsok azonban a legtöbb vitás esetben nem tudták megvédeni jogaikat, s ebben – az államhatalomnak való kiszolgáltatottságukon túl – komoly szerepet játszott megosztottsá-

¹⁶ Kosáry ezek számát – mintegy feltételeesen – nagyjából 600-ra teszi. Mivel 1711–1781 között a protestánsok 443 templomot veszítettek, II. József trónra lépésekor még mindig másfélszázzal több templomuk volt, mint amennyivel 1703-ban rendelkeztek. Ez persze még mindig nem tudja ellensúlyozni az 1703 előtti félévszázadban elveszített ezernél is több templomot. Kosáry, 1980. 79.

¹⁷ Marczali, 1898. 130–133.

¹⁸ Uo. 135.

guk, amit akár széthúzásnak is nevezhetnénk. Nemcsak két, ellentétes társadalmi háttérrel rendelkező felekezetük különállására kell itt gondolnunk, vagy akár a reformátusokat még mindig erősen megosztó ortodoxiára, hanem az egyházi egység hiányára is. A reformátusok négy szuperintendensének nem volt olyan közös fóruma, ahol együttesen léphettek volna fel. Az országon belül nem tudták érvényre juttatni azt a közösséget, amit az 1713 óta Bécsben működő ágenseik képviseltek.¹⁹

A Habsburgok mentségére szolgáljon, hogy erőfeszítéseik a katolicizmus megerősítésére, sőt egyeduralkodóvá tételére államukban, a korabeli Európában nem álltak egyedül. Spanyolország és az itáliai fejedelemségek bigottságba hajló katolicizmusa közismert. Franciaországban a katolikus egyház uralma oly súlyos áron is érvényesült, hogy a nantesi edictum felmondását (1685) követően a hugenották tömeges menekülésre kényszerültek. De találunk vallási oldalról ellenpéldát is. Hollandiában, Dániában, Svédországban, több német tartományban és nem utolsósorban Angliában éppen a katolikusok ellen hoztak intézkedéseket. Angliában az 1673-ban elfogadott „Test Act” a katolikus tisztviselők számára írt elő olyan esküt, amelyet csak anglikán jelölt vállalhatott.²⁰

A 18. században, amikor a virágzó közgazdasági- és államelmélet, a kamerализmus (és vele összekapcsolódóan a populacionizmus) a lakosságszám minden áron való emelése mellett érvelt, a más vallásúak kiűzése (mint a francia hugenottáké volt) már nem mutatkozott olyan szerencsés megoldásnak. A Habsburgok nem is alkalmazták, sem örökös tartományaikban, még kevésbé a töröktől visszafoglalt, megritkult lakosságú Magyarországon. A felekezeti sokszínűség felszámolásának új eszközeit kellett alkalmazni. A Habsburg Monarchia nyugati tartományaiból, Felső Ausztriából, Karintiából, Stájerországból és Salzburg vidékéről Bécs osztrák protestáns szórványokat költöztetett át keletre, az erdélyi szászok közé.

Az európai összképet látva felmerül a kérdés, hogy az államvallás kialakításának erőltetése, az attól különböző vallásúak erőszakos térítése csakis annak volt-e köszönhető, hogy a különféle vallások követőinek hitbeli meggyőződése oly eltérő volt. A történetírás erre ennél objektívabb magyarázatot is tud adni. A kora újkorban, így a 18. században is, a hivataloknak korántsem volt az élet minden területét annyira átfogó hatáskörük és tevékenységük, mint az azóta eltelt évszázadokban. A politikai joggyakorlásból kirekesztett parasztság az adók lerová-

¹⁹ Kosáry, 1980. 84.

²⁰ George Macaulay Trevelyan: *A Shortened History of England*. Penguin Books, Harmondsworth, 1960. 329. és 472. A Test Act törvény 1867-ig volt érvényben. – A törvényre hivatkozik Marczali, 1898. 128. – Saját „kirekesztő” törvényeik ellenére a bécsi angol és holland követek általában készségesnek mutatkoztak arra, hogy a magyarországi protestánsok érdekében próbáljanak meg az udvarnál közbenjárni.

sakor találkozhatott rendszeresen a hatóságok képviselőivel (vármegyei hajdúk, szolgabírók), alkalmilag pedig akkor, ha a környéken felvonuló katonaságot kellett természetbeniekkel (a beszállásolást is beleértve) ellátnia, vagy peres ügyekben kellett valamely magasabb szintű bíróság előtt megjelennie. (Az igazságszolgáltatás alsó szintjén a falusi bíró vagy maga a földesúr ítélkezett.) A lakosság széles rétegeivel való kapcsolattartás, a közösségi együttélés szabályainak megalkotása és betartatása sokkal inkább az egyházakra és a nép között élő papjaikra-lelkészeikre hárult, mint a világi hatóságokra. Az egyháztól függött a művelődés szinte minden szektora.²¹ A vallás határozta meg a művészeteket (ld. a katolikus és református templomi díszítések eltéréseit), befolyásolta a tudományokat. Az egyházak működtették az iskolákat, vezették az anyakönyveket (jegyezték fel a születéseket, házasságkötéseket, haláleseteket), ellenőrizték az erkölcsi vagy politikai kötelezettségek betartását (utóbbiakat például a cenzúra kézben tartásával). Az egyház így – a hadsereg és a hivatalnoki kar mellett – az abszolutista állam harmadik hatalmi eszközét jelentette.²² Ahol az uralkodóknak nem sikerült a vallási (egyházi) egységet megeremteniök, ott az állam egyesítése is csorbát szenvedett, mint Németországban, ahol az Augsburgi vallásbéke (1555) is hozzájárult a kora újkori széttagolódáshoz.

A Habsburgoknak Magyarországon végül – több európai országgal ellentétben – nem sikerült olyan nemzeti egyházat kiépíteniök, mint amilyen Angliában, a német fejedelemségekben vagy a skandináv államokban működött. Ugyanakkor a katolikus egyháznak sem sikerült hegemoniáját biztosítani (ellentétben Spanyolországgal vagy Lengyelországgal), sem a 18. század elején, sem annak a második felében.²³ Ha a Habsburg állami politika eredményességét próbáljuk keresni, akkor ezt – a protestánsokkal szemben – inkább az ortodox (görög keleti) vallásúakkal kapcsolatban találhatjuk meg. Áttérésüket a 17. században papjaik (pópáik) megnyerésével sikerült elérni. 1646-ban Ungváron 63 ruszin pap fogadta el a római katolikusokkal való egyesülést, 1689-ben püspökük is csatlakozott hozzájuk. 1698-ban a gyulaféhevári zsinaton – püspökük vezetésével – több mint 2000 görög keleti román pap fogadta el az egyházi uniót. Egyesülésüket I. Lipót két diplomában is megerősítette. A románok áttérése azonban végül csak látszateredménnyel járt, mivel csak a lakosság kisebb része volt hajlandó azt elfogadni.²⁴ Így, míg a görög keletiek egyesülésével a 18. században létrejött görög katolikusnak nevezett egyházat az udvar politikája sikereként értékelhette, addig a görög keleti egyházban maradók (a románok többsége) a kudarc bizonyítékát je-

²¹ Kosáry, 1980. 72.

²² Walter Hubatsch: *Das Zeitalter des Absolutismus 1600–1789*. Braunschweig, 1965. 6.

²³ Molnár Antal: *Keresztény egyházak (1526–1699)*. In: Szentpétery, 2000. 210.

²⁴ Katus László, i. m. (Szentpétery 2000) 323.

lenthették. (Az uniós kísérlet a magyarországi szerbek körében még ilyen átmeneti sikert sem hozott.)

A 18. század végén az országban katolikus többséget legfeljebb a görög katolikusok beszámításával feltételezhetünk. A század végén a Magyar Korona országainak 10 millió lakosából még mindig kevesebb, mint fele, 49% volt latin szertartású katolikus (magyarok, horvátok, szlovákok, szlovének, németek), és 6% a görög katolikus (elsősorban ruszinok, kevés román). A többiek megoszlása: 14% református (magyarok), 9% evangélikus (németek, szlovákok, magyarok), 21% ortodox (szerbek, románok) és 1% zsidó vallású.²⁵ De ekkorra II. József türelmi rendelete meghozhatta az állammal való megbékélésüket, vallásuk akadálytalan gyakorlását, életük nyugalmát.

²⁵ Uo. 315.

JEZSUITA NÉPMISSZIÓK A VÁRADI EGYHÁZMEGYÉBEN A 18. SZÁZADBAN*

A 18. század az újjáépítés időszaka volt a váradi egyházmegyében.¹ Jelen tanulmánynak nem lehet feladata ennek az összetett folyamatnak az elemzése, itt csupán arra vállalkozunk, hogy bemutassunk két, Debrecent is útba ejtő jezsuita népmissziót, ezek ugyanis szerves részei a váradi egyházmegyében ekkor zajló katolikus megújulásnak.

Bevezetésképpen érdemes röviden kitérni arra, hogy a 17–18. századi népmissziók milyen egyháztörténeti kontextusba illeszthetők, valamint arra, hogy melyek az itt vizsgált népmissziók során alkalmazott módszer jellegzetességei.

Míg a 16. században a missziós tevékenység elsősorban az Európán kívüli területekre irányult, a 17. századtól kezdve az Európán belüli missziós munka is egyre intenzívebbé vált. Ez a folyamat szorosan összefügg azzal, hogy a trienti zsinat reformtörekvései csak részben, vagy egyáltalán nem valósultak meg. A kezdetben többnyire szerzetesrendekhez kötődő, majd fokozatosan az egyházmegyei papság kezdeményezésében is megvalósuló népmissziók deklarált céljai között a hitoktatás, a gyakorlati vallási élet helyes formáinak elsajátíttatása, a vallásosság fölélesztése és elmélyítése szerepelt.² A népmissziós tevékenység mögött azonban hatalmi és egyházpolitikai érdekek is meghúzódottak. A népmisszió ugyanis hatékony eszköze volt a társadalmi-politikai helyzet konzerválásának, ugyanakkor demonstrálni hivatott a katolicizmus erejét és dicsőséges térnyerését is, aminek elsősorban vegyes felekezeti közegben volt jelentősége.³

* Jelen tanulmány megírását az OTKA PD 112622 sz. pályázata támogatta.

¹ Az egyházmegye 18. századi történetéről lásd Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. Debrecen, 1935. IV. 167–382. (továbbiakban Bunyitay, 1935. IV.)

² Az Európán belüli missziókról lásd a következő alapvető munkákat: Louis Châtellier: *La religione dei poveri*. Milano, 1994. Luigi Mezzadri: *Storiografia delle missioni*. In: *La predicazione in Italia dopo il Concilio di Trento tra Cinquecento e Settecento*. Szerk. Giacomo Martina, Ugo Dovere, Roma, 1996. 457–489.

³ Erről lásd Száraz Orsolya: *Devóció, fegyelmezés, ellenőrzés*. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Szerk. Gábor Csilla et al., Kolozsvár, 2013. 328–342. és a lábjegyzetekben hivatkozott szakirodalom.

A jezsuita rend alapításától kezdve egészen feloszlásáig meghatározó szereplője volt nemcsak a külső misszióknak, hanem az Európán belül zajló népmisszióknak is, melyeknek alapvetően két fő típusa létezett: a katekétikai és a penitenciális. E kettő jellemzői különböző mértékben voltak jelen az egyes módszerekben. Míg például Franciaországban és azokban az országokban, ahol a protestánsok jelenléte erőteljesebb volt, inkább a hitoktatási missziók terjedtek el, Spanyolországban és Itáliában a penitenciális szerzett nagyobb befolyást.⁴ Fontos megjegyezni, hogy a bűnbánati sem nélkülözte a katekézist, azonban annak jóval kisebb teret szentelt.

A jezsuita népmissziók egy másik szempontból is csoportosíthatók. Minden egyes rendházban éltek missziós feladatokkal megbízott páterek, akik a környéken rendszeresen missziókat tartottak. Rajtuk kívül azonban működtek ún. vándormisszionáriusok is, akiket évről évre másik területre küldtek. A váradi egyházmegyében tartott két missziót vándormisszionáriusok vezették, módszerük a penitenciális egyik altípusa, az ún. segneriánus volt.

Ez a módszer a jezsuita Paolo Segneriről kapta a nevét, aki a 17. században Közép- és Észak-Itáliában dolgozott misszionáriusként.⁵ Az általa kidolgozott módszer két forrásból táplálkozott: a korábbi jezsuita missziós hagyományból és saját tapasztalataiból.⁶ A szakirodalomban a centrális jelzőt kapta, mivel a missziót fogadó egyházmegyében egy központot jelöltek ki. A cél az volt, hogy minél nagyobb tömegek vegyenek részt rajta, ezért több, nyolc-kilenc napos misszió követte egymást ugyanabban az egyházmegyében. A missziós időszak hűségét után kezdődött és az őszi hidegek beálltával ért véget. A missziót mindig két atya vezette: egyikük feladata a prédikáció, másiké a hitoktatás volt.

A segneriánus misszió ceremóniákban bővelkedett: a települések határában ünnepélyes keretek között a helyi egyháziak, a világi előljárók és a nép fogadta a misszionáriusokat. A misszió egyes napjain harangszóra, ünnepélyes menetet ve-

⁴ A jezsuita népmissziókról és a rend kiemelkedő misszionáriusairól: Paolo Broggio: *Evangelizzare il mondo*. Roma, 2004. Armando Guidetti: *Le missioni popolari*. Milano, 1988. A penitenciális és a katekétikai módszer jellegzetességeiről: Giuseppe Orlandi: *Missioni parrocchiali e drammatica popolare*. In: *La drammatica popolare nella valle padana*. Modena, 1977. 309–310.

⁵ Életéről és műveiről lásd a *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús* (Szerk. Charles E. O’Neill, Joaquín M. a Domínguez. Roma–Madrid, 2001. IV. 3547–3548) szócikkét.

⁶ A missziós módszer korabeli leírása: *Pratica delle missioni del Padre Paolo Segneri della Compagnia di Gesù*. Venezia, 1739. Az ide vonatkozó gazdag szakirodalomból a misszió menetére lásd Valerio Marucci: *Paolo Segneri e le missioni rurali*. In: *Paolo Segneri: un classico della tradizione cristiana*. Szerk. Andrea Fedi, Rocco Paternostro, New York, 1999. 141–153. Ugyanerről magyar nyelven lásd Fazekas István: *A „Missio Segneriana” kezdetei Magyarországon (1714–1717)*. In: *Perlekedő évszázadok: Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk. Horn Ildikó, Bp., 1993. 417–422. (továbbiakban Fazekas, 1993.) Száraz Orsolya: *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*. Debrecen, 2012. 60–69. (továbbiakban Száraz, 2012.)

zettek a szomszédos településekre, nyilvános megbocsátási aktusok zajlottak, de a legnagyobb látványosságot az esti bűnbánati processzió jelentette. Ezen a résztvevők bűnbánati ruhákat, töviskoronát, nyakukban kötelet viseltek, hatalmas keresztet cipeltek, miközben a *Misererét* énekelték. Az esemény érzelmi csúcspontjára a missziós atya nyilvános penitenciatartásakor ért el, amely sokakat imitációra indított.

A misszió alatt a gyónás mindvégig kiemelt figyelmet kapott. Újra és újra visszatérő témája volt mind a hitoktatásnak, mind a prédikációknak, és belekerült a résztvevők között szétosztott kiadványokba is. A misszionának két védőszentje volt: Xavéri Szent Ferenc és Szűz Mária, akik a beszámolók szerint csodákat is véghezvittek a misszió ideje alatt. Az utolsó napon a résztvevők áldoztak, majd hálaadó processzió tartottak, melyet beszéd követett. Ebben a misszionárius a megkezdett úton való továbbhaladásra és kitartásra buzdított, majd elégették az összes kártyát, erkölcstelen könyvet, boszorkányos tárgyat, melyet a nyolc-kilenc nap alatt gyűjtöttek össze. A misszió záróakkordja a *Te Deum* és a pápai áldás volt.

A Segneri-féle népmisszióknak számos itáliai folytatója volt, azonban már a 17. század végén, majd a 18. században még erőteljesebben kritikák érték a módszert, és nemcsak a jezsuita renden kívülről. Általánossá vált az a vélemény, hogy ezek a missziók csak alkalmi látványosságot jelentenek, amely után minden marad a régiben, mert a misszionáriusok a tömegeket megmozgató ceremóniák mellett nem helyeznek elég hangsúlyt a hitoktatásra. A helyi egyházi és a világi hatóságok is egyre nagyobb rosszallással szemlélték a misszió penitenciális elemeit, majd a 18. század végén sok helyen betiltották azokat. Az igazságszolgáltatás részéről is merült fel bíráló: azt kifogásolták, hogy a megbocsátási aktusok azt sugallják, hogy bármilyen bűntett könnyen jóvá tehető, s ezért növekszik az elkövetők száma.

1706-ban azonban Michelangelo Tamburinit választották a Jézus Társasága generálisi tisztségére, s ezzel a segneriánus misszió kegyelmet kapott, sőt támogatást. Az új generális ugyanis pártolta azt, s felszámolás helyett, az 1710-es években bevezette Svájcban, a német rendtartományban, majd 1735-ben Csehországban, 1739-ben Sziléziában. A lengyel segneriánus népmissziók két évtizeddel később, 1757-ben egy nemesi alapítványnak köszönhetően indultak el. Az 1720–30-as években tehát a Segneri által kidolgozott módszer megjelent egész Közép-Európában, sőt mondhatni virágorát élte ott, míg ezzel egy időben Itáliában lassan feledésbe merült.⁸ Mindez azért különösen érdekes, mert az eredeti olasz módszer kidolgozása homogén felekezeti közegben történt, míg az imént felsorolt területeket heterogén felekezeti viszonyok jellemezték. Ez többször vi-

⁷ Minderről szakirodalmi jegyzetekkel kiegészítve lásd Száraz, 2012. 73–75.

⁸ Száraz, 2012. 75–76. és az ott hivatkozott szakirodalom.

tákat is váltott ki, mivel azokon a helyeken, ahol protestánsok is éltek, sokszor nemcsak azt várták el a missziótól, hogy megerősítse és formálja a katolikusok vallásos identitását, hanem azt is, hogy hatására a más vallásúak katolizáljanak. Erre a ceremóniákban, spektakulumokban gazdag, a penitenciális elemeket hangsúlyozó segneriánus misszió a legtöbbször alkalmatlannak bizonyult, még ha a jezsuita források rendre számolnak is be áttérésekről.

A jezsuita rend osztrák tartományában, amelyhez Magyarország és Erdély is tartozott, az első ilyen módszerrel végzett missziókat az 1710-es években tartották, s egészen a rend feloszlatásáig használták azt.⁹ A váradi egyházmegyében 1730-ban és 1753-ban jártak segneriánus misszionáriusok. A két misszióról első-sorban jezsuita forrásokból tudunk.¹⁰ Ezt egészítik ki a debreceni piarista rendház historia domusának 1730-ra vonatkozó bejegyzései,¹¹ valamint a debreceni református kollégium 1753-as iskolai törvényszéki jegyzőkönyvének egy részlete.¹² A debreceni városi és egyházközségi iratokban nem találtuk nyomát a misszióknak. Nem kizárt, hogy a váradi egyházmegye plébániai iratai tartalmazzanak még ismeretlen forrásokat, azonban a nagyváradi állami levéltár igazgatójának közlése szerint ezek jelenleg nem kutathatók. Mindezek alapján fontos hangsúlyoznunk, hogy a missziókat katolikus, s legnagyobbreszt jezsuita elbeszélésekből ismerjük, amelyekben könnyen felismerhetők a jezsuita sikerpropaganda jellegzetes, topikus elemei, kontrollforrások híján azonban adataik nem ellenőrizhetők. A továbbiakban a jelenleg rendelkezésre álló dokumentumok alapján mutatjuk be, hogyan zajlott le a két misszió.

Az első idején, 1730-ban, Csáky Imre állt az egyházmegye élén.¹³ A rendi előírásoknak megfelelően a misszionáriusok rendelkeztek a püspök engedélyével, és a jezsuita évkönyv szerint annak jóindulatát is élvezték, olyannyira, hogy a püspök az első állomáson, azaz a Váradon zajló misszió idejére, ellátást és koscsikat is hajlandó lett volna biztosítani az atyák számára, ők azonban ennek csak egy részét fogadták el.¹⁴ A segneriánus módszerrel végzett missziók alapító okirata ugyanis kimondta, hogy költségekkel nem terhelhetik a missziót fogadó te-

⁹ A magyarországi és erdélyi segneriánus népmissziókról lásd Fazekas, 1993. Száraz, 2012. 77–152.

¹⁰ A jezsuiták 1730-as és 1753-as évkönyvének ide vonatkozó részei: Archivum Romanum Societatis Iesu (továbbiakban ARSI), Aust. 187, 31v–34, Aust. 210, 54–58. A váradi jezsuita rendház diáriuma az 1730-as misszióról: Diarium residentiae SJ Varadino Olaszensis, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár (a továbbiakban KFK), Ms. 328, 47–48.

¹¹ Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (a továbbiakban PMKL), II. 11. Debreceni rendház levéltára, 7. k., 94–96.

¹² Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (a továbbiakban TtREL), II. 10. a., 4. k., Acta Sedes Scholasticae Judiciaria, ab anno 1748–1756, 590 (1753. szeptember 29-i ülés).

¹³ Csáky Imre váradi püspöki munkájáról lásd Málnási Ödön: *Gróf Csáky Imre bibornok élete és kora (1672–1732)*. Kalocsa, 1933. 99–126.

¹⁴ ARSI, Aust. 187, 31v–32.

lepüléseket.¹⁵ Mindenesetre, az évkönyvíró szerint, ez is elég volt ahhoz, hogy irigységet keltsen a misszió ellenzőiben, akik azt terjesztették, hogy a misszió összes költségét a váradiak kénytelenek viselni.

A váradi egyházmegyében tartott misszióra egy hosszabb apostoli körút részeként került sor, amelynek során a misszionáriusok először Erdély egy részét, majd a váradi egyházmegyét, végül az egrit járták be. Név szerint is ismerjük a misszionáriusokat, mindketten erdélyiek voltak: egyikük az unitáriusból katolikussá, majd jezsuitává lett Kolosvári Pál, másikuk a korábban református Berzeviczi János volt.¹⁶ A misszió május 27-én Váradon kezdődött, ahol tekintettel az ott állomásozó katonákra, német és magyar nyelven tartották a missziót. A német nyelvűben páter Aparnick, tábori misszionárius segédkezett. Az éves beszámoló szerint a két nemzet egymással szinte versengve vett részt rajta.¹⁷ A misszionáriusok az előírtaknak megfelelően harangszóra érkeztek. A néppel körmenetben a káplán vonult a fogadásukra, kezében kereszttel, amelyet átadott az érkező atyáknak. Ezután magyarul litániákat énekelve a templomba mentek, ahol elénekelték a *Veni Sancte Spiritust* és néhány imát mondtak latinul. Kolosvári missziót bevezető beszédét szentségi áldás követte, miközben a *Tantum ergo Sacramentum*ot énekelték. Végül a „Dicsírtessek ides Iesunk Sz: neve” hangzott fel, és ezzel aznapra véget ért a misszió.

A következő napokon, amelyek egyike éppen pünkösd vasárnapra esett, folytatódott az apostoli munka. A váradi jezsuita rendház diáriumban feljegyezték, hogy a misszionáriusok miséket mondtak, valamint magyar és német nyelven prédikáltak.¹⁸

A segneriánus módszer leglátványosabb részére, a bűnbánati körmenetekre Váradon két alkalommal, június 1-jén és 3-án került sor. Az első német, a második magyar nyelvű volt.¹⁹ A jezsuita évkönyv szerint ezeken olyan sokan és olyan rendben vonultak fel a váradiak, hogy ilyenre még a legöregebbek sem emlékeztek. Mindenkinek a szemébe könnyeket csalt, ahogyan a katonák, sőt tiszték láncokkal felszerelve, fejükön töviskoronával, vállukon hatalmas keresztet cipelve, hátukat kötéllel és korbáccsal verve, kezükben feszülettel, mezítláb vonultak a menetben. Az asszonyokat pedig alig tudták visszatartani attól,

¹⁵ Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Collectio Prayana, 5. k., 70. sz.

¹⁶ Kolosvári életéről lásd Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya: „*A' mint ezt Pázmány Péter cardinál szépen megmutatta*”: Kolosvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja (1730). In: *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*. Szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Vác, 2013. 147–151.

¹⁷ ARSI, Aust. 187, 32.

¹⁸ KFK, Ms. 328, 47v.

¹⁹ KFK, Ms. 328, 47v–48. ARSI, Aust. 187, 32.

hogy ők is a férfiakéhoz hasonló módon gyakoroljanak bűnbánatot. Külön csoportban mentek a fehér ruhába öltözött és töviskoronás hajadonok, akik közül négyen a keresztről levett Krisztus képét vitték egy saroglyán az első körmenet alkalmával. A második alatt két képet hordoztak körbe: az egyik Szűz Máriát, a másik Szent István királyt ábrázolta.

Mindkét alkalommal prédikációk hangzottak el, és nyilvános önostorozásra is sor került, amelyben a misszionáriusok jártak elől, de példájukat a résztvevők közül is sokan követték. A váradiaik a tíz napig tartó misszió során alig hagytak pihenésnyi időt az atyáknak, akik éjjel-nappal fogadták a gyónni akarók tömegeit. A misszió végül vasárnap, június 4-én ért véget pápai áldással. Az eső miatt a szokásos záró ünnepi körmenetet nem tudták megtartani.

A következő állomás Debrecen volt, ahol a jezsuiták saját bevallásuk szerint mindent megpróbáltak, hogy a városi vezetés engedélyezze a nem katolikusok részvételét is, próbálkozásaik azonban nem jártak sikerrel.²⁰ A város levéltárában nem találtunk olyan iratokat, amelyek ezekről a törekvésekről árulkodnának. A debreceni piarista rendház historia domusában viszont fennmaradt annak a két levélnek a másolata, amelyek a missziót előkészítendő érkeztek a rendház superiorjához.²¹ 1730. május 6-án kelt levelében Kébel Mihály, váradi vikárius azt kérte a superiortól, hogy a jezsuita misszionáriusok apostoli munkáját ne csak befogadják, hanem minden lehetséges módon támogassák is, vegyenek részt a misszió és erre biztassák a híveket is, valamint fogadásukra harangszó mellett, körmenetben vonuljanak fel. A második levél írója maga a missziót vezető Kolosvári Pál volt, aki május 30-án kérte a házfőnököt, hogy a következő vasárnap hirdesse ki a híveknek, hogy a misszionáriusok egy nappal Úrnapja előtt, délután négy óra körül érkeznek Debrecenbe, fogadják őket körmenettel, majd együtt menjenek a templomba, ahol rövid beszédet tartanak majd nekik a misszió céljáról és menetéről. Levelében azt is tudatta, hogy társa, Berzeviczi kb. egy órával előbb érkezik majd, hogy megossa a piaristákkal a további tudnivalókat. Kolosvári kérte azt is, hogy hívják fel a hívek figyelmét arra, hogy a missziót a püspök akaratával összhangban tartják meg, ezért azon a hívek szorgalmasan, nap mint nap vegyenek részt. Jelezte azt is, hogy semmiféle költséggel nem akarják terhelni a plébániát, adni jönnek, s nem kapni, és hálásak lennének, ha szálást találnának számukra a misszió idejére.

A jezsuita évkönyv nem részletezi a debreceni misszió menetét, de hangsúlyozza annak sikerét, melyet abban lát, hogy bár a tilalom miatt egyetlen kálvinista sem katolizálhatott, jó útra tért sok katolikus, akik meg is vallották, hogy csak most ismerték meg, mit is jelent katolikusként lenni.²²

²⁰ ARSI, Aust. 187, 32–32v.

²¹ PMKL, II. 11. Debreceni rendház levéltára, 7. k., 94–95.

²² ARSI, Aust. 187, 32v.

A piarista rendház historia domusa szerint a két jezsuita misszionárius június vége felé érkezett, s bár harangszóval fogadták őket, nem ünnepélyes körmeneti felvonulással (supplicatio), mivel a debreceni katolikusok ezekhez a rítusokhoz nem voltak hozzászokva. Ez a megjegyzés azért meglepő, mert már 1717-ből, de a későbbi évekből is vannak adatok arra, hogy úrnapi körmeneteket tartottak a katolikusok a városban.²³

Az atyák számára a szállást a plébániatemplommal szembeni házban biztosították, amely ekkor Draveczky Gábor tulajdonában állt. A segneriánus módszer szerint végzett missziókat általában nagy, nyitott területeken (templom előtti tereken, réteken stb.) tartották, hogy a nagyszámú hallgatóság kényelmesen elférjen, Debrecenben azonban a templom adott helyszínt a nyolcnapos eseménynek. Forrásaink nem szólnak ennek okáról, így csak találgathatunk, hogy a városban és a környéken élő katolikusok kis száma, a református többségű város misszióval szembeni ellenérzései vagy esetleg valamilyen más ok játszott ebben szerepet.

A piarista historia domus szerint a misszionárius, minden bizonnyal Kolosvári Pál, szenvedélyes prédikációkat tartott és megostorozta magát. A leírásból világos, hogy Debrecenben elmaradt a szokásos látványos bűnbánati körmenet, de itt sem tudjuk ennek okát.

A háztörténet azt állítja, hogy kb. 100 katolikus vett részt a misszión, nem katolikus pedig egy sem, mivel a magisztrátus szigorú tizenkét forintos büntetést szabott ki azokra a protestánsokra, akik elmennek meghallgatni a prédikációkat, vagy megjelennek a misszió bármelyik részén. A város iratai között azonban nem találtuk ennek a rendelkezésnek a nyomát.

Piarista forrásunk végül úgy összegzi az elért eredményeket, hogy a missziónak köszönhetően a katolikus kegyesség, ha korábban lankadt, most újra buzgón föllángolt Debrecenben.

1730-ban még igen kevés olyan település volt a váradi egyházmegyében, ahol katolikus plébánia működött, ugyanakkor a katolikusok száma is nagyon alacsony volt. Csáky Imre 1732-ben bekövetkezett halálakor mindösszesen tizenegy plébániát találunk az egyházmegyében.²⁴ A jezsuiták érthető módon ezeket a településeket választották a missziók helyszínéül.

Debrecen után a Békés megyei Nemeskerekeibe mentek, ahová 1722-ben magyar és szlovák katolikusokat telepítettek, mivel a falu a török uralom alatt el-

²³ *Debrecen története, 1693–1849.* Szerk. Rác István, Debrecen, 1981. 143. (a továbbiakban *Debrecen története*, 1981.) Pl. 1739-ben: Szűcs István: *Szabad királyi Debreczen város történelme.* Debrecen, 1871. III, 768–769.

²⁴ Emödi András: *A nagyváradi egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén.* Bp.–Szeged–Nagyvárad, 2014. XI–XIV. (továbbiakban Emödi, 2014.)

néptelenedett, 1731-ben azonban már újra lakatlanná vált.²⁵ A településen katolikus plébánia is létesült, 1730-ban ez fogadta a jezsuita misszionáriusokat. Itt, a jezsuita évkönyv szerint, az „eretnekek” irigységből felgyújtották a plébános házát, ahonnan a tűz átterjedt a misszionáriusok szállására, majd több ház is porrá égett volna, ha végül az imádságok hatására meg nem fordul a szélirány és nem sikerül megfékezni a tüzet. Az eset nem szegte kedvét a misszió résztvevőknek, a tűz okozta károk enyhítésére pedig a misszió perselyéből is áldoztak az atyák.²⁶

Ezután Gyulára mentek, ahol 1715-től éltek újra katolikusok, a plébániát is ekkor alapították újra.²⁷ A városba először magyar katolikusok telepedtek le, majd az 1720-as években német katolikusok érkeztek. A német telepeseeknek köszönhetően a katolikusok túlsúlyba kerültek a városban. A jezsuita évkönyv arról számol be, hogy az 1730-as misszió először csak kisszámú hallgatóság jelent meg, de amint híre ment a missziónak, távoli helyekről is özönlött a nép. Úgy tűnik, hogy a misszionáriusok elsősorban a magyar katolikusokhoz kívántak szólni, akiknek számát kétszázra becsülték, végül azonban vagy hatszázan járultak a gyónás szentségéhez. Ez minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy a németek jelenléte miatt végül segítségül hívták a már Váradon is segédkező, németül tudó Aparnick atyát. A jelentést készítő az eredményesség illusztrálására megjegyzi, hogy a gyónók között ősz hajú öregek is voltak, akik évtizedek óta nem gyóntak, ők könnyek között életgyónást végeztek, és fiatalok is, akik koruk szerint már részesülhettek volna ebben a szentségben, de meg kellett nekik tanítani annak módját.²⁸

Gyuláról az atyák visszatértek a váradi rendházba, ahová július 5-én érkeztek meg.²⁹ A misszió következő állomása a püspökség birtokában lévő Bélfenyér volt, ahol kizárólag katolikusok éltek.³⁰ A hagyomány szerint Bélfenyér ellenállt a reformációnak.³¹ A jezsuita évkönyv szerzője is éppen azért dicséri a települést, mert katolikus hitében mindig állhatatosan kitartott. A misszionáriusok ide az áradások miatt csak tizennégy mérföldes kerülővel jutottak el. Bélfenyérnek temploma és plébánosa is volt, utóbbiról nem éppen hízelgően nyilatkozik a jezsuita beszámoló, amely szerint az itt lakók kevés épületes dolgot tanulhattak a saját papjuktól, ellenben a misszióból igen sokat merítettek.³²

²⁵ Karácsonyi János: *Békésvármegye története*. Gyula, 1993. 238–239. (továbbiakban Karácsonyi, 1993.)

²⁶ ARSI, Aust. 187., 32v.

²⁷ A gyulai plébánia 18. századi történetére vonatkozó adatok innen származnak: Kovács József: *Visitatio canonica a gyulai plébánián*. Szeged, 2011. 100–115.

²⁸ ARSI, Aust. 187, 33.

²⁹ KFK, Ms. 328, 49.

³⁰ Emődi, 2014. XIV.

³¹ Bunyitay, 1935, IV. 250.

³² ARSI, Aust. 187, 33.

Ezután, a szintén püspöki uradalom, Belényes következett. Annak ellenére, hogy Benkovich püspök lelkészséget alapított itt,³³ a katolikusok kisebbségben voltak, arányuk a 18. század során nem haladta meg a 20%-ot. Az 1732-es, tehát a misszió után két évvel ide érkező vizitátorok is csak 60 áldozóképes katolikust találtak.³⁴ Ezt erősíti meg a jezsuita beszámoló is, amely szerint a települést szinte csak kálvinisták lakták. A kálvinistáknak megtiltották a misszióon való részvételt, azonban a vezetőik közül néhányan jelen voltak. A jezsuita évkönyv tanúsága szerint egyikük a következőt mondta a katolikusoknak: „szereztek ilyen plébánost, mint ezek az atyák, s én leszek az első, aki katolizál, s életem végéig igaz katolikus maradok”.³⁵ Mondását a beszámoló írója úgy kommentálta, hogy ezzel a kálvinista esztelenségéről tett nyilvános tanúbizonyságot, hiszen nem a megkérdőjelezhetetlen igazság miatt, hanem az azt hirdető emberek kiválósága miatt csatlakozott volna a katolikus hithez. Az ellenkező felekezet szájába adott szavak és a jezsuita elbeszélő ehhez fűzött megjegyzése jellegzetes retorikai fordulata ezeknek a szövegeknek. A kálvinista szavai argumentummá válnak: a jezsuiták sikeres apostoli munkáját bizonyítják, és lelkipásztori kvalitásaikat magasztalják, ráadásul úgy, hogy nemcsak a protestáns lelkészek, hanem a helyi katolikus plébánosok is vesztesként kerülnek ki az implicit összehasonlításból. Az ezután következő kommentár tovább viszi a jezsuiták dicséretét, amelyhez hozzákapcsolja a kálvinista vituperációját is. Ez a brevitás (két mondatról van szó) érényét felmutató, a retorika szabályai szerint megformált szövegrészlet jól szemlélteti a misszióleírások mögött meghúzódó jezsuita önreprezentációs szándékot.

A belényesi missziót követően Kolosvári már egyedül ment Telegdre, Berzeviczi ugyanis megbetegedett, ezért július 22-én visszaérkezett Váradra.³⁶ Telegden Kolosvári még kevesebb katolikust találhatott, 1732-ben ugyanis 25 áldozóképes katolikus élt itt.³⁷ Plébánia nem volt, Csáky Imre felszólítására Telegd földesura káplánt fizetett.³⁸ A településről és a környékből összegyűlteket a miszcionárius a helyes keresztényi életre oktatta. Nem kevés más vallású is meghallgatta tanításait, s nem kétséges, ha Kolosvári tovább maradhatott volna, hogy az elvetett magot öntözze, sokan áttértek volna – írja a beszámoló.³⁹ Telegdről ő is visszatért Váradra, ahová július 25-én érkezett meg.⁴⁰

³³ Bunyitay, 1935. IV. 187.

³⁴ Emődi, 2014. XV., XII.

³⁵ ARSI, Aust. 187., 33v.

³⁶ ARSI, Aust. 187., 33v. KFK, Ms. 328., 49v.

³⁷ Emődi, 2014. XII.

³⁸ Bunyitay, 1935, IV. 210.

³⁹ ARSI, Aust. 187., 33v.

⁴⁰ KFK, Ms. 328., 49v.

Augusztus 8-án immár mindkét atya elindult Micskére, ahonnan másnap továbbmentek Margittára, a misszió következő állomására.⁴¹ Margittán még kevesebb katolikus lakott, 1732-ben 37.⁴² Ahogyan Telegd földesurát, úgy Margittát is Csáky Imre szólította fel arra, hogy legalább káplánt tartsanak,⁴³ plébánosa 1727-től volt⁴⁴. A misszió valószínűleg kevés eredménnyel zárult, a beszámoló készítője ugyanis igen szűkszavúan nyilatkozik – mint mondja – az apostoli tanítás hasonló eredményeket hozott, mint Telegden.⁴⁵

A püspökség újjáépítésének kezdetén Benkovich két plébániát talált egyházmegyéjében: egyet Szilágysomlyón és egyet Kárásztelken.⁴⁶ Erre a két településre látogattak el a jezsuita misszionáriusok utolsóként. Szilágysomlyóra a misszió híre sokakat odavonzott.⁴⁷ A beszámoló itt is az oktatást hangsúlyozza, amelyre főleg az ifjúságnak volt szüksége. A misszionáriusok megtanították az itt élőknek a hitigazságokat és a helyes vallásgyakorlatot. A kárásztelki misszióra a környékből katolikus földművesek és katonák is érkeztek. Ez alkalommal Kolosvári lett lázas, ennek ellenére a misszió sikeresen lezajlott.

Innen az egri egyházmegyébe mentek át az atyák, hogy ott folytassák apostoli munkájukat, az indoklás szerint azért, mert a váradi egyházmegyében már nem találtak olyan települést, ahol missziót tarthattak volna, ugyanis mindenhol többségben voltak a kálvinisták.⁴⁸ Ezt az állítást az egyháztörténeti adatok is megerősítik.⁴⁹

Az 1730-ban a váradi egyházmegyében tartott segneriánus missziókról készített beszámoló rávilágít a módszer felekezeti heterogén közegben való alkalmazhatóságának korlátaira. Jól látszik ugyanis, hogy az eredeti módszer látványos, színpadias részeinek a számát csökkentették, mivel azok nagy valószínűséggel erős ellenérzést váltottak volna ki a protestánsokból. Ugyanezen okból a Mária-kultusz propagálása is valamelyest háttérbe szorult. A hangsúlyt inkább a prédikációra és elsősorban a hitoktatásra helyezték, de a protestánsok áttérítésében még így is igen kevés eredményt tudtak elérni.

A váradi egyházmegye katolikusai jó ideig nem is találkoztak újra a segneriánus módszerrel, 1753-ban azonban Forgách Pál püspök kérésére újra misszió kezdődött. Az első állomás Belényes volt, ahol a plébános ellenérzésekkel visel-

⁴¹ KFK, Ms. 328., 50.

⁴² Emódi, 2014. XII.

⁴³ KFK, Ms. 328., 50.

⁴⁴ Magyar Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Margitta.html> – 2015. 09. 12.

⁴⁵ ARSI, Aust. 187., 33v.

⁴⁶ Bunyitay, 1935. IV. 186.

⁴⁷ ARSI, Aust. 187., 33v–34.

⁴⁸ ARSI, Aust. 187., 34.

⁴⁹ Bunyitay, 1935. IV, passim. Emódi, 2014, passim.

tetett a misszió iránt, a püspöki helynök figyelmeztetése után azonban annak rendje és módja szerint népével a páterek fogadására vonult. A katolikusok kis száma miatt csak öt napot töltöttek itt az atyák. Ezalatt a helyes katolikus vallásgyakorlatra oktattak, a hívek pedig életgyónást végeztek.⁵⁰

A következő állomás Bélfenyér volt, ahol nagyon sok katolikus élt. Az évkönyv írója újra kiemeli, hogy a település dicsőségére válik, hogy mindvégig kintartott a katolikus hitben. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a misszionáriusoknak ne lett volna munkája. Az ott lakókat ugyanis meg kellett tanítani arra, hogyan éljenek katolikus módra, mert ebben a tekintetben igen tudatlanok voltak. Az atyák éjjel-nappal gyóntattak, s bűnbánati processziókat is vezettek.⁵¹

Gyulán, szintén katolikusok között, hatalmas résztvevőszámmal, a szokásos módon zajlott le a misszió. Ide még tizenkét mérföldről is jöttek katolikusok, akik könnyek között bánták meg és gyónták meg bűneiket. A bűnbánók olyan szigorú büntetéseket róttak ki magukra, hogy az atyáknak kellett figyelmeztetnie őket. A hívek megvallották azt is, hogy eddig csak névleg voltak katolikusok, és ha a misszionáriusok nem jöttek volna, elkárhoztak volna. A misszió emléket akartak állítani: azt kérték az atyáktól, hogy hirdessenek bűnbocsánatot azoknak, akik a Szentháromság tiszteletére emelt kápolna építéséhez hozzájárulnak.⁵² Ez a kápolna ma is áll, 1738-ban építették fogadalomból a pestisjárvány után, és 1752-ben kezdték el kibővíteni közadakozásból.⁵³ Ez utóbbi építkezéshez nyújtottak közvetve anyagi segítséget a jezsuita misszionáriusok.

Ezután Várad-Velencébe mentek, ahol azonban nem tarthatták meg a missziót. Az évkönyvíró az okot illetően először azt mondja, hogy az nem ismeretes előtte, később azonban a misszió ellenségeinek tulajdonítja az akadályoztatást, akik kihasználták, hogy a püspök nem tartózkodott a városban. A beszámoló szerint maga a plébános akarta tönkre tenni a misszióra előkészített emelvényt, s másokat is erre biztatott, később azonban ezt nagyon megbánta, s térden állva kért bocsánatot. Más forrásokból ismeretes, hogy Forgách püspök és a váradi jezsuiták közötti viszony nem volt felhőtlen. Ennek egyik oka az volt, hogy Forgách elvette tőlük a kálváriát, s a plébános kezelésébe adta,⁵⁴ ami minden bizonnyal ellentétet szított a plébános és a jezsuiták között is, amelynek egyik megnyilvánulása lehetett, hogy a jezsuita vándormisszionáriusok működését a plébános meg akarta akadályozni.

⁵⁰ ARSI, Aust. 210., 54v.

⁵¹ ARSI, Aust. 210., 54v–55.

⁵² ARSI, Aust. 210., 55–55v.

⁵³ Karácsonyi, 1993. 159.

⁵⁴ Bunyitay, 1935. IV. 311.

Végül az atyák Várad más városrészeiben munkálkodtak, ahol a misszió ötödik napján egy csoda szemtanúi lehettek a résztvevők: amikor ugyanis a prédikátor éppen az istenkáromlást kárhoztatta beszédében, hirtelen vihar kerekedett. A prédikátor azonnal átlátta, hogy ez a pokoli erők műve, s a csodatévő kereszttel elűzte a viharfellegeket. Bár a velencei plébános és más egyháziak is ellenük beszéltek, a sikereket látva már bánták, és igen fájlalták, hogy nem engedték be őket, ezért kérvényezték a püspöknél, hogy oda is térjenek vissza, erre azonban az atyák nem voltak hajlandók. Ehelyett, püspöki áldás után, elindultak a váradí egyházmegyében tett körútjuk utolsó állomására, Debrecenbe.⁵⁵

A misszionáriusokat szeptember 22-én a városban plébánosi teendőket ellátó piaristák fogadták ünnepélyes keretek között, majd a fogadásukra összegyűlt katolikusok bevonultak a városba, ami nagy riadalmat keltett a protestánsokban, akik ilyet azóta nem láttak, hogy a „boldogtalan” város kálvinistává lett.

A nagy ijedelemre a magisztrátus rendeletet akart hozni, amely tizenkét forintos pénzbüntetéssel sújtotta volna azokat, akik elmenni meghallgatni a prédikációkat. A páterek ezért a városi tanács elé járultak, amelynek tagjait arra kérték, hogy tiszteljék meg jelenlétükkel a missziót. A főbíró azon kérdésére, hogy mégis mi lenne ennek a célja, azt a választ adták, hogy el akarják érni, hogy mindenki megvesse saját bűnös életét, és méltóvá váljon a keresztény névre. A főbíró ezután afelől érdeklődött, hogy szerzetesek-e, s mely rendhez tartoznak, majd a jogosultság kérdését firtatta, mire az atyák biztosították róla, hogy a missziót maga a püspök kérelmezte, továbbá a császári fenség is diplomában adta engedélyét hozzá. Itt minden bizonnyal arról az 1744. január 4-én kelt dokumentumról van szó, amelyben Mária Terézia támogatásáról biztosította a jezsuita missziókat, melyek célkitűzése a diploma szerint a lelkek üdve, az egyetlen igaz katolikus hit terjesztése, az istenfélelem és a keresztényi erkölcs tanítása volt.⁵⁶

Hathatós érvnek bizonyult erre hivatkozni, mert miután elküldették a bírónak a császári felhatalmazást, az kénytelen volt hozzájárulni, hogy a jezsuiták prédikációkat tartsanak, és azon bárki, a tanácstagok közül is következmény nélkül részt vehessen. Az évkönyv szerint az eredmény nem is maradt el: délben ugyanis hat szenátor ült az emelvény előtt, s mohón itták a prédikátor szavait, sőt sok más református is jelen volt, akik könnyeikkel és zokogással adták jelét fájdalomnak. Egyes kálvinisták a katolikusok közé vegyültek, s kérték, hogy ők is megcsókolhassák a csodáiról híres keresztet, valamint, hogy a kinyomtatott és szétosztott imádságokat ők is használhassák mindennapi imádságuk során. Mindezekből világossá vált a páterek számára, hogy a lelkészeik kényszerítik rá a kálvinistákra az „eretnek” hitet. Végül nyolc kálvinista, egy lutheránus és egy

⁵⁵ ARSI, Aust. 210., 55v–56v.

⁵⁶ A diploma másolata ebben: Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Lat. 2579, Notanda pro missionibus Segnerianis rite instituendis, 1–1v.

aposztata katolizált, Mária vize pedig két vaknak adta vissza a szeme világát. Közülük az egyik lutheránusok gyermeke volt, akit katolikusok vittek magukkal a misszióba a gyógyulás reményében.⁵⁷

Egy református forrás is megerősíti, hogy ez alkalommal a más vallásúak is részt vettek a misszión. A református kollégium fegyelmi ügyeket tárgyaló törvényszéke ugyanis több diákot – köztük Sinai Miklóst is – szóbeli büntetésben részesített, de nem azért, mert elmentek a missziós prédikációt meghallgatni, hanem azért, mert nem tógában tettek ezt.⁵⁸ A tóga viselése ugyanis kötelező volt a diákok számára a városban.⁵⁹

A jezsuita évkönyv szerint a misszió során maguk a tiszántúli kerületi tábla katolikus urai is csodálkozva látták a kálvinisták katolikus hitre való hajlandóságát, ezért megpróbálták mindent, hogy a hit fénye világítsa be a várost, a katolikusok is kapjanak tisztségeket, a misszionáriusoknak pedig adassék állandó hely. Azonban a magisztrátus az aranyat visszautasította, s a consiliumban sem sikerült eredményt elérniük.

Ismeretes, hogy a katolikusok valóban igyekeztek érdekképviseletet szerezni maguknak Debrecenben. Ebben a tekintetben éppen az 1750-es években nehezedett egyre nagyobb nyomás a város vezetőségére, a bécsi udvarból ugyanis folyamatosan érkeztek a parancsok, amelyek a szenátusba katolikusok beválasztását írták elő. Ez először 1755-ben történt meg, amikor Mária Terézia felfüggesztette a város szabad választási jogát és két katolikusot vetetett föl a szenátorok közé.⁶⁰

A jezsuita évkönyv szerint Debrecenben biztosítani akarták a jezsuiták állandó jelenlétét. Erre a piaristák historia domusa is utal,⁶¹ és egy korabeli levél is megerősíti. Fennmaradt ugyanis egy 1755. augusztus 7-én írott levél, amelyben Kucsma Ferenc egri kanonok, tarcali plébános debreceni ingatlan ügyében levelet írt a város főbírójának.⁶² Ebben arról tájékoztatta a főbíró, hogy szándékában áll kifizetni a hitelezőket, majd pedig az ingatlant átadni a jezsuitáknak missziós ház céljából, az ehhez szükséges kérvény, melyet az udvarhoz kell benyújtania már készen is áll. Korábban azonban a főbíró jelezte neki, hogy a város meg akarja venni az ingatlant, amire a városnak elővásárlási joga van. Mindezek alapján várta a város választát. Igen valószínű tehát, hogy Debrecen élt is ezzel a jogaival, megakadályozva ezzel, hogy az épületből jezsuita missziós ház legyen.

⁵⁷ ARSI, Aust. 210., 56v–58.

⁵⁸ TtREL, II. 10. a., 4. k., Acta Sedis Scholasticae Judiciaria, ab anno 1748–1756, 590. (1753. szeptember 29-i ülés)

⁵⁹ *Debrecen története*. 450.

⁶⁰ Erről lásd *Debrecen története*. 161–167.

⁶¹ PMKL, II. 11. Debreceni rendház levéltára, 7. k., 2.

⁶² Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, XV.26.3. (Misszilisek)

Bár Debrecen felekezeti megoszlása 1730 és 1753 között nem változott jelentősen, a két debreceni misszió eltérő lefolyása jól szemlélteti az időközben eltelt huszonhárom év egyházpolitikai változásait, melyeknek köszönhetően Debrecenben is megerősödött a katolikus egyház.

Összegezve elmondható, hogy a váradi egyházmegyében tartott mindkét segneriánus misszió elsősorban a katolikusok vallási identitását kívánta formálni, illetve a hívek katolikus vallásra és vallásgyakorlatra vonatkozó ismereteit akarta megerősíteni. Célkitűzéseik között a más vallásúak áttérése inkább csak mint lehetséges hozadék szerepelt, amit két okból is bölcs döntésnek tarthatunk: egyrészt azért, mert a módszer jellege miatt kevésbé volt alkalmas a konvertiták számának növelésére, másrészt azért, mert a váradi egyházmegyében még a 18–19. század fordulóján is csupán 7%-nyi volt a római katolikusok aránya.⁶³ Ez a kisebbségi pozíció pedig igen megnehezítette a római katolikusok felekezeti térnyerését, akik ehelyett inkább a sajátjaik megtartására helyezték a hangsúlyt.

⁶³ Emódi, 2014. XIV.

A MEZŐVÁROSTÓL A SZABAD KIRÁLYI VÁROSIG

DEBRECEN KIVÁLTSÁGAI (1361–1693)

300 évvel ezelőtt, 1715 áprilisában iktatták törvénybe Debrecen szabad királyi városi rangra emelését. A kiváltságot biztosító oklevelet I. Lipót császár 1693-ban adta ki, de a város addig is számos olyan privilégiumot szerzett, melyekkel a szabad királyi városok éltek. Három évszázad alatt széles körű igazgatási, igazságszolgáltatási, gazdasági autonómiát épített ki, mire a gyakorlatban élvezett királyi városi státusát törvényesíthette. Az évforduló alkalmából az Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára egy kiállítás formájában, eredetiben mutatta be a konferencia résztvevői számára az 1693. évi oklevelet. Válogatott ugyanakkor azokból az őrizetében lévő forrásokból is, melyek tanúsítják, hogy Debrecen valóban rászolgált arra a királyi kegyre, amely őt a szabad királyi városok közé emelte. Az elhangzott előadás pedig összefoglalta a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek városvezetők által szorgalmazott kiváltságolási tevékenységét, amely következtében az árokkal és sövényekkel védett Debrecen nemcsak kiemelkedett a mezővárosok sorából, de a 16. század végére az ország legnépesebb és leggazdagabb városává vált.

VÁROSI KIVÁLTSÁGOK 1693-IG

Debrecen a 15. század második felében a virágzó alföldi városok sorába tartozott: élénk forgalmú vásáros, vámszedőhelyes és sókamarás helység, melynek lakói állattenyésztéssel, iparral, főleg azonban kereskedéssel foglalkoztak.¹ Nagyarányú kereskedésének köszönhetően királyainktól számos kiváltságot sikerült szerezniük. Zsigmond király már 1411-ben biztosította számára a vámmentességet, amely szerint a debreceni kereskedők szabadon, vámfizetés nélkül látogathatták az ország vásáros helyeit.²

¹ Orosz István: Debrecen és a magyar városfejlődés. = *Alföld*, 1971. 12. sz. 52.

² Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML) XV. 21. Meo 14.

Természetesen Debrecen is rendelkezett a vásártartás jogával, hiszen 1405-ben Zsigmond királytól kettő,³ II. Ulászló királytól hét országos vásár tartására kapott privilégiumot.⁴

Fontos volt a város számára a Mátyás királytól 1477-ben elnyert árumegállító joga is: az idegen kereskedők mielőtt továbbvitték volna áruikat, kötelesek voltak a város polgárainak megvételre felajánlani. Ettől fogva Debrecen a kelet–nyugati és észak–déli forgalom lerakóhelye lett.⁵ A kereskedelmi privilégiumok sorát az 1485-ban megszerzett harmincad mentesség tetőzte be: Mátyás király a debreceni iparosok termékeire engedélyezte a harmincad fizetése alóli mentességet.⁶ A kiváltságot persze sokszor megsértették, hiszen tele volt az ország vám-sorompókkal, ezért is kellett a privilégiumot rendszeresen megújítani.

Debrecen kiemelkedését a névtelen kis falvak sorából azonban már 1361-től számíthatjuk, amikor I. Lajos király mezővárosi rangot adományozott számára, és azt a jogot, hogy választott bírái által maga ítélkezhesen saját polgárai felett. A jogképesség birtokában Debrecen lakosai többé már nem jobbágyok, hanem polgárok, akik fölött többé nem gyakorolt semmilyen rendi testület vagy személyiség semmiféle joghatóságot.

A 15. század elején újabb jelentős fejlődésnek lehetünk tanúi önkormányzatisága területén. A Debreceni család fiágon való kihalása után a város visszakerült a király tulajdonába. A rövid királyi birtoklás döntő jelentőségű volt Debrecen számára. Zsigmond, a tudatos városfejlesztő uralkodó 1405-ben nemcsak a szabad bíróválasztás jogát adta meg a városnak, s a budai joggal való élés lehetőségét, de a szabad királyi városokhoz hasonlóan fallal vehette magát körül. Debrecen ugyan soha nem épített kőfalat, de elindult a szabad királyi városi státushoz vezető úton. Zsigmond azonban hamarosan elajándékozta Debrecent, s ezzel a felemelkedés útját is elzárta.⁷

Zálogba adása után a többi mezővároshoz hasonlóan fejlődött, de további kiváltságokat is sikerült szereznie, többek között a jogszolgáltatása terén. 1435-ben Zsigmond király eltiltotta az ország összes nemesét, hogy debreceni polgár fölött ítélkezzen, mert fölöttük csak a debreceni bíró mondhatott ítéletet.⁸

³ MNL HBML XV. 21. Meo 10.

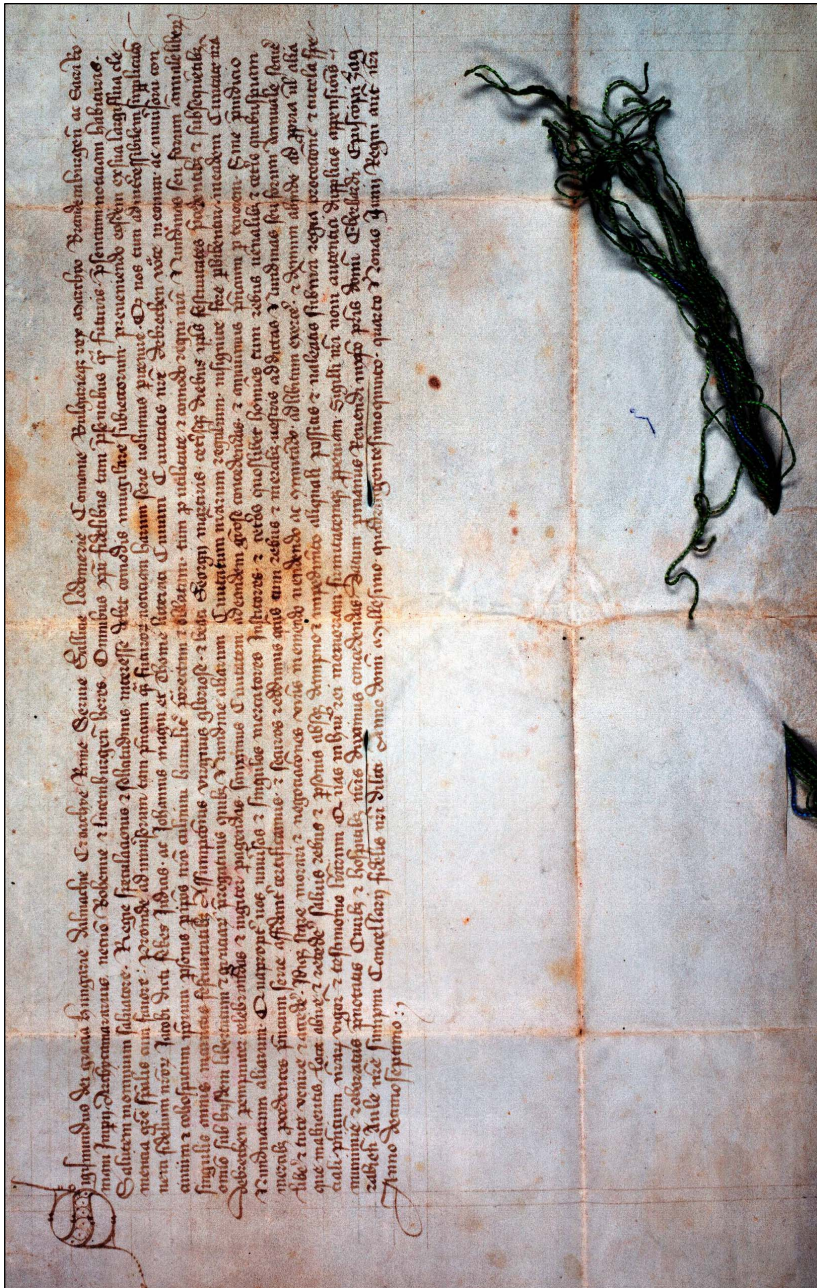
⁴ MNL HBML XV. 21. Muo 83.

⁵ A legújabb kutatások szerint Váradnak nem volt árumegállító joga, így azt nem vehette el Mátyás a várostól. Weisz Boglárka: Debrecen kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban. In: *Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok*. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás, Debrecen, 2011. 131–141.

⁶ MNL HBML XV. 21. Meo 36.

⁷ Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp., 1981. 358.

⁸ MNL HBML XV. 21. Meo 21.



Zsigmond király évente két alkalomra, Szent György (ápr. 24) és Boldogasszony (aug. 15.) napjára országos vásártartói jogot adományoz Debreccennek. (1405. jún. 2.)

⁹ MNL HBML XV. 21. Meo 10.

Sigismundus dei gratia Romanorum Rex semp augustus ac hinc usque Rex fidelissimus suis vniuersis officialibus et tributaris
 nris in ea amba regni nri gratia nro alio augustinus fatus dignitate et phormone homibus nra regalia dicit tam in his
 et sup aqua tunc vobis expediti tributaris pntibus et flauis pnti nra dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 forma dicitur ab ipso seditione flauis et dicitur regni nri pnti flauis et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 et alius fatus homines ab omni tributaris flauis et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 ab ipso quia ad dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 fatus regis sub dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 nullum tributaris nullum dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 pntibus nris sup aut nris aliquid qui ipso est dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 pntibus exp meritis rebus et bonis vniuersis dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 aliquid et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 inuenerit pena dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 de quo tamen null nisi vniuersis fatus dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 nra qui ut Rex hinc usque dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur
 in dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur et dicitur

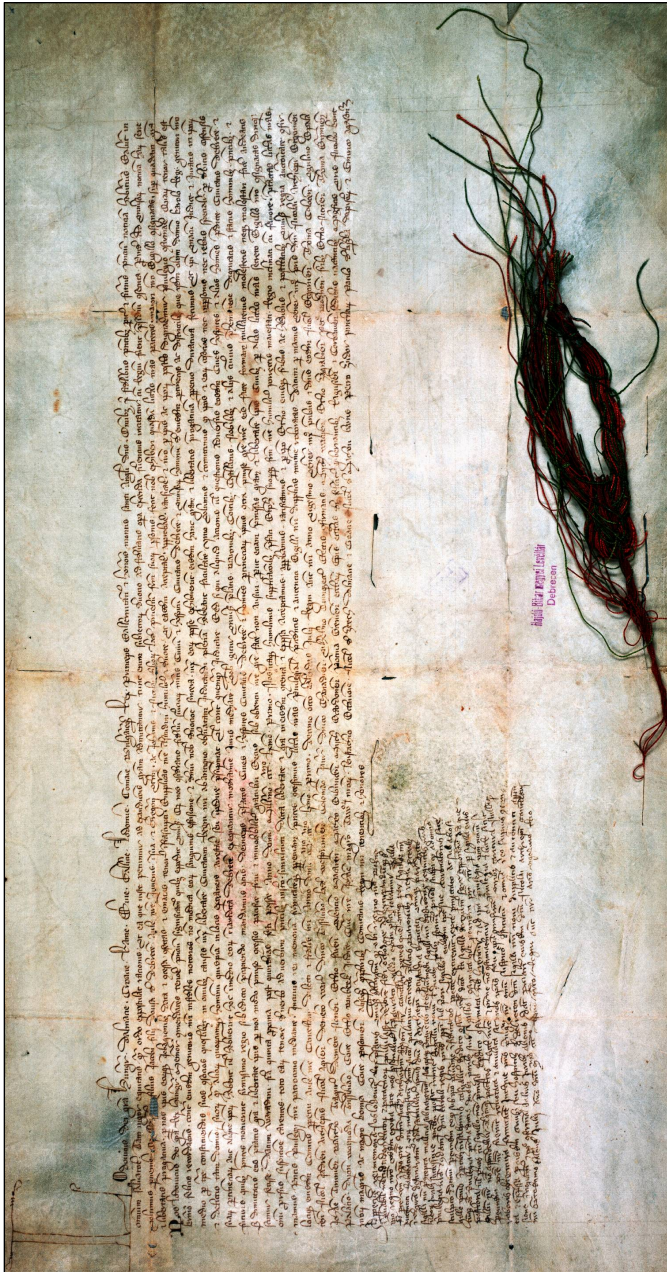
Magyar Királyi Magyar Levéltár
 Debrecen

Zsigmond király várménetességét biztosító a debreceni kereskedőknek. (1411. febr. 23.)¹⁰

¹⁰ MNL HBML XV. 21. Meo 14.

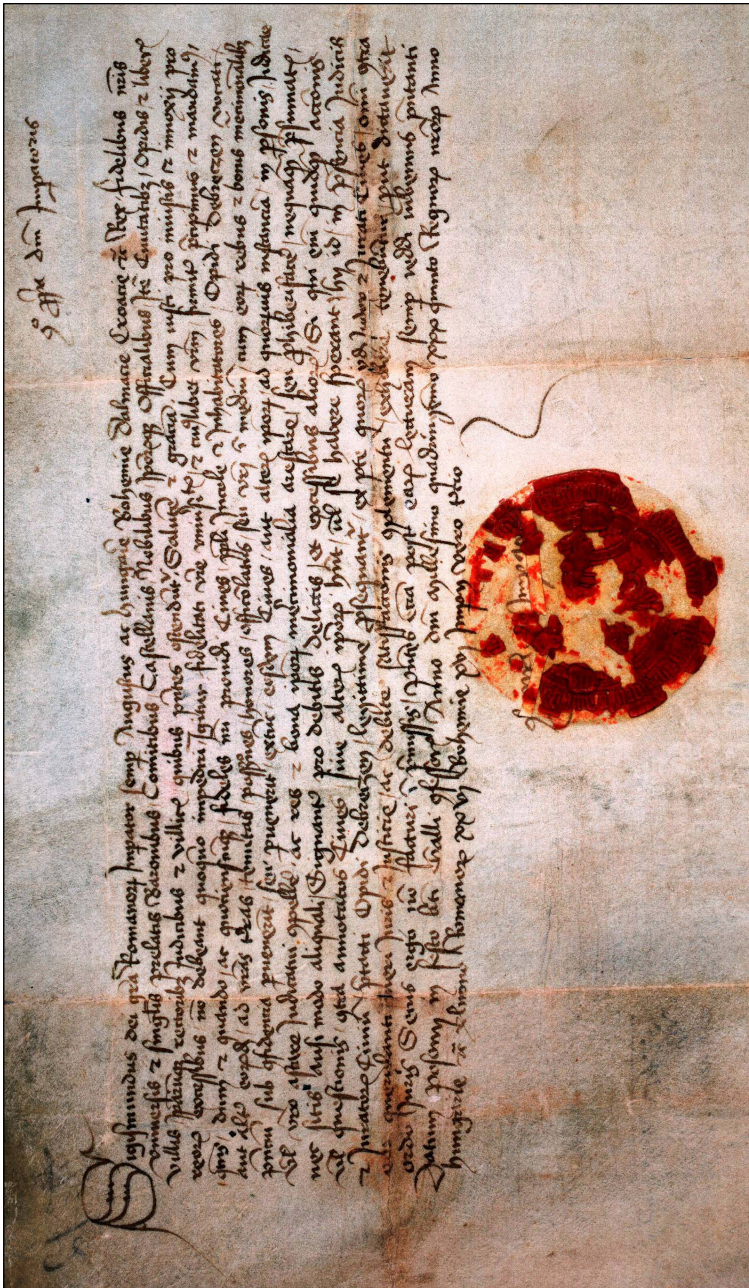
ad habundantiam dei gratia
 amicitie, q. nob. fiducias et pacem ad hanc integrum animam iustitiam et acceptabilem iustitiam, fidelis huius, dilecti et venerandi in christo
 pater domini Georgii Epi. latic. Arvintonensis, cunctis illis viri et que nobis et regno tuo a pluribus et annis vel celsissimum omnium
 nobilissimum et dilectissimum expositum. Cum igitur eo tempore quo supra dicitur in comitiis de regibus et de beati papae
 multitudine decorum omnibus advenit postea. Ad idem oppidum de beatorum Virginiis liberata in foro Annularia libera singularis
 felicitatibus dicitur haberi permissit. Item singularis felicitas post dominicum Anacreticum felicitationis Anacretici
 beati Nive Martis virginis in op. Georgii martiris diebus in quibus dicitur in iustitia et in iustitia et in iustitia et in iustitia
 omnium dicitur dicitur in op. Georgii martiris diebus in quibus dicitur in iustitia et in iustitia et in iustitia et in iustitia
 foris admodum dicitur in op. Georgii martiris diebus in quibus dicitur in iustitia et in iustitia et in iustitia et in iustitia
 quebus dicitur in op. Georgii martiris diebus in quibus dicitur in iustitia et in iustitia et in iustitia et in iustitia
 etia. alioquin a multis reprobis temporibus eo amicitia suorum eorum Regem hunc gratie in op. felicitate prodece dicitur
 felicitate et gratia in reprobis temporibus eo amicitia suorum eorum Regem hunc gratie in op. felicitate prodece dicitur
 libere et si possit et in reprobis temporibus eo amicitia suorum eorum Regem hunc gratie in op. felicitate prodece dicitur
 p. vigorem / ab / q. temp. p. in dicto Nimirum in op. felicitate prodece dicitur
 p. viderem / ab / q. temp. p. in dicto Nimirum in op. felicitate prodece dicitur
 quoslibet sane precem affluens et certissimus q. temp. p. in dicto Nimirum in op. felicitate prodece dicitur
 et bonis ac Mercatoribus vestris libere sicut et sine omni pavore et possidit. vinctis properetis et arduis praeratiq. nubi
 ematis negotiorum vestris ad propria vel alia que malthetis fortitudinibus illis temp. p. in dicto Nimirum in op. felicitate prodece dicitur
 nostra potestate et iusta spectari. Et sic volumus q. foras et alia loca publica ubi necesse fuerit pacem et mansuetudinem proclamaribus
 vero que in rebus et iustitiam presentium duppliciter et iustitiam deo propterea q. temp. p. in dicto Nimirum in op. felicitate prodece dicitur
 sempiterna volumus presentem dicitur. Et sic fecit seora propterea q. temp. p. in dicto Nimirum in op. felicitate prodece dicitur
 Anacreticum octavo Regem hunc gratie et Anno festino octavo Regem hunc gratie et Anno festino octavo Regem hunc gratie

II. Ulászló egy újabb (Antal-napi) vásárt engedélyez. (1508. febr. 18.)



I. Lajos biztosítja Debrecen számára a szabad bíróválasztás jogát. (1361. jún. 14.)¹¹

¹¹ MNL HBML XV. 21. Meo 7.



Luxemburg Zsigmond 1435. évi oklevele

De kik ítélezhettek a Debrecenben lakó nemesek felett? Aki a város tagja lett, jogokban és kötelességekben is egyformán kellett részesednie, és ez vonatkozott a nemesekre is. Báthory Zsigmond 1584-ben ugyanis egyértelműen ki mondta, hogy a mezőváros bírójának és esküdtjeinek teljes joghatósága van a városban lakó nemesek felett is. Debrecen jelentőségét és erejét mutatja, hogy a nemesek jobbágyaikat sem voltak képesek visszatartani a városba költözéstől. Először 1407-ben Zsigmond engedte meg a tartozásukat leróvó jobbágyoknak a beköltözést, majd 1563-ban János Zsigmond, 1590-ben pedig Báthory Zsigmond biztosította a korlátlan beköltözés lehetőségét. A népesség áramlásának akadálytalansága szabad munkaerőt jelentett a városnak, ezért is védte jobbágyait.

Kiváltságai ellenére azonban a város továbbra is magánföldesúri város volt, így első (ismert) önkormányzati szabályrendeletét is földesurának, Török Jánosnak köszönhetette.¹² Az 1552-ben kiadott rendelet szerint a város igazgatását a bíró, a 12 esküdt és a 66 tagú szenátus végezte jól tagolt hivatali apparátus segítségével. A régi szokás és gyakorlat alapján született szabályozás a városi önkormányzat és a városvezetés rendjét lényegében 1693-ig meghatározta.

1555-ben azonban Debrecen kénytelen volt hódolni a töröknek is, így a nagy alföldi mezőváros három ország határára került. Gazdasági erejének és ügyes diplomáciájának köszönhetően azonban sikerült megvédenie kiváltságait. Háromfelé adózott, de az adót egy összegben, és pénzben fizethette be, azaz az adószedők nem házanként szedték össze, hanem a magisztrátus vetette ki a lakosokra, és fizette be a királynak, a szultánnak és a fejedelemnek.¹³ Az adó fizetése terén voltak megszorítások (pl. 1689-ben), többek között ezért is szorgalmazták a szabad királyi városi privilégium megszerzését, nehogy lesüllyedjenek a primitívebb adószedés szintjére.

A szabad királyi városokhoz hasonlóan Debrecen rendelkezett az árlimitáció jogával is, amelyre számos magisztrátusi bejegyzés utal. A város maga szabhatta meg bizonyos termékek és szolgáltatások árait, így például a hús vagy a bor árát.¹⁴ A királyi kisebb haszonvételek is megillették a várost. A 14. század óta rendelkezett például a bormérés jogával, amit 1583-ban Báthori István erdélyi fejedelem kiváltságlevélben erősített meg a város számára.¹⁵ A húsmérés jogát is magának tartotta fenn a város, és csak a városi székekben engedte meg. Az 1693. évi oklevélben majd kiemelten foglalkoznak e jogosultságok kérdésével, hiszen jelentős bevételt nyert a város e szabadalmakkal.

¹² MNL HBML XV. 21. Muo 11.

¹³ Zsigmond az 1405. évi oklevelében például a város adóját évente kétszer fizetendő 150–150 forintban és a céhek által rendszeresen adandó ajándékban állapította meg.

¹⁴ MNL HBML IV. A. 1011/a. 2. k. 53.

¹⁵ MNL HBML XV. 21. Muo 37.

Nagyon fontos volt Debrecen számára az a jog, hogy a közösség döntött a város területén lévő ingatlanok tulajdonjogáról, birtoklásáról és használatáról is. A város igen nagy területet tartott birtokában, a 17. század végén meghaladta a 180 000 holdat, ahol az állattartásra épülő gazdálkodás következtében parlagon hagyott földművelést folytattak.¹⁶ A nyilas osztás során kapott földeket pedig csak a házakkal együtt lehetett elidegeníteni. Debrecen egyébként maga is földbirtokos volt egyes települések határában, mint például Szováton és Sámsonban, a tulajdonjoggal birtokolt földek pedig a szabad királyi városokhoz tették hasonlóvá.¹⁷ A polgárok vagyona magszakadás esetén ugyancsak a városé lett, mint a nemesi birtok a koronáé.

A város kezében volt a közrendészet hatalma is. A város hat főutcája alapján utcai kapitányokat, tizedeseket és tizházigazdákat választottak, akik saját rendtartásuk és közös gazdasági ügyeik intézése terén önrendelkezési joggal bírtak. Közösen védekeztek a tűz ellen, vigyáztak a csordákra, mindezt viszont a tanács szigorú felügyelete mellett. Az ő feladatuk volt a közmunkák irányítása is: javították a város árkait, kapuit, ajtóit, és a pallókat.

A bíró és a tanács szabályozta a céhek szerveződését is. Nem kis feladat volt ez, hiszen a 17. század derekán már 17 céhbe tömörültek a debreceni kézműves polgárok, akik közel negyvenféle mesterséghez értettek. A város vezetőinek hatalmában állt statútumaival tiltó rendelkezéseket is érvényesíteni, mert a városok anyagi élete ez időben a céhrendszeren múlt. A céhek látták el a földesurat fényűzési cikkekkel, fegyverekkel, a környező falvakat mezőgazdasági felszereléssel. Messze földön híres portékáikat külföldi sokadalmakba is elvitték.

Debrecen különleges jogállását mutatja, hogy kegyúri jogot is gyakorolhatott, holott ezt a jogot a „cuius regio, eius religio” elv alapján a földesúr illette. Nem tudjuk pontosan, hogy a 15. században mikor és kitől kapta a város a lelkész kinevezésére és az egyház felügyeletére vonatkozó kiváltságot, de már a reformáció előtt gyakorolta. Az egyház ügyeit a városi tanács intézte: ő fogadta és fizette a papokat, professzorokat, ő tartotta fenn az egyházat minden intézményével együtt. Az egység érdeke magyarázza a városvezetők vallási türelmetlenségét is, amelynek következtében csak reformátusok költözhetek a városba. A kegyúri joghoz hasonlóan azt sem tudjuk pontosan, hogy mikortól rendelkezett Debrecen a pallosjoggal, vagyis a kivégzés jogával. Saját hóhéra is volt, akit a szomszéd városok is kölcsönkértek.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Debrecen 17. század végén a megszerzett privilégiumok birtokában a királyi szabad városokhoz hasonló jogokkal élhetett.

¹⁶ Balogh János: A mezőgazdálkodás. In. *Debrecen története 1693-ig. I. k.* Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984. 471–492.

¹⁷ Orosz István: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. In. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás, Debrecen, 2011. 129.

A hatalmasságok közötti lavírozás mellett belügyeiben nagyfokú önállósággal rendelkezett: gyakorolta az igazságszolgáltatást, az adószedésben önállóan járt el, saját maga állapította meg a város munkarendjét, a kereskedés és a piac kérdéseit is önállóan intézte. Debrecen tehát olyan mértékű autonómiával rendelkezett, amely gazdasági lehetőségeivel párosulva a Tiszántúl meghatározó városává tette.

A törökellenes háborúk idején azonban az erők egyensúlya megbomlott, és a fegyveres konfliktusoknak kiszolgáltatva, Debrecen végnapjai következtek. Hiába volt a sokarcú, mindenfelé tekintő, minden felől biztonságot kereső politika, a császári generálisok, mindenképp Caraffa tábornok 1685–86-os szörnyű sarcái¹⁸ a török-, és tatárdúlások,¹⁹ a katona beszállásolások, Várad ostroma²⁰ következtében Debrecen meggyengült, és népessége csökkent. Az állandó sarcoltatás és fosztogatás nyomán hamar elenyészett a város hatalmas vagyona, amelyet a debreceni kereskedődinasztiák halmoztak föl. A város kiváltságai megcsorbultak, és a magyar királyi kamara igazgatása alatt – mely állandó pénzügyi gondokkal küzdött – még annak lehetősége is fenyegetett, hogy a várost egy világi birtokos szerzi meg. A fenyegető jövőt látva a város elöljárói igyekeztek először megújítani a régi kiváltságokat, s ennek eredménye például, hogy Lipót király 1689-ben megerősítette Rudolf császár „királyi szabadalmas mezőváros” címet biztosító 1600. évi privilégiumát.²¹ Ettől függetlenül a város földesúri kötelezettségei megmaradtak, és e kötelekből csak a szabad királyi városi jog emelhetette ki.

A SZABAD KIRÁLYI VÁROSI RANG ELNYERÉSE

A szabad királyi városi kiváltságot biztosító királyi diploma megszerzéséért 11 hónapig folytak a tárgyalások. Az alkudozást a város akkori vezetésének három meghatározó személyisége, Dobozi István és Komáromi Csipkés (II.) György szenátorok, illetve Pósalaki János főjegyző vezette. 10 hónapig laktak a császárvárosban, s miután hiteles iratokkal meggyőzték az akkori főhatóságokat, az áhított diplomával tértek vissza 1693 áprilisában. Nem volt könnyű dolguk, hiszen a szabad királyi városi rangot sohasem lehetett könnyen elérni. Szegednek például két évtizedig kellett küzdeni a rang elismeréséig, holott már korábban élvezte a címet. A legutóbbi diétán, 1687-ben (17. articulus) pedig úgy döntött az ország-

¹⁸ Antonio Caraffa, a felső-magyarországi hadak fővezére Debrecen lakosságára fél esztendőre 480 ezer forint sarcot vetett ki. Balogh István: Debrecen 1693. évi kiváltságolása. In. *Történeti tanulmányok II.* Debrecen, 1993. 18.

¹⁹ 1691-ben és 1693-ban.

²⁰ 1691-ben és 1692-ben.

²¹ Szabó István: Debrecen szabad királyi városi rangra emelése 1693. = *Debreceni Szemle, Válogatás az 1927–1944. évfolyamok anyagából.* Debrecen, 1993. 19.

gyűlés, hogy ezentúl csak különlegesen nagy érdemek esetében adható szabad királyi városi rang, s az alsótábla soraiba is csak az országgyűlés döntése alapján kerülhettek a királyi privilégiumot nyert városok követői.²² Ráadásul a reformáció fészkeként ismert város érdekét kellett képviselniük a katolikus császárvárosban, tehát valóban elcsodálkozhatunk a küldöttség sikerén. Persze nagyon sokat kellett kilincselni érte, és igen sok pénzébe és ajándékába került a városnak, de a városvezetők jó diplomáciai érzékkel bírtak és iskolázottak voltak ezen a téren.²³ Még az sem tartotta vissza őket, hogy a Várad császári parancsnokától, Laport ezredestől 11 ezer forint kamatos kölcsönt vegyenek fel.

Doboziék a kérvényt („oppidum privilegium Debrecen”) az osztrák udvari kancelláriához adták be, azok viszont továbbították július 11-én a magyar kancelláriához, hogy terjesszen javaslatot a belső tanács elé.²⁴ A kérvény lényegében hivatkozott azokra a súlyos szenvedésekre, amelyeket a városnak az utóbbi években kellett elviselnie. Ennek következtében a város teljesen ki van merülve, és csak akkor állhat talpra – érveltek – ha a király néhány évre mindennemű cenzus, dézsma, adó, közteher és közmunka alól felmenti őket. Kérték továbbá az 1689-ben megerősített kiváltságok újbóli megerősítését, végül pedig a sok-sok költség és munka miatt, amelyekkel szolgálták a kereszténység javát, a szabad királyi városok közé való felvételüket.²⁵ Még két kérésük volt: a hídvám és a vendégfogadó-jog elnyerése. Debrecen ugyanis a vásározó szekerek miatt igen sokat költött a város hídjainak és töltéseinek karbantartására. Jogosnak tartották azt is, hogy csak a város nyisson vendégfogadót az utasok kényelmére. Debrecen kérvénye láthatóan a terhek és közszolgáltatás alól való ideiglenes mentességre irányult. Különösen a dézsma kérdésében szerettek volna végső megoldást. 1689-ben ugyanis a kamara emberei fejenként szedték be, mint a jobbágyoktól a gabonadézsmát, ami igen ellenszenves volt. Az ijesztő elnéptelenedéstől félve azonban mindent feltettek egy lapra, így az előterjesztésbe minden kérésüket megfogalmazták. Miként látni fogjuk, a debreceniek nem számítottak rosszul: csaknem minden kérésük teljesült, s ebben igen nagy szerepe volt a három követnek.

²² Corpus juris 1687. XVII. tc.

²³ A diploma az elszámolás szerint 30.000 forintba került a városnak, de a különböző főméltóságoknak adott ajándékokról nincsen elszámolás. Balogh, 1993. 20.

²⁴ Szabó, 1993. 20.

²⁵ „Cum autem nulla liberarum regiarumque civitatum esset, quae tantis sumptibus tot que servitiis et laboribus servitium Vestrae Maiestatis et publicum totius Christianitatis commodum, cum ultima fere sui defectione promovisset, imo ex inclytis et iam comitatibus multi (nostro iudicio) reperiantur, qui nos hoc in passu non superassent, horum igitur et plurimorum memorabilium munerum inde que promanantium meritorum, incompetentem recompensam velit nos clementer Maiestas Vestra ex summa auctoritate regia innumerum regiarum liberarumque civitatum recipere iurisbusque et privilegiis earundem donare.”

A beadott kérvényt – minthogy a királyi kincstár érdekeiről volt szó – továbbküldték az osztrák udvari kamarához, az pedig illetékességéből elküldte a magyar, illetve a budai kamarához. A kérvény másolata Kassán is járt a szepesi kamaránál,²⁶ illetve a királyi ügyek igazgatójánál. Bécsbe, az udvari kamarához először Plass adminisztrátor válasza érkezett meg. A válasz nem volt kedvezőtlen, de a kérdéseknek nem hatolt a mélyére. A dézsma alóli felmentésnél felhívta a figyelmet a várak élelmezésének gondjaira, egyebekben nem volt ellenvetése. A szepesi kamara lényegében a királyra bízta a dézsma és a cenzus alól való felmentést. A többi adó esetében nem nyilatkozott, a szabad királyi címnek sem látta akadályát, bár – úgy vélte – ezzel a királyi jövedelmek csökkenni fognak. Horváth Simonchich János, a királyi ügyek igazgatója szerint a dézsma, a cenzus, az adó és a közmunka kérdései nem tartoznak rá, mert nem jogi kérdések, de megjegyezte, hogy a király bizonyára méltányolni fogja a sok szenvedést, melyek után az egykor virágzó hely ma alig ismerhető fel. A dézsma elengedésére nem sok reményt látott, mert az valamelyik egyházi beneficiumhoz tartozott. A város kérései teljesítésének egyébként jogi akadályát nem látta. Az igazgató véleménye nagyon fontos volt, hiszen a kedvező elintézés felé tolt az ügyet. Valószínűleg ebben nagy szerepe volt Doboziéknak, akik Bécsből Pozsonyba utaztak, és a kor szokása szerint minden bizonnyal ajándékokkal is igyekeztek nagyobb nyomást gyakorolni a döntéshozókra. A hivatalok tehát többségében nem látták akadályát a szabad királyi címnek, de a dézsma és a cenzus kérdésében megoszlottak a vélemények.

A magyar kamara a debreceni kérelmet 1692 novemberében vette tárgyalás alá. Az udvari kamaránál eközben személyi változások történtek. A kamara vezetője Kollonich bíboros lett, a töröktől visszafoglalt területek új kormányzati berendezkedésének kidolgozója.²⁷ A protestantizmust hevesen üldöző főpap a református Debrecen kérelmét mégis támogatta. Az esztergomi érsek ugyanis úgy gondolta, hogy ha az országgyűlésen növeli a városi polgárok követeinek számát, a három kiváltságos rend, azaz a főpapok, főurak és köznemesek hatalma is csökkenni fog, ami segíti az abszolutista államberendezkedés kialakítását. Kikérték a váradi püspök, Benkovich Ágoston véleményét is, aki a várost magában foglaló Bihar megye főispánja volt, és alaposabban a dézsma kérdésével foglalkozott. Szerinte a puszták után is meg kell fizetniük, hiszen ott is bort szüretelnek.

A debreceni kérés megvizsgálása és a javaslat előkészítése egy 3 tagú bizottság, a Breuner-bizottság²⁸ feladata volt, mely úgy gondolta „*a város szenvedéseit*

²⁶ A magyar kamara a kérvényt a szepesi kamarának 1692. augusztus 15-én, a királyi ügyek igazgatójának október 31-én küldte el.

²⁷ Kollonich vezette a Hauptcomissionot is, amely bizottságtól függött végső soron a kiváltság elnyerése.

²⁸ A bizottság tagjai: gróf Breuner Kristóf Szigfrid, az udvari kamara alelnöke; báró Aichpüchl Gottlieb Károly és Mäyerer Teobald Jakab tanácsosok.

tekintetbe véve,” hogy a városnak meg kell adni mindenféle könnyítést, csak a dézsma kérdésében nem engedett: a dézsmát királyi adomány alapján kapta meg az egyház, ezért azt a paraszti földek után fizetni szükséges. Ellenvetés nélkül elfogadták a harmincad mentességet, a cenzus esetében méltányos elbánást javasoltak, és nem volt kifogásuk a város által szedendő út-, hídvámmal, a kizárólagos vendégfogadó-állítási, korcsmálási és húsmérési joggal szemben. Nem volt ellenvetése a bíraskodási és a pallosjoggal szemben sem, ha a fellebbezés lehetőségét biztosítják. Elismerte a polgárok szabad rendelkezési jogát a szerzett javaik felett, s a város öröklési jogát a magszakadt polgárok után, de csak a város régi kerítésén belül és mindenképpen fenntartva a király háramlási jogát a hűtlenség esetére. Ugyanakkor felvetett egy új szempontot, vagyis a város református jellegének veszedelmes kérdését is: érdemei e jogra megvannak a városnak, *„de más-résről figyelembe kell venni, hogy ez a helység minden időben sok eretnek védő és lakóhelye volt, s mivel a nagyváradi úton, nem messze e helységtől fekszik, nem lesz-e vajon veszedelmes a várra?”*²⁹ Ezért azt javasolja, hogy a városnak a szabad királyi városok közé való felvételét halasszák el a legközelebbi országgyűlésig, amikor a város már meg is erősödött, s így kiadósabb felszabadítási summát lehet rajta követelni. Tehát a magyar kamarai véleményt követve halasztást javasolt. Ezután két hónapig hallgatott az ügy, de a város követői nem tétlenkedtek. Tárgyalásokat folytattak az udvari kamarával, és rájöttek, hogy csak úgy érik el céljukat, ha a város vállalja a kért 20 ezer rhénes forint felszabadítási összeget.³⁰ A küldöttség egyik-másik tagja a két hónap alatt megjárta Debrecent is, hogy eligazítást kérjenek a pénz vállalásáról.

A király döntése végül meglepően kedvező volt Debrecen számára. A városnak csaknem minden kérése teljesült. A dézsmát ugyan a parasztföldek után továbbra is meg kellett fizetniük, de ellenvetés nélkül elfogadta a harmincad mentességet, és nem volt kifogása a város által szedendő híd-, és vásárvámmal kapcsolatban, a kizárólagos vendégfogadó-állítási, korcsmálási és húsmérési joggal szemben sem. Mentések lettek a földesúri és majorsági szőlők utáni kilenced és hegyvám fizetése alól. Elfogadta a város bíraskodási és pallosjogát, a polgárok szabad rendelkezési és ügyvédvalló jogát, s a város öröklési jogát a magszakadt polgárok után. Jogviszály esetén ezentul a tárnoki székhez fordulhattak. Teljeseedsbe ment végül a legfontosabb, a szabad és királyi városok közé való felvétele, ami a városfal lehetőségét is magában foglalta. A város címerét is módosították: az addigi címer kiegészült egy zöldellő pálmafával. A privilégiumlevél értelmében Debrecent, mint szabad királyi várost testületileg egy nemes személynek tekintették, így nemesi jogokkal és kiváltságokkal élhetett, de a jogok és kiváltsá-

²⁹ Szabó, 1993. 27.

³⁰ 1 rhénes (rajnai) forint 60 krajcárt ért.

gok csak testületileg érvényesülhettek. A városi polgárookra egyenként nem terjedt ki.

A legfelsőbb elhatározás kiadása után a kancellária, ahonnan az ügy 9 hónappal ezelőtt elindult, a királyi diplomát azzal kapta meg, hogy „*mielőbb állítsa ki*”. A diplomaszöveg-tervezet elkészült ugyan, a debreceni követek azonban két ponton is sérelmezték, ezért a kancelláriától visszakerült az ügy az udvari kamarához, hogy döntsön benne. A kérdés ismét a király elé került, aki 1693. április 11-én úgy rendelkezett, hogy a kérdéses kiváltságok „*a város régi kiváltságainak megfelelően foglaltassanak be*” a diplomába. A kancellária végül elkészíthette a privilégium végleges szövegét, melyben a szabad és királyi városok privilégiumának szokásos elemei mellett sajátos jogokat és kiváltságokat is tartalmazott.



*I. Lipót szabad királyi városi rangot,
valamint címviseelési jogot adományoz Debrecen számára.
(1693. ápr. 11.)³¹*

³¹ MNL HBML XV. 21. Muo 203.

Debrecen a kiváltság elnyerésével szabadalmas mezővárosból szabad királyi város lett. Testületileg egy nemes személynek tekintették, így nemesi jogokkal és kiváltságokkal élhetett, ami azt jelentette, hogy csak a királynak volt alávetve, városfalat építhetett, és számos olyan gazdasági kiváltsággal élhetett, melyek fejlődését biztosították.

A követek által megszerzett királyi adománylevél pergamen papírra íródott, és vörös bársonykötésben található. A diplomán zsinóros pecsét függ, amelynek tokja arannyal futtatott színezüst peccsértartó, rajta a kétfejű sassal. Az udvari kancellária az oklevelet a korszak uralkodó stílusában, barokk díszítőelemekkel körítve készítette el. Az oklevélben I. Lipót császár és király ígéretet tett arra, hogy a város lakóit az akkori társadalom három kiváltságos rendje mellé a negyedik rend, a városi polgárok sorába emeli, és képviselőit külön királyi levelekkel az országgyűlésre is meghívhatják. A kiváltságlevél záradéka pedig biztosította, hogy épségben marad a Döbröczen városban létező egyházaknak és nemesiségnek joga.

A KIVÁLTSÁG SZENTESÍTÉSE

Az 1693-ban elnyert királyi kiváltságlevél érvényesítésének alapfeltétele a szabad királyi városi jogállapot országgyűlésen történő elismertetése és törvénybe iktatása volt.³² A feszült belpolitikai helyzet, a Rákóczi szabadságharc miatt azonban több mint egy évtizedig nem hívták össze a magyar országgyűlést. Debrecen városa a kiváltságlevél megszerzése után már 1693-ban követeket küldött a felső-magyarországi városszövetség meghatározó városába, Kassára az együttműködés megalapozása végett, és 1695-ben sor került a város követeinek a tárnoki szék tagjai közé való beiktatásra is: a város számára egy könyvet nyitottak, és ezentúl abba jegyezték fel a várost érintő határozatokat.³³ Az 1707. évi erdélyi országgyűlés 24. törvénycikke ugyan kimondta a szabad királyi cím elismerését, de a város mindenképpen a magyar rendek előtt szerette volna megerősíttetni régi és új privilégiumait.³⁴ Komáromi Csipkés György – Bihar vármegye alispánjaként – meg is jelent az I. József által Pozsonyba összehívott országgyűlésen, ahol 1708. április 5-én tárgyalták a kérdést. Csáky Imre váradai püspök azonban nem akarta, hogy a református többségű Debrecen képviselőit felvegyék a ren-

³² A kiváltság szentesítését részletesen Orosz István vizsgálja a következő fejezetben.

³³ A Maros-Vásárhelyi trónbeiktató országgyűlés törvénycikkei. 1707. (Közli Thaly Kálmán.) = *Történelmi Tár*, 1897. 605.

³⁴ Papp Klára: A szabad királyi városi cím megszerzésétől az országgyűlési becikkelyezésig. In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás, Debrecen, 2011. 309. (továbbiakban Papp K., 2011.)

dek tagjai közé, így Debrecen szabad királyi városi címének a magyarországi rendi gyűlés által történő becikkelyezése még váratott magára. 1712-ben újra tárgyalták Debrecen szabad királyi városi rangját, de a város előterjesztésére a Felső tábla azzal válaszolt, hogy nem adhatja a felterjesztéshez a szavazatát, mivel „...a város eretnekek menedékhelye, előbb gondoskodni kell a katolikusok itteni befogadásáról.”. Ez az állásfoglalás az országgyűlés protestáns ellenességét mutatja. Az országos pestisjárvány miatt augusztus 2-án az országgyűlés munkája befejezése nélkül feloszlott, és csak az 1714 őszi összeülő új diétán került elő a kérvény. A váradi káptalan küldötte azonban tiltakozott a felvétel ellen, mivel a város magatartása véleménye szerint ellenkezik a vallás szabad gyakorlatával és az ország törvényeivel. Kérte, hogy a törvénycikkbe foglalják bele a katolikus hit szabad gyakorlásának feltételét. A beiktatást hátráltatta a Császi ügy is, ami a vallási viták idején a város előljáróit a főrendek előtt negatív színben tüntette fel.³⁵ A protestánsok folyamódásai mindezek következtében hatástalanok maradtak. III. Károly döntött, határozatában pedig szerepelt a katolikusok befogadását biztosító záradék, hiába kérte a város szabadságainak megtartását.

A szabad királyi városi rang beiktatása 1715 áprilisában történt, tehát több mint 2 évtizedet kellett rá várni. A becikkelyezett törvény a 108. számot viseli. A beiktatás feltétele, mint láttuk a katolikus egyház és a ferences rend befogadása volt. A katolikus egyház számára a Varga utca, Szent Anna utca sarkán lévő telket jelölték ki a plébánia építésére. A katolikusokat be kellett választani a városi tanácsba, és meg kellett könnyíteni számukra a telekvásárlást is. Ugyan a váradi püspöknek a Szent András templomra, a Református Kollégiumra és a szováti birtokra vonatkozó követelései nem értek célt, de a sorozatos támadásokat egyre kevésbé tudta a város visszavetni. Debrecenben – védekező magatartása és a betelepülőkkel szemben való idegenkedése ellenére – a római katolikus népesség száma fokozatosan növekedett, aminek eredményeként a 18. század végétől kezdett kialakulni a város felekezeti sokszínűsége. Debrecen régióban betöltött politikai súlya és gazdasági lehetőségei bár csökkentek, de a 19. század végéig mégis sikerült megőriznie első helyét a legnépesebb városok között. Ebben igen nagy szerepe volt az 1693-ban megszerzett privilégiumnak, hiszen Debrecen polgárai számára még több évszázadig biztosította a városi rangnak megfelelő lehetőségeket.

³⁵ Papp K., 2011. 314–316.

DEBRECEN SZABAD KIRÁLYI VÁROSI STÁTUSÁNAK ORSZÁGGYŰLÉSI BECIKKELYEZÉSE 1715-BEN

III. Károly király 1715. évi országgyűlési törvényei között a 108. cikkely (magyar fordításban) a következőket tartalmazza. „Miután Debrecen városának érdemei, s különféle háborúk idején és alkalmával tett szolgálatai oly feltűnőek, s egyszersmind Ő királyi felsége előtt is oly kedvesek, hogy kegyelmessége szerint e várost, mint már előbb, úgy legújabbban is a Lipót-féle kegyes hitlevél erejénél fogva a többi szabad és királyi városok számába felvenni méltóztatott: (in reliquarum liberarum ac regiarum civitatum numerum recipere dignata fuisset)

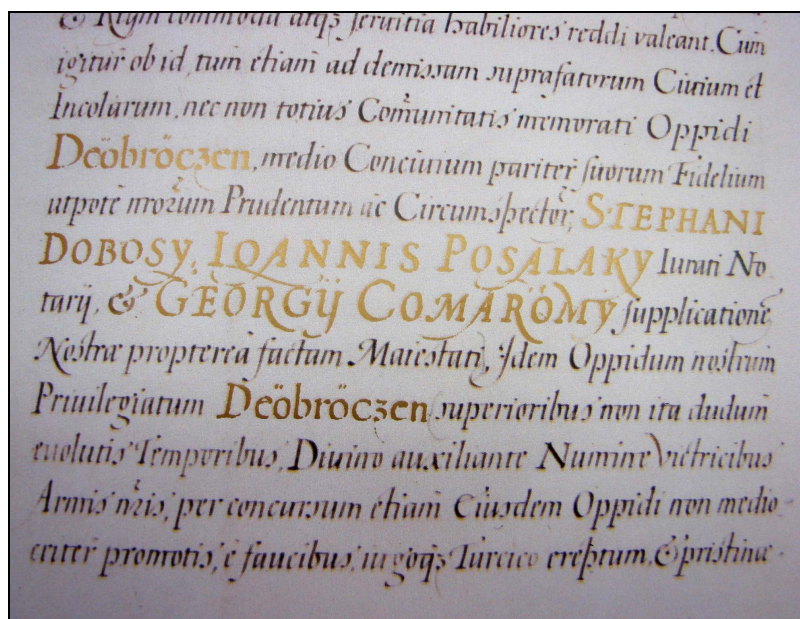
1.§ Azért (Ő felségének kiválóan kegyes hozzájárulása mellett) az ország kairai és rendei is beleegyeznek, hogy ugyanezt a Debrecen városát újólag Magyarországnak és kapcsolt részei többi városához sorozzák (oly föltétellel azonban, hogy katolikus plébániai egyház építésére, s a Szent-Ferenc rendű atyák conventje számára helyet adjanak) /ita tamen, ut pro extruenda parochiali ecclesia catholica, et conventu patrum sancti patris Francisci locum assignent/ s elhatározzák, hogy a városi állást megillető és fentebb hivatolt (azaz hivatkozott) hitlevélben bővebben kijelölt minden szabadságokban s kiváltságokban megmaradjon s így az ország többi karainak és rendjeinek számában, ülésel és szavazattal bírjon.”¹

Az idézett országgyűlési törvénycikkkel Debrecen törekvései, amelyek már a 17. század utolsó harmadában kezdődtek, célba értek, Magyarország legnépesebb,² és egyik leggazdagabb városa a települések hierarchiájában az öt megillető helyre került.

¹ 1715. évi törvény 108. tc. A városok országgyűlési részvételéről: H. Németh István: *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*. Budapest, 2004. Gondolat – Magyar Országos Levéltár, 175–177. (továbbiakban H. Németh, 2004.)

² Kováts Zoltán számításai szerint Debrecen lakossága 1703–1709 között 19 és 23 ezer között lehetett, az 1709. évi pestis azonban legalább 4 ezer, az elvándorlás 2 ezer fővel csökkentette a város népességét, amely a bevándorlásokkal csak 1720-ra érte el ismét a 18 ezer főt. Gyimesi Sándor szerint 1720-ban Debrecen a népességszám tekintetében csak Buda előzte meg. Kováts Zoltán: A népesedési viszonyok In: Rácz István szerk.: *Debrecen története 1693–1849*. 2. k. Debrecen, 1981. 42. (továbbiakban Kováts, 1981.) Szerinte a 18. század elején Debrecen volt a legnépesebb magyarországi város. Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, 1975. 259.

Az 1693-ban kiállított királyi adománylevél, amelynek megszerzésében elvülhetetlen érdemeket szerzett Dobozi István főbíró, Pósalaki János jegyző és Komáromy Csipkés György szenátor, s támogatói között ott volt Kollonics György esztergomi érsek, a dualista rendi monarchiában önmagában nem volt elegendő ahhoz, hogy a város a mezővárosok (oppida) sorából a szabad királyi városok (civitas) sorába emelkedjék, ehhez szükséges volt a rendi országgyűlés egyetértése is,³ amely ugyanúgy nem történt meg bizonyos feltételek teljesülése nélkül, mint ahogy a királyi diplomát is csak hosszú küzdelem után szerezhették meg Debrecen polgárai.⁴



A privilegium egy lapja a három közbenjáró nevével

³ Ezt a kortársak nagyon jól tudták. A magyar kamara pl. kötelezettséget vállalt arra, ha az országgyűlés nem hagyja jóvá a szabad királyi városi privilegiumot, visszafizeti a diploma kiállításáért kért 20 ezer forintot. Balogh István: *A rendi állam politikája* In. Rácz István szerk.: *Debrecen története 1693–1849* 2. k. Debrecen, 1981. 99. (továbbiakban Balogh, 1981.)

⁴ Az újkori rendi országgyűlések működésére: Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág, Budapest, 2008. 24–38. (továbbiakban Bérenger–Kecskeméti, 2008.) Szijártó M. István: *A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Budapest, 2005.

Ahhoz, hogy e feltételekről szólhassunk, némi összehasonlítást kell tennünk a Lipót-féle diploma és az országgyűlési törvény szövege között. Azonnal szembeötlik, hogy a királyi diploma nem tartalmaz feltételeket a szabad királyi városi állapot megszerzéséhez, sőt hosszasan sorolja azokat az érdemeket, amelyeket a város lakói 1693 előtt szereztek. Nemcsak hűségesek maradtak a koronához, de a beszállásolt katonaságnak élelmiszert adtak, a portió behozatala óta „milliókra menő összeget” adóztak, fuvarozások, napszámok, takarmány, élés, és bor valamint igavonó jószág kiszolgáltatása által. Várad ostromakor segítették a törökök „a keresztény név közös ellensége” elleni harcot.⁵ A kutatás azt is kimutatta, hogy a város már 1693 előtt is élt az évszázadok során különböző privilégiumok révén megszerzett jogosultságokkal. Ezek közé tartozott 1405 után a földesúri jelölés nélküli szabad bíróválasztás és a városi tanács szabad megválasztásának joga. A város főként a 17. század óta nem érvényesült a földesúri joghatóság, a jobbágyok felett ítélkező úriszék, szabad volt a beköltözés a városba akkor is, amikor az örökös jobbágyság viszonyai között a parasztok nem hagyhatták el földesuraikat. Debrecen polgárai az egész országban vámmentességgel élhettek, ugyanakkor a város országos és heti vásárokat tarthatott s a vásárokra érkezőktől vásárvámot szedhetett. Földesúri adóját egy összegben és pénzben fizethette meg, joga volt a termékek árának limitálására. Megillették a várost az ún. kisebb királyi haszonvételek, amelyek a nemesek és a szabad királyi városok privilégiumai voltak. Ezek közé tartozott a bormérési és mézárszék-tartási jog (educillatio et macellatio). Urasági beavatkozás nélkül a magisztrátus dönthetett a határhasználat rendjéről, befogadhatta a városba a beköltözni kívánó jobbágyokat, sőt a várost illette meg a kegyuraság is. A földtulajdon jog tekintetében a mezővárosok és a szabad királyi városok között az volt a legfontosabb különbség, hogy a civitasok tulajdonosai voltak földjeiknek, míg az oppidumok földje nem volt a lakosság tulajdonában, így csak haszonélvezői voltak az urasági földeknek.⁶ Debrecen a Török család kihalása után az erdélyi fejedelemség kincstári városa volt, esetében azonban tisztázatlan, hogy kinek a tulajdonában vannak a városi földek. Már a 17. század óta voltak a határnak más uraságtól bérelt részei (cenzusos, vagy béres földek), de voltak olyanok is, amelyeket a város sajátjának tekintett (ház utáni földek).⁷ A legszokatlanabb azonban az volt, hogy az elvben feudális hatalom alatt élő városnak voltak nemesi tulajdonnak tekinthető birtokai is, pl. Szováton és Sámsonban, ezek közül a szováti telkek tulajdonjogát a város a katolikus plébánostól örökölte, amikor Debrecenben megszűnt a katolikus vallás gyakorlása és a plébánia is. Debrecen, mint föl-

⁵ A diploma szövege és magyar fordítása: *300 éve szabad királyi város Debrecen*. Debrecen, 1993. 41–42.

⁶ Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981. 349. (továbbiakban Fügedi, 1981.)

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML) IV. A. 1011/a Közgyűlési Jegyzőkönyvek (Prot.) 24. k. 1697/34, Prot. 24. k. 1699/429.

desúr, földtulajdonosként részt vehetett a Bihar megyei nemesi közgyűlésben, s az erdélyi általános rendi országgyűléseken is.⁸

Bármilyen széles körű kiváltságokkal is rendelkezett Debrecen mezőváros, bármennyire formális volt a felette érvényesülő földesúri hatalom, az országrendiséget csak akkor érhetette el, ha bekerült a szabad királyi városok közé, amelyek együttesen az országgyűlésben a negyedik rendet alkották s részesei voltak – ha nem is a nemességgel egyenlő mértékben – a törvényalkotásnak, s személyes szabadságukat a királyi hatalom és az országgyűlés egyaránt elismerte. Ez fogalmazódott meg az idézett 108. törvénycikkben, amely szerint a város „az ország többi karainak és rendeinek számában ülésel és szavazattal” bírhat. A szabad királyi városokat azonban az is megkülönböztette a mezővárosoktól, hogy a bíró ítélkezési hatalma teljes körű volt, de a városi bíróság döntés ellen a tárnoki ítélőszékhez lehetett fellebbezni.⁹ 1715-ben az országgyűlés Debrecen esetében erről is rendelkezett, mert a 109.§ megállapítja, hogy a Debrecennel együtt szabad királyi városok sorába emelt Szatmárnémeti, és „Debrecen városa is a királyi főtárnokmester úr joghatósága alá legyenek vetve (jurisdictioni domini magistris tavernicorum regalium subesse), s más szabad és királyi városok módjára minden tekintetben az ország törvényei alatt állani s magokat azokhoz alkalmazni tartozzanak.”¹⁰ A debreceni szabadalom levélnek azonban van egy olyan záradéka, amely más diplomákban nem fordul elő, az ti., hogy a szabadalom levélben felsorolt jogok biztosítása mellett „épségben maradván a Döbröczen városban létező egyházaknak és a nemességnek joga (Salvo jure alieno, praesertim vero

⁸ Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. In: Szendrey István szerk.: Debrecen története 1693-ig. I. k.) Debrecen, 1984. 204–233., Orosz István: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás szerk.: *Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok*, Debrecen, 2011. 117–130., Palugyay Imre: *Szabad királyi városok leírása*. I. rész Pest, 1853. 372.

⁹ Fügedi, 1981. 296., H. Németh István: A szabad királyi városi rang a kora újkorban, *Urbs. Magyar Várostarténeti Évkönyv* I. k. Budapest, 2006. 118. (továbbiakban H. Németh 2006.) Bariska István: A nyugat-magyarországi szabad királyi városok a 17. századi rendi hierarchiában. Különös tekintettel az egykori Habsburg zálogvárosokra. Uo. 123.

¹⁰ 1715. évi törvény 109.§. Két mezőváros: Szatmár és Németi egységes városként nyerte el a szabad királyi városi privilégiumot, annak ellenére, hogy földesuruk, Károlyi Sándor mindent megtett ennek megakadályozása érdekében. Pál Judit: A szabadság ára. *Urbs. Magyar Várostarténeti Évkönyv*. I. k. 208. Károlyi Sándor feleségének küldött levelében arról ír 1712. júl. 14-én, hogy „egész ország contradictiója ellen királyi várossá lött, de ha tehetem... még fordítok rajta.” Július 17-i levele szerint a leleszi konventben kerestet bizonyítékot a város ellen. Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor levelei feleségéhez 1704–1724*. Debrecen, 1994. I. k., 183, 186. Debrecen és Szatmárnémeti mellett az 1715. évi országgyűlés emelte vissza a szabad királyi városok közé Budát, Pestet, Esztergomot, Székesfehérvárt és Szegedet. Vass Előd: A szabad királyi jogállás visszaszerzése és érvényesítése. In: Farkas József szerk.: *Szeged története* 2. k. Szeged, 1985. 89. Debrecen abban különbözött e városoktól, hogy most először szerzett szabad királyi városi címet és nem régi kiváltságait szerezte vissza.

ecclesiarum Dei et nobilitatis saepedictam civitatem nostram Deöbröczen inhabitantis). A királyi szabadalomlevél elnyerői szerették úgy magyarázni a fenti sorokat, hogy a mások jogainak épségben maradása, ami egyébként szokásos jogi formula volt, azt jelentheti, hogy a város egyháza, amely kizárólag reformátusokat jelentett, hiszen másoknak nem volt joguk a városban letelepedni és polgárjogot szerezni, megtarthatja jogait, a városban élő nemesek pedig, akik hosszú küzdelem után ekkor már nem élhettek privilégiumaikkal és a polgárokkal egyenlően viselték a közterheket, ebben az állapotban maradnak, annak ellenére, hogy a városi vezetők közül sokaknak volt címeres nemeslevele.¹¹

Úgy tűnik azonban, hogy a királyi hivatalok a becikkelyezés előtti évtizedekben nem így értelmezték a kiváltságlevél szavait, s erre utalnak az országgyűlés vitái is.

Debrecen felvétele a kiváltságos városok közé a tárnoki szék 1695 januárjában tartott ülésén történt meg, s már ekkor felszínre kerültek olyan problémák, amelyek az 1715. évi becikkelyezésig sem oldódtak meg. A város küldötteinek: Pósalaki Jánosnak és Komáromi Csipkés Györgynek „in nostra fide catholica” (a mi katolikus hitünkre) kellett volna esküt tenniük, amit reformátusok lévén nem tehettek meg. Benkovich Ágoston váradi püspök pedig arra hivatkozott, hogy a kiváltságlevél nem tartalmazza ugyan, hogy a város kerti szőlői után egyházi tizedet tartozik fizetni, sőt a kiváltságlevélben az szerepel, hogy a „... majorsági szőlők és kertektől járó kilencednek, hegyvámnak... előjoga ugyanazon polgárookra és azoknak maradékira ruháztassék,” de az a kitétel, hogy sértetlenek maradnak az egyházak jogai, úgy értelmezendő, hogy a katolikus egyháznak, vagyis a váradi püspöknek joga van a várost körülvevő szőlők terméséből dézsmát szedni. (egyébként is a privilégium levél a földesúri kilencedről és nem az egyházi tizedről szól). A püspök ezzel felújította azt a vitát, amely már a diploma megszerzése előtt is folyt a város és a váradi püspök között, éppen ez volt az egyik ok, ami miatt a város a szabad királyi városi privilégiumért folyamodott. A kerti szőlők az országos törvények szerint mentesek voltak a dézsmafizetés kötelezettsége alól.¹² Az azonban kétséges volt, hogy a Debrecent körülvevő gyümölcsös, káposztás és szőlős kerteket valóban kerti szőlőnek kell-e tekinteni? Abban

¹¹ Balogh István: *Debrecen 1693. évi kiváltságolása*. Történeti Tanulmányok II. Debrecen, 1993. KLTE, 21. Balogh István: Utószó (300 éve szabad királyi város Debrecen 1693–1993. 54., Szabó István: Debrecen szabad királyi rangra emelése. = *Debreceni Szemle*, 1993 (Válogatás az 1927–1944 évfolyamok anyagából) 19–31 (továbbiakban Szabó, 1993.) A nemességgel kapcsolatban a tárgyalások során az az érv hangozott el, hogy ha városi telkeik nemesi fundusnak tekinthetők, akkor a korcsmáltatástól és a mészárszék tartásától nem tilthatók el az 1647. évi 78. tc. szerint. (Uo. 24.) A debreceniek szerint azonban ilyen nemesi telkek a városban nem voltak, hiszen a beköltöző nemesek polgári házakat és telkeket vásároltak. A városokban élő nemesek helyzetére: H. Németh, 2004. I. k. 448–462., Szálkai Tamás: Debreceni civisek nemeslevelei. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás szerk.: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*, Debrecen 2011. 285–86.

¹² Orosz István: *Hagyományok és megújulás*. Debrecen, 1995. 38.

az érvelésben, hogy nem, a legfőbb ütőkártya az volt, hogy ezek a kertek a város árkán és kerítésén kívül feküdtek és nem voltak összefüggésben a háztelekkel, amelynek kertjében telepített szőlőkre vonatkozott a mentesség. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Debrecen az alföldi két beltelkes, szálláskertes települések közé tartozott, a háztelken általában nem voltak gyümölcsös, zöldséges, vagy szőlőskertek,¹³ ezek csak a külső telken alakulhattak ki).¹⁴ Úgy tűnik ezt az Alföldön egyébként általános kétbeltelkes rendszert sem a szepesi kamara tisztviselői, sem a püspök nem ismerték, azért hivatkoztak arra, hogy a szőlők nem kerti szőlő jellegűek. Némileg a debreceniek is megmásították az igazságot, amikor azzal érveltek, hogy e kertekben nem annyira szőlőt, hanem zöldségeket és salátát (valószínűleg inkább káposztát) termelnek.¹⁵ Fő érvük azonban nem az volt, hogy ezekben a kertekben nem is a szőlők a legfontosabbak, hanem az, hogy e földek után soha tizedet nem fizettek.¹⁶

Az 1690-es és az 1700-as években az elmondottakon túl számos előjel mutatja, hogy a privilégium levél országgyűlési elfogadása annak ellenére sem lesz egyszerű, hogy a tárnoki szék meghívta Debrecent üléseire, s ezzel tudomásul vette, hogy a város a szabad királyi városok közé tartozik. Azt még sikerként lehetett elkönyvelni, hogy egy királyi resolutio 1700-ban még úgy döntött, hogy a harmincad fizetés tekintetében Debrecent úgy kell kezelni, mint a felső-magyarországi szabad királyi városokat, az azonban kudarc volt, hogy a dézsma ügyében egy kamarai bizottság a püspökségnek adott igazat.¹⁷

¹³ Egy olyan esetet ismerünk, amikor beltelken is volt szőlő. 1676-ban Guthy Márton „a háza végiben lévő szőlőt” adja el 60 forintért. MNL HBML Prot. 19. k. 1676/106.

¹⁴ Módy György szerint pl. adatok szólnak 1566-ból a Tóóc melletti kertről 1573-ból a Szent Miklós utca végén lévő szőlőskertekről 1594-ből a Német utca végén lévő kertről 1629-ből a boldogfalvi, 1666-ból a Hatvan utcai kertről. Módy György: Debrecen településképe a XVI–XVII. században. *Történeti Tanulmányok II.* Debrecen, 1993. 11. A tanácsülési jegyzőkönyvek számos szőlőskert létét bizonyítják. Ezek „penes stagnum Toot-szó (A Tóóc pocsolya mellett), a Szent Miklós utcai kapun kívül „iuxta fossas argillarum” (az agyaggödörök mellett), a „tégla vermeknél” az „téglásban” a német utcai kis ajtón kívül, a „boldogfalvi kertben”, a „csemetén kívül” voltak találhatóak. MNL HBML Prot. 9. k. 1635/938, Prot. 12. k. 1647/156–157., Prot. 18. k. 1671/37., 164., Prot. 19. k. 1676/55., 77., 136. A város kétbeltelkes rendszerét egyértelműen igazolják azok a megállapítások, amelyek szerint a hatvan utcai kapun kívül „a szűrűs kertekből csinált szőlős kertek” is taxa alá kerültek. Uo. Prot. 23. k. 1696/262. Időnként a polgárok is összekeverték szőlős és szűrűs kertjeiket. Konyári Szűts István a „szőlős kertbe rakta életjét”, amit senkinek nem volt szabad. Uo. Prot. 16. k. 1665/151.

¹⁵ Kertjeiket, melyeket más helységek módjára „nem kevésbé gyümölcsösnek, salátás és konyhakertnek, mint szőlőnek művelnek”. Szabó, 1993. 23.

¹⁶ Balogh, 1981, 101. Az adatok némileg ezt az állítást is cáfolják. Az 1699. évi közgyűlési jegyzőkönyvben azt olvassuk, hogy a város a váradi püspöknek dézsmába „sajtó bort” is adott. MNL HBML Prot. 26. 1699/73. A préselt bort egyébként a kortársak gyengébb minőségűnek tartották, mint azt, amit taposással nyertek.

¹⁷ Balogh, 1981, 101. A felső-magyarországi városszövetségről: H. Németh, 2004. 83.

A Rákóczi-szabadságharc kellemetlen helyzetbe hozta a várost. A diploma becikkelyezését mindenáron a királyi Magyarország országgyűlésével kívánták elérni, így bár a Rákóczi által összehívott országgyűléseken megjelentek a város követői, nem váltak egyértelműen a szabadságharc híveivé.¹⁸ Nem elégedtek meg azzal sem, hogy 1707-ben a marosvásárhelyi fejedelemséget erdélyi országgyűlés elismerte a lipóti diplomát,¹⁹ mert tudatában voltak annak, hogy két évszázados Erdélyhez tartozásuknak vége van 1690 után, amikor Erdély is Habsburg fennhatóság alá került, a város ismét a királyi Magyarország részévé vált. Ezen az sem változtatott, hogy a Rákóczi-szabadságharcban Debrecen ismét Erdélyhez csatolták. A 16–17. században a város ügyei többször szerepeltek az erdélyi országgyűlések előtt.²⁰ A 17. században erdélyi országgyűlés határozott pl. a szökött jobbágyok befogadásáról, korlátozva a városnak azt a jogát, hogy ezeket nem kell kiadnia egykori földesuraiknak. Ez a joga Debrecennek pl. csak az 1625 előtt beköltözött jobbágyokra maradt meg.²¹ A város számára fontos volt az a törvény, amely az Erdélyi fejedelemségben mindenütt megengedte, hogy a katolikus papok a betegek látogatására, gyóntatásra, halottak kikísérésére Kolozsvárba és minden városba legyen szabad bemenni „exceptis (kivéve) Várad, Boros-Jenő et Debrecen”.²²

Nem sokkal a tárnokszéki ülést követően a városnak meg kellett ismerkednie a kormányzások katolikus vallást illető távolabbi terveivel is. Az 1696. évi tanácsválasztás alkalmával a kamara a magyarul nem is beszélő, de katolikus vallású Vilkei György harmincadost be akarta választatni a tanács tagjai közé. Ez igen élénk tiltakozást váltott ki, ezért a hatóság elállt a javaslattól, de az eset előrevetítette azt a lehetőséget, hogy az államhatalom a későbbiekben is meg fog próbálkozni hasonlókkal.²³

A szeptesi kamara javaslatánál a református magisztrátusban sokkal nagyobb riadalmat keltett I. Lipót király 1703. március 4-én kiadott resolúciója (rendelete). A király arra hivatkozott, Eleonora királyné kegyes fogadalmat tett, hogy Magyarország török uralom alóli felszabadulása alkalmából Szűz Mária tisztele-

¹⁸ A város szabadságharc alatti magatartását foglalja össze Szendrey István: Debrecen a Rákóczi szabadságharcban. In: Gazdag István szerk.: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* I. k. Debrecen, 1994. 7–25. (továbbiakban Szendrey, 1994). Vö. Papp Klára: A szabad királyi városi cím megszerzésétől az országgyűlési becikkelyezésig In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás szerk.: *Debrecen város 650 éves*. Debrecen, 2011. 308. (továbbiakban Papp, 2011.)

¹⁹ Történelmi Tár, 1897. 605.

²⁰ Approbata Constitutiók. I. Rész. 11. cím, II. Rész 12. cím, V. Rész 17. cím

²¹ Uo. III. Rész LXVIII. Cím. 1. articulus.

²² Uo. I. Rész I. Cím. XI. articulus (Vö. Koncz Ákos – Herpay Gábor: *Debrecen szab. kir. városi rangra emelésének története*. Debrecen, 1915. 57. (továbbiakban Koncz–Herpay, 1915.)

²³ Szendrey, 1974. 11.

tére „és sok hívének vigasztalására” Debrecen városában egyházat alapít és istentiszteleteket tartat. Az uralkodó ezért arra utasítja a szepesi kamara által kiküldött királyi biztost Kálmánczay Istvánt, hogy jelöltessen ki egy kápolna építésére és parókia létesítésére alkalmas telket. Egyben utasította a magisztrátust, hogy oszlasson el minden olyan „balvélekedést” amely ellenszegülésre biztatna a rendeltel szemben.²⁴ A királyi rendeletet a városban csak április 15-én hirdették ki, de ekkor sem intézkedtek, mert követséget küldtek Savoyai Jenő herceghez a rendelet megváltoztatása érdekében. A tetemes ajándéknak köszönhetően az udvari haditanács a francia háború miatt a rendelet veszélyeire hivatkozott, mert attól lehetett tartani, hogy nem kívánatos kivándorlást indít el a városban, s ezért javasolta a régi állapot fenntartását Debrecenben. Ezt az uralkodó elfogadta, és eltekintett a kápolna megépítésétől.²⁵

A katolikus vallással kapcsolatos kérdések, bár az 1708. évi királyi országgyűlésen is felvetődtek, egészen az 1712–1715. évi országgyűlésig elnapolódtak.

A szabadságharc vallási változásai annak ellenére, hogy II. Rákóczi Ferenc buzgó katolikus volt,²⁶ inkább a protestánsoknak, mint a katolikusoknak kedveztek. Ennek oka valószínűleg nemcsak az volt, hogy a fejedelem gondolat rendszerében jelen volt a vallási türelemnek egy nagyon korai, másoknál nem tapasztalt változata, hanem az is, hogy a szabadságharc társadalmi bázisa inkább Erdélyben és az ország keleti megyéiben volt, amelyek lakossága ekkor még többségében protestáns volt, így másféle valláspolitikával a fejedelem a harc társadalmi bázisát rombolta volna szét. Országgyűlései is többször foglalkoztak vallási kérdésekkel, többnyire az elfoglalt templomok visszaszolgáltatásával a reformátusoknak és evangélikusoknak.²⁷

A szabadságharc bukása és a szatmári béke után azonban a helyzet megváltozott. A Habsburg uralkodók, ha más módszerrel is, mint I. Lipót, folytatni kívánták az ország rekatolizálását, elképzeléseikbe nem fért bele egy olyan közösség, mint Debrecen, amely a 17. század végén „keresztyén respublica”-nak nevezte magát.²⁸ Ebben a helyzetben kellett a városnak megtalálni a „modus vivendi” s ez, ha nem is könnyen, végül sikerült.

²⁴ Balogh, 1981. 103., Koncz–Herpay, 1915. 56–57.

²⁵ Balogh, 1981. 104.

²⁶ Csécsy János nevezte „felette vallásosnak” a fejedelmet, akinek kedvelt foglalatossága volt az imádságírás. Csécsy János naplója a szécsényi országgyűlésről. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi tükrök, Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Budapest, 1973. II. k. 152.

²⁷ „A vallási hovatartozandóság még éles viták forrása lehet... (de) a kor embere nem kizárólag vallása tanításain át szemléli a körülötte zajló eseményeket.” Uo. I. k. Bevezetés 13.

²⁸ Balogh, 1981. 97.

Debrecen képviseltette magát – biztos, ami biztos – az I. József által összehívott 1708. évi pozsonyi (labanc) országgyűlésen is, ahol napirendre is került a szabad királyi status országgyűlési becikkelyezése. Az országgyűlésen történeteket Komáromi Csipkés György és Bakay Ádám naplójából ismerjük. Ők azonban nem Debrecen, hanem Bihar megye követei voltak. Komáromi Csipkés debreceni polgársága mellett, mint nemes ember Bihar megye alispánja is volt, Bakay pedig a megyei főjegyzői tisztséget töltötte be. Naplójuk szerint 1708-ban a 17. ülésen (április 5-én) tárgyalták Debrecen kérelmét, amelyben a város sürgette, hogy a Lipót-féle kiváltságlevél alapján követeinek legyen kijelölt helye az alsó táblán. Mindezt tekintetbe véve, ahogy naplójukban fogalmaznak, a negyedik rend (azaz a szabad királyi városok követei) közfelkiáltással fejezték ki egyetértésüket, (quartus status communi sensu acclamasset), mindazonáltal azonban a többi rend, különösen pedig a klérus (praesertim vero Clerus) ellene mondott. Az indoklásban ekkor még nem szerepeltek vallási okok, de az igen, hogy korábban országgyűlési határozat mondta ki, hogy nem lehet növelni a szabad királyi városok számát (ne in posterum Civitatem Regiarum numerus augeatur).²⁹ Legközelebb a 30. ülésen, május 6-án került sor Debrecen kérésének tárgyalására. A személyes előterjesztésének értelmében, aki a mágnások véleményét is megszerezte, a város érveit elegendőnek ítélték arra, hogy helyet kapjon a követei között. Úgy tűnik ebben a többség egyetértett, ekkor is voltak azonban olyanok, akik ünnepélyes tiltakoztak a „főtisztelendő papi rend nevében” (nomina autem venerabilis Cleri solemniter protestatio interposita est).³⁰ A papi rend véleményét bizonyára erősen befolyásolták a főpapok, köztük gróf Csáky Imre váradi püspök, akinek birtokait Rákóczi elkoboztatta, s aki a szabadságharc idején Nyugat-Dunántúlon tartózkodott, távol egyházmegyéjétől. (Ezzel nem képviselt kivételt, mert a szabadságharcot csak Telekessy István egri püspök támogatta). Az éles vallási ellentétektől nem voltak mentesek nemcsak Rákóczi, de a királyi országgyűlései sem. A királyi országgyűlés azonban a pestis fenyegetése miatt a nélkül oszlott fel, hogy a vallási ellentétek oldódtak volna, s egyetlen tör-

²⁹ Országgyűlési Könyvtár Kézirattár. Gyurikovits Gyűjtemény. Diarium anni 1708- a 7-a Martii usque 27 Maii 1712-a 2-a Maii 4-am Aug. 1714 d 17. Szept. 13. Dec. an 1715.- m. Jan. Deputatos Comitatus Biharensis concinnatum, per Georgium Gyurikovits descriptum. Vol. 2. www.ogyk.hu/regi-honlap/e-konyvt/mpgy/gyurikovits/Ogyk. 700. 498–99. Letöltve: 2015. V. 15. Az országgyűlés jogosan hivatkozott arra, hogy nem lehet a szabad királyi városok számát növelni, mert az 1687. évi XVII. tc. szerint, mivel a negyedik rend száma nemcsak elérte, de meg is haladta a többiekét, királyi beleegyezéssel az országgyűlés úgy döntött „hogy azoknak (t. i. a szabad királyi városoknak) számát tovább ne szaporítsák...” Igaz, azt a lehetőséget is meghagyták, hogy az uralkodó „különös kegyelme” törvény útján részesíthet a rangemelésben egyes településeket.

³⁰ Uo. Vol. 2. 90.

vénycikket sikerült volna elfogadnia annak ellenére, hogy a király 1709-ben még egyszer összehívta az 1708-ban egyszer már hazaküldött követeket.³¹

Az 1712-ben immár III. Károly király által összehívott következő országgyűlésen aztán világossá vált, hogy Debrecen becikkelyezése is része lett a valláspolitikai küzdelmeknek. Megjelentek azok a „feltételek,” amelyeket már I. Lipót 1703. évi resolútiója is megfogalmazott. Debrecen városa nem habozott „alázatos instanciával” fordulni az országgyűlés alsó táblájához, azaz a „Karkozhoz és Rendekhez”. A kérelem szerint „... legalázatosabban esedezünk a Tekintetes Karkozhoz és Rendekhez, kérvén alázatosan, hogy Ő Császári Felsege elé legalázatosabban felterjesztendő tárgysorozatba méltóztassék intézkedni, hogy mi is felvételünk, és méltóztassék a mi városunknak szabad királyi város rangjára emelgetésének tényét az ország törvényei közé leendő becikkelyeztetésre ajánlani.”³² A város bírása, tanácsa „és egész közönsége” nevében született folyamodvány hivatkozott arra, hogy I. Lipót már „több évvel ezelőtt” befogadta Debrecen a szabad királyi városok közé, gróf Erdődy Gábor tárnokmester által a Pozsonyban tartott tárnokszéki ülésen „ünnepélyesen” be is kebeleztettek, és élvezik is „a szabadságokkal és mentességekkel járó előjogokat.” VI. Károly császár meg is hívta képviselőiket a jelen országgyűlésre, sőt „az országgyűlésen való részvételi díj címén a szokásos tekintélyes összegű pénz” le is fizették.³³

Az 1712. évi országgyűlés a szokásos ünnepélyességgel nyílt meg május 20-án, a királyt az esztergomi bíboros érsek és Csáky Imre, ekkor már kalocsai érsek köszöntötte, aki méltóságánál fogva Bács-Bodrog megye főispánja is volt, de még ő töltötte be a váradi püspöki széket, sőt egri egyházmegyei adminisztrátor és Bihar megye örökös főispánja is volt. A május 22-i koronázás után az érdemi munkában a legnagyobb vita a protestánsok vallási sérelmei körül folyt, akik kifogásolták, hogy ismét a megtúrt felekezet (tolerata religio) állapotába kerültek.³⁴ Volt olyan országgyűlési követ, (Spáczay Pál apát), aki azt is kétségbe vonta, hogy az evangélikusok, bár meg vannak keresztelve, valóban keresztények-e? Megkapják ugyan azt a keresztiséget, amelyet Krisztus bevezetett, de nem azt,

³¹ Bérenger–Kecskeméti, 2008. 138. Az 1693–1715 közötti debreceni történéseket mintaszerűen foglalta össze Papp, 2011. 310.

³² Koncz–Herpay, 1915. 54–55.

³³ Koncz–Herpay, 1915. 54.

³⁴ Bérenger–Kecskeméti, 2008. 146. Az országgyűlés tárgyalásai nem erősítik meg Ember Győzőnek azt a véleményét, hogy „a vallásügy, amely a korábbi országgyűléseken a leghevesebben vitatottak közé tartozott, ezen az országgyűlésen viszonylag kevesebbet foglalkoztatta a rendeket.” Ember Győző: Az országgyűlések. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv főszerk.: *Magyarország története 1686–1790.* I. k. Budapest, 1989. Akadémiai, 400. (továbbiakban Ember–Heckenast, 1989.) Debrecen példája is azt mutatja, hogy egy városi rangemelés is valláspolitikai küzdelmek részévé vált, a viták olyan élesek voltak, mint korábban. Ezért kellett 1715-ben törvényt alkotni arról, hogy a vallási kérdések a jövőben nem vethetők fel az országgyűlésen.

amit a hagyomány által lehet megszerezni.³⁵ Az uralkodó környezetében lévők elismerték ugyan, hogy a legfontosabb és a legvitatottabb kérdés a vallás ügye, de úgy vélték ezt lesz a legkönnyebb megoldani, mert bár a király korlátozni kívánja az „eretnekek” szabadságát, ezek nagy száma és ereje a jelenlegi állapot és gyakorlat fenntartását fogja kikényszeríteni.³⁶ Az országgyűlésen a nagyszámú protestáns követ igyekezett a hitelvei által megszabott magatartást tanúsítani. Amikor május 23-án pl. olyan körmenetet tartottak, amelyen az uralkodó is megjelent, úgy döntöttek, „minthogy a helvetica confessión lévők le nem térdepelhetnek, processiókra nézve botránkozást szereznének, azért jobb elmaradni azoknak és ő felsége majestását (méltóságát) más homagialis (hódoló) kötelességgel venerálni (megtisztelni).³⁷ A május 26-i úrnapi körmenetről is azt írja Lányi, hogy „ex parte nostra confessionis” (a mi felekezetünk részéről) a követek elmaradtak, és külön istentiszteleten vettek részt.³⁸ Ilyen körülmények között nyújtották be újra Debrecen képviselői az említett folyamodvány a becikkelyezés ügyében. Várható volt, hogy ez is részévé válik az országgyűlés valláspolitikai küzdelmeinek.

Az alsó tábla, amelyen olyan erős evangélikus és református képviselőcsoport volt található, hogy felvetődött a külön renddé szerveződés kérdése is,³⁹ nem láttott semmiféle akadályt abban, hogy Debrecen szabad királyi városi állása becikkelyezettessék. Az akkor még 105. számot viselő törvénycikkkel kapcsolatban „az ország Karai és Rendei egyhangú szavazattal és megegyezéssel Debrecen városát Magyarország és a kapcsolt részek többi szabad királyi városához újólag besorozandónak jelentik ki minden szabadságaiban s polgári állását illető kiváltságaiiban, amelyek a leopoldi diplomában foglaltatnak, megtartandóknak rendelik és hogy az ország többi Karai és Rendei között ülésel és szavazattal bírjon, abban megegyeznek.”⁴⁰ Ez a szöveg került a felső táblához. Az országgyűlés szabályai szerint akkor lehetett volna belőle a király által jóváhagyott törvény, ha a két tábla egyetértett volna, a szövegben s úgy kerül szentesítésre az uralkodó elé. A felső tábla június 9-én a 23. ülésen foglalkozott az alsó tábla indítványával, amelyben Lányi Pál naplója szerint „Debretzinum postulavit articulariter declarari in numerum liberarum reigiarumque civitatum...” (Debrecen azt kívánta, hogy a

³⁵ „Evangelici habent illud baptisma, quod Christus instituit, et ita prouti instituit, non autem tale cui ex traditionibus etiam accesserunt.” Lányi Pál gömői alispán naplója az 1712. évi pozsonyi országgyűlésről. = *Történelmi Tár*, 1904. 16. (továbbiakban Lányi, 1904.)

³⁶ Bérenger–Kecskeméti, 2008. 147.

³⁷ Lányi, 1904. 12.

³⁸ Lányi, 1904. 12.

³⁹ Ráday Pál egyik felszólalása kapcsán, amikor a „Status Evangelicus” nevében kívánt szólni, dühös ellenvélemények hangzottak el: „negatur, negatur esse Statum Evangelicum, non datur Status quintus”. (Az országgyűlés négy rendje mellett az evangélikusok/és reformátusok együtt/ az ötödik rendet alkották volna. O. I.) Lányi, 1904. 5.

⁴⁰ Koncz–Herpay, 1915. 55–56. Papp, 2011. 312.

szabad és királyi városok számába törvénycikkbe foglaltan kinyilvánítottassék és bekebeleztessék), a felső tábla azonban olyan véleményt fogalmazott meg, hogy „non posse consentire, quia esset receptaculum Hereseos, prius ergo disponatur sua Sacratissima Maiestas, quod benigne procuret catholicos ibidem recipi. (nem tud egyetérteni, mert (Debrecen) az eretnekek menedéke, előbb tehát rendelkezék Ő Szent Felsege, hogy kegyesen gondoskodik ugyanitt a katolikusok visszafogadásáról.)⁴¹ Szó szerint hasonló megfogalmazás szerepel a két Bereg megyei követ: Bay Ferenc és Balogh György naplójában is,⁴² azzal a kivétellel, hogy az ő naplójukban az „eretnekek menedéke” kitétel nem szerepelt. Ez a vélemény, amely nyilvánvalóan a prelátusok hatására született meg, a későbbiekben is meghatározta a felső tábla állásfoglalását.

Az 1712. évi országgyűlés, bár 44 ülést is tartottak törvényalkotás nélkül ért véget és a király, megragadva az alkalmat a pestis újabb terjedése miatt augusztus 2-án elnapolta az üléseket. A törvénytervezetek ismét királyi jóváhagyás nélkül maradtak. Debrecen becikkelyezésével kapcsolatban három változat is készült. Az elsőben szerepelt, hogy a király és a rendek egyhangú egyetértésével Debrecent beiktatják a szabad királyi városok közé, „ha és amennyiben a római katolikus vallás szabad gyakorlatára vonatkozó ígéretüknek eleget tesznek.”⁴³ A másodikban már nem szerepelt az egyhangú egyetértés és a záradék pedig kimondja, hogy a beiktatás csak akkor következik be, ha a város már kijelölte a telket a ferencendi atyák és a parochiális egyház számára. A harmadikban ez a kijelölés nem szerepel, de benne van, hogy a záradékot a klérus és a katolikus rendek felszólalása után foglalták bele a törvénybe.⁴⁴ Ez utóbbi változat már arra is utal, hogy nemcsak a felső tábla kívánta a záradék betoldását, de az alsó tábla katolikus tagjai közül többen ezt óhajtották.⁴⁵ A protestánsok szerint a záradék azért is felesleges, mert a katolikusok szabad vallásgyakorlatát országos törvények biztosítják, az országos törvények Debrecenben is érvényesek, így nem kell külön Debrecenre vonatkozó törvényt alkotni a szabad vallásgyakorlatról.⁴⁶ Ez a vélemény azonban nem számolt azokkal az állításokkal, amelyek szintén elhangzottak, hogy korábban a város képviselőinek nem volt kifogása az ellen, hogy a

⁴¹ Lányi, 1904. 20.

⁴² Országgyűlési Könyvtár Kézirattára, Gyurikovits Gyűjtemény Acta Dietarum 1712–15. Acta Publica, Bay Ferenc – Balogh György: Diarium 1712. jun. 9. Sessio 23. Debrecen ügyében a „superior Tabula dedit votum, non posse consentire, quod benigne (t. i. a király) procuret catholicos ibidem recipi.”

⁴³ Koncz–Herpay, 1915. 62.

⁴⁴ Balogh, 1981. 140.

⁴⁵ „A római katolikus főrendek a Karok és Rendek tábláján is többeket megnyertek a róm. kath. vallásúak közül a törvénycikk-tervezetnek a fentebbieknek megfelelő szövegezése ügyében.” Koncz–Herpay, 1915. 62.

⁴⁶ Uo. 62.

ferencesek betelepédjenek Debrecenbe, ugyanakkor a városban tiltották a katolikusok betelepédését.⁴⁷

Az országgyűlés folytatására csak 1714. szeptember 14-én került sor. Az új ülészaknak 276 tagja volt, 84 a felső táblán, 192 pedig az alsó táblán foglalt helyet.⁴⁸ Debrecent Diószegi Sámuel főbíró és Lévai István főjegyző képviselték.

Miután a királyi szentesítés elmaradt, 1714-ben folytatódott azoknak a kérdéseknek a tárgyalása, amelyekben az alsó és felső tábla, illetve az uralkodó és az országgyűlés nem tudtak megegyezni. Közéjük tartozott Debrecen kiváltságos helyzetének országgyűlési jóváhagyása is. A város magánkérélemmel kívánt az uralkodóhoz fordulni ügyének kedvező elintézését kérve. A 105-ös törvénycikkely alatt tárgyalt debreceni kéréssel a karok és a rendek október 15-én foglalkoztak. A klérus tagjai arra hivatkoztak, hogy három évvel ezelőtt Debrecen követi hozzájárultak, hogy a franciskánus atyáknak lakóhelyük (domicillium) legyen a városban, most pedig a legnagyobb szívfájdalommal (maximo cordis dolore) tapasztalták, hogy ezt nem akarják megerősíteni. Jóllehet egykor a város templomát is a katolikusok használták, mégis ma a (helyi) törvény szerint kétezer forint büntetést kell annak a polgárnak fizetni, aki akár házi szolgálatra katolikus vallásút felfogad, vagy megengedhetőnek tartja a katolikusok szabad vallásgyakorlását. Mindezeket figyelembe véve arra kérik az uralkodót, hogy a római katolikus vallás szabad gyakorlását olyan mértékben kegyeskedjék megőrizni, mint más szabad királyi városokban. (liberum Romano Catholica Religionis exercitium, instar aliarum Liberarum ac Regiarum Civitatum conservandam).⁴⁹ Debrecen ügyét együtt tárgyalták a követek a kettős mezőváros Szatmár és Németi szabad királyi városi rangra emelésével. Szatmárnémeti ugyanúgy többségében református város volt, mint Debrecen, s az államhatalomnak fontos volt, hogy a katolikus vallás gyakorlása itt is biztosítva legyen, s ehhez telket kellett kimérni a katolikus templomnak, a plébániának és az iskolának. A kedvezményezett szerzetesrend azonban Debrecennel ellentétben nem a ferences, hanem a jezsuita rend volt.⁵⁰ A Debrecenről folytatott vitában a korábban ismertetett érveket hangoztatta 1714. november 15-én a váradi káptalan képviselője is, saját maga és

⁴⁷ Uo. 61.

⁴⁸ Bérenger–Kecskeméti, 2008. 150. A felső táblán 18 főpap 9 országnagy és 57 mágnás, az alsó táblán 186 követ és 6 királyi táblai tag.

⁴⁹ Országgyűlési Könyvtár Kézirattára, Gyurikovits Gyűjtemény, Acta Dietarum 1712–15. Acta Publica, 1714. okt. 15. 137. „*etiam quoad liberum Romano Catholicae Religionis exercitium, instar aliarum Liberarum ac Regiarum Civitatum consrevandam.*” Kiemelés az eredetiben (O. I.)

⁵⁰ Uo. Acta Publica, 1714, okt. 15. Rögtön Debrecen kérelme után tárgyalták 106. szám alatt Szatmárnémeti kérelmét. Ebben olvasható, hogy „*ut autem Templi Romano-Catholicorum, Plebania et Scholarum loca, earundemque pertientiae in praenominata Szatmár–Németi civitatis pro usu catholicorum comissionaliter excisa.*” Ebben a törvénycikk tervezetben együtt szerepel Debrecen és Szatmár–Németi, mint a tárnoki bíraskodás alá kerülő civitasok.

rendje nevében, azt ti., hogy a debreceniek az ország szabadságaival indulatosan (vehementer) visszaéltek, korábban a templomot is elfoglalták a katolikusoktól, ugyancsak azt is állította, hogy büntetni merészelték azokat, akik a katolikus vallást akarták gyakorolni, vagy a katolikus vallás szabad gyakorlását megengedhetőnek tartották.⁵¹ Ebben a vitában új elemként vetődött fel, hogy a szent András, illetve 1628 után Szentháromság templom eredetileg katolikus templom volt, bár a templom formális visszakövetelése nem hangzott el. A középkori, hatalmas, 45,5 méter hosszú főhajójával a gótikus szent András templom az Alföld leghatalmasabb egyházi épülete volt a város piacterén, de egy 1564. évi tűzvész után sokáig romokban állt s istentisztelet csak az egykori sekrestyéből kialakított helyiségben folyt. A templomot csak Bethlen Gábor alatt állították a reformátusok helyre, kihasználva Bethlen Gábor jó kapcsolatait a török portával. A romos állapot sok évtizedes fennmaradásában bizonyára szerepet játszott, hogy az újjáépített templom kiváló erődítmény is lehetett volna, s ezt a török hatalom aligha látta volna szívesen. Bethlen kapcsolatai kellettek ahhoz, hogy az újjáépítést a török ne akadályozza. A városban először 1625 januárjában vetődött fel az újjáépítés gondolata, s ehhez megnyerték Bethlen Gábor fejedelem és I. Rákóczi György felső magyarországi főkapitány anyagi támogatását is. Az 1626. évi augusztus 26-i alapköletétel után 1628 novemberében került sor az ünnepélyes felszentelésre,⁵² de a templomot ekkor is csak fából készült sík menyezettel tudták befedni. Később építették hozzá az ún. Veres tornyot az I. Rákóczi György által adományozott harang számára.⁵³ Az az állítás tehát nem volt valótlan, hogy a Szent András templom a reformáció előtt katolikus templom volt, de nem tartalmazta azt, hogy e templomot romjaiból a reformátusok építették újjá.

Ez a valóságos helyzet is okozhatta, hogy a vita további részében a templom visszakövetelése ugyanúgy nem került elő, mint Csáky Imrének az a javaslata sem, hogy a dézsmakötelezettséget fogalmazzák bele a törvénycikkbe.⁵⁴ A debreceni követek érveit erősítő Komáromi Csipkés György, mivel az ő nevével kapcsolták össze azt az állítást, hogy a város hajlandó befogadni a ferenceseket, az országgyűlés színe előtt vallotta, hogy ilyet nem is mondhatott, mivel nem is Debrecen, hanem Bihar megye követe volt 1712-ben.⁵⁵

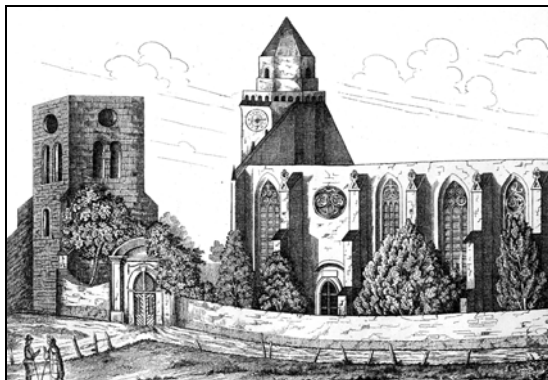
⁵¹ Uo. Acta publica, 1714. nov. 15. 150.

⁵² Csorba Dávid: A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa. Debrecen–Budapest, 2011. In: Papp Klára szerk.: *Speculum Historiae Debreceniense* 6. k.) 51–58.

⁵³ Módy György: Debrecen egyházi építéstörténete. In: *Historia et Ars, Módy György Válogatott Tanulmányai*. Debrecen. 2006. 115–116. Uő: A szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban. Uo. 169–172., 183.

⁵⁴ Koncz–Herpay, 1915. 63. Papp, 2011. 317.

⁵⁵ Koncz–Herpay, 1915. 65–66.



Zoltai Lajos festménye a Szent András templomról, és rajz a leégett templomról⁵⁶

A becikkelyezésről folytatott vita 1715-ben is folytatódott. Bay Ferenc és Balogh György naplója szerint Debrecen és Szatmárnémeti esetében egyaránt az uralkodó feladatává tették a katolikus vallás szabad gyakorlásáról történő „időszerű” gondoskodást.⁵⁷ Komáromy Csipkés György és Bakay Ádám naplójában január 17-én már szerepel, hogy a rendek kinyilvánították: azzal a feltétellel járulnak hozzá a szabad királyi városi cím becikkelyezéséhez, ha a város „pro extruenda Parochiali Ecclesia Catholica et Conventu Patrum Franciscanorum locum assignent.”⁵⁸ Ez már ugyanaz a megfogalmazás, ami a törvény végleges szövegében is megtalálható. A kör itt bezárult, az alsó és felső tábla, valamint az uralkodó véleménye azonossá vált, Debrecen nem kerülhette el a becikkelyezésnek a bevezetőben már említett feltételét.

Az alsó tábla egyébként abban is döntött, hogy a városnak joga van az uralkodót magánkérelem formájában tájékoztatni, de a saját nevében azt javasolta, mivel a követek nem kaptak utasítást arra, hogy elfogadják a záradékot, maradjon el a becikkelyezés.

Ezzel új helyzet alakult ki. Ha nem fogadják el a követek azt a záradékot, amelyhez a felső tábla mellett most már az alsó tábla is ragaszkodott, akkor Debrecen a privilégium ellenére sem lesz szabad királyi város, mert az alsó tábla sem kívánja a becikkelyezést. A kancellária a két referátumot összefoglalva azt java-

⁵⁶ Zoltai Lajos képe a templomot jeleníti meg a Veres toronnyal, a tetőzet nélküli rajz az 1802. évi tűzvész utáni állapotot mutatja. Lásd Élet és Tudomány 1954. IX. évf. 52. sz.

⁵⁷ Országgyűlési Könyvtár Kézirattára, Gyurikovits Gyűjtemény. Acta Dietarum 1712–15. Acta Publica 1715. 248., 1715. ápr. 25.

⁵⁸ Uo. Diarium anni 1714–15, 1715. jan. 17.

solta az uralkodónak, hogy a királyi felségjog alapján, rendelje el Debrecenben a parókia építését és a szerzetesek bebocsátását. Ez nem lenne szokatlan, Kassán és Székesfehérváron is királyi parancs írta elő, hogy csak katolikusok szerezhetnek polgárjogot.⁵⁹ Az a helyzet tehát, hogy Debrecenben csak reformátusok szerezhetek polgárjogot, nem volt sajátos eset, ha figyelembe vesszük, hogy az ellenkezőjére, arra, hogy bizonyos városokban csak katolikusok lehettek polgárok, számtalan példa akadt. A kérdés csak az, hogy egy olyan országban, ahol a katolikus vallás államvallás volt, a protestánsokat pedig „megtúrt” vallásnak (tolerata religió) tartották, meddig állhatott fenn ez a helyzet. Debrecen mögül a 18. században már hiányzott az erdélyi háttér, amelyben kényszerből adódóan ugyan négy bevett felekezet volt, s a protestáns fejedelmek támogatták Debrecen álláspontját. Ha nem országgyűlési törvény, hanem királyi rendelet írja elő a katolikusok bebocsátását a városba, előállhatott volna az a helyzet, hogy csak katolikusok szerezhetek volna polgárjogot Debrecenben, hiába mondta ki a kiváltságlevél az eddigi jogok épségben tartását.

A 18. század elején Európa államaiban még nem volt jellemző a szabad vallásgyakorlat és a vallási tolerancia. Dél-Európában megmaradt a katolicizmus uralma, Angliában Észak-Európában és Poroszországban a protestáns felekezeteké. Németország megosztott volt és a fejedelemségek szintjén dőlt el az államvallás kérdése. Mind a katolikus, mind a protestáns államok az egy vallás uralmát tartották ideálisnak és csak szigorú korlátok közé szorítva tudták elképzelni más felekezetek működését, amelyeket még nem tudtak felszámolni. A cél azonban sehol sem változott, legfeljebb az eszközök sorából kikerült a harc, az elűzés a gályarabságba hurcolás, vagy a trágyadombba fojtás. A „vallásszabadság” sehol sem jelentett mást, mint kényszerű egyensúlyi helyzetet, amely Erdélyben pl. már a 16. században kialakult.⁶⁰

Magyarországon III. Károly alatt új módszerekkel, de folytatódott az államvallás pozícióinak erősítése és a protestáns felekezetek visszaszorítása. A szatmári béke 3. pontja ugyan biztosította a vallásszabadságot, olyan formában is, hogy a vallási panaszokat a király illetve az országgyűlés elé lehetett terjeszteni. Az 1712–15. évi országgyűlés heves vallási vitái azonban arra készítették az uralkodót, hogy a vallási ügyeket kivonja az országgyűlés hatálya alól. Az 1715. évi 30. tc. arról rendelkezett, hogy vallási ügyeket ezután nem lehet országgyűlésen tárgyalni. Ugyanakkor a különböző felekezetek tagjaiból a király létrehozott egy vegyes bizottságot, amelynek el kellett járni és dönteni a vallási panaszok ügyében. Ha a panaszos a döntéssel nem értett egyet, a királyhoz fellebbezhetett, de

⁵⁹ Balogh, 1981. 141. A Szegednek 1719. május 21-én kiadott diplomában is szerepel, hogy „a városba polgárként csak katolikus személyek vehetők be”. Vass, 1985. 97.

⁶⁰ Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Budapest, 1980. 77. (továbbiakban Kosáry, 1980.)

csak egyénileg, saját személyében és nem valamilyen közösség vagy testület nevében.⁶¹ A törvénycikk ugyanakkor érvényesnek tekintette az 1681. évi törvénykönyv 26–27.§-át és az 1687. évi törvény 21. §-át, de úgy, ahogy „értelmüket a királyi magyarázatok kifejtették”.⁶² Az így kialakult helyzet teremtett lehetőséget Debrecenben a katolikus megújulásra, egyáltalán a katolikus egyház visszatérésére a városba.

A város képviselői, úgy tűnik reálisan ismerték fel a valós helyzetet s mikor a kérdés úgy vetődött fel, hogy vagy hozzájárulnak a törvénycikk záradékában foglaltakhoz, vagy Debrecen nem lesz szabad királyi város, az elsőt választották, arra is gondolva, hogy az országrendiség, mégiscsak jelent némi lehetőséget a városi közösség érdekeinek védelmére.

1714-ben még akadt egy-két próbálkozás, amelyben kisebbiteni akarták a törvény hatályát. Ráday Pál segítségével a protestáns rendeket akarták még egyszer sorompóba állítani a törvény záradéka ellen. Ráday és Csáky érsek valóságos szópárbajt vívott az ügyben. Utoljára még egy felségfolyamodványt is készítettek, amiben már csak azt kérték, hogy az uralkodó halassza el a törvény érvénybe léptetését. Ez is eredménytelen maradt azonban,⁶³ s a törvény úgy született meg, ahogy korábban idéztük. Debrecen belenyugodva a megváltoztathatatlanba, 1715. április 8-án köszönő levelet írt az uralkodónak, amelyben a következők találhatók: „Császári és Királyi Apostoli Felség! Kegyelmes Urunk! Császári és Apostoli királyi Felségednek ama kegyes és atyai kegyelméért, amellyel városunknak, Felséges Fenséges Atyja, néhai boldog emlékezetű Leopold császár által az ország többi szabad királyi városai közé történt felvételét és befogadását a mostani országgyűlés törvényei közé legkegyelmesebben beiktatni méltóztatott, örökké tartó legmélységesebb hálával adózunk és Felséged trónjának felmagasztaltatásáért a legalázatosabban könyörögni soha meg nem szűnünk”. A hála ter-

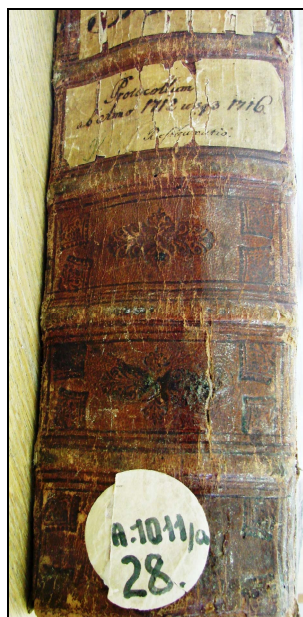
⁶¹ Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Budapest, 1985. 126–127. (továbbiakban Bucsay, 1985.)

⁶² Az 1681. évi 26 és 27. tc. a protestáns templomokról és azok építési helyeinek kijelöléséről szól, felsorolja szokat a helyeket, ahol ilyenek egyáltalán lehetnek. A néhány megyéről (Zala, Veszprém, Győr, Komárom, Abaúj, Sáros, Zemplén, Ugocsa, Bereg, Torna, Gömör, Borsod, Hont, Nógrád, Szolnok, Heves, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs, Ung és Szatmár) azt állapítja meg, „minthogy jelenleg csaknem minden ottan lévő templomoknak tetteleg lévő használatában vannak (ti. a protestánsok), azért ezek az ő mostani birtokosaiknak használatában maradnak”. Ezen a törvénycikkkel szemben azonban az 1687. évi 21. tc. szerint az ágostai és helvét hitvallás hívei „az ellenük tett felszólalásokkal visszaéltek, az azok jótéteményében való részesedésük tényleg megszűnt, ennek ellenére ő felsége érvényességüket fenntartja.” Vö. Bucsay, 1985. 27. Ember-Heckenast, 1989. I. 400. A rendi értelmezésekre válaszul született a királyi magyarázatok. Ezek az 1691-ben létrejött „Explanatio Leopoldinát” jelentették, amely különbséget tett a nyilvános és magán vallásgyakorlat között. Bucsay, 1985. 124.

⁶³ Balogh, 1981. 141–142.

mészetbeni kifejezése volt, hogy a város a levéllel együtt a király „udvari könyhájának mindennapi szükségeire” 100 hízott ökröt ajánlott fel.⁶⁴

A város országgyűlési követei 1715. június 30-án érkeztek haza, beszámolójuk azonban már semmilyen meglepetést nem okozott, a város véglegesen bele-törődött abba, hogy az országgyűlési becikkelyezés az említett záradékkal együtt lép hatályba.⁶⁵



*Debrecen város jegyzőkönyve (1712–1716)*⁶⁶

A törvény királyi szentesítésével azonban távolról sem ért véget a katolikus vallás visszatérésének folyamata a városba, valójában csak ezzel kezdődött el. A 108. tc. végrehajtása a következő évtizedekre maradt. A körülmények a protestánsokra nézve tovább romlottak. Az 1715-ben Koháry István országbíró vezetésével létrehozott bizottság csak 1721-ben ült össze először, s érdemi munkát nem végzett. 1721-ben, egy Egerben kiadott névtelen munka azt állította, hogy a királynak, vagy a földesúrnak joga van a protestantizmust megsemmisíteni, és hogy az eretnekek halállal is büntethetők. A 17. századhoz képest az idők változását jelzi, hogy e könyvet az uralkodó betiltotta. Az azonban gyakorlattá vált,

⁶⁴ Koncz–Herpay, 1915. 70–71.

⁶⁵ MNL HBML Prot. 28. k. 638. Balogh, 1981. 142.

⁶⁶ MNL HBML IV. A. 1012/a. 28. kötet

hogy a protestánsokat hitelveikkel ellentétes gyakorlatra kényszerítették. A dekretális esküben Szűz Mária és a szentek is szerepeltek, meg kellett tartaniuk a katolikus ünnepeket, a vallási életet 1731-ben szabályozó királyi rendelet (Carolina Resolutio) az Explanatio Leopoldina nyomán különbséget tett a nyilvános és magán vallásgyakorlat között és a nem artikuláris helyeken csak a magán vallásgyakorlatnak volt helye.⁶⁷

Debrecenben e romló körülmények között kellett végrehajtani azt a törvényt, amelyet a protestáns magisztrátus eleve a helyzettel való megalkuvásként fogadott el. A végrehajtásnak két elem volt, a katolikus parókia, és a ferences rendház helyének biztosítása.

A város még 1716-ban kijelölt egy 1600 négyszögöl nagyságú telket a Szent Anna és a Varga utca sarkán plébániának és istentiszteleti helynek, amit a Bakó János váradi nagyprépost vezetett bizottság elfogadott, annak ellenére, hogy a terület elég messze volt a város akkori központjától és csak néhány rozoga kunyhó állt rajta, amit a város elbontatott. Itt tartott először katolikus misét a reformáció bevezetése óta Kébell Mihály püspöki helynök, itt kezdődött el néhány évvel később Csáky Imre hathatós támogatásával a Szent Anna templom építése.



*Csáky Imre bíboros, váradi püspök és kalocsai érsek címere
a Szent Anna székesegyház bejárati ajtaja felett (Fotó: Papp Klára)*

⁶⁷ Kosáry, 1980. 80–82 Az artikuláris helyeket, amint említettük (61. jegyzet), az 1681. évi 26. tc. sorolta fel, eredetileg azokat a településeket jelentette, ahol protestánsok szabad telkeket kaptak elvett templomaik helyett újak építésére. Bucsay, 1985. 123.

A plébánia vezetését a váradi püspök a piaristákra bízta, akik a betelepedés után azonnal hozzáfektak a rendház felépítéséhez. A kegyes tanítórend első kolostorai a 17. század derekán jelentek meg Magyarországon a lengyelországi rendtartomány részeiként, elsősorban az ország északi megyéiben. Az 1715. évi 112. tc. honosította a rendet és 1721-ben létrejött az önálló magyar rendtartomány is. A debreceni rendház 1719-ben alakult, s a tanítás mellett ellátta a plébániai feladatokat is. A katolikus plébánia megalakulásával visszatértek a városba a katolikus ünnepek és liturgikus események is. A kortársak szerint az első körmenetek nagy csodálkozást, de érdeklődést váltottak ki a református lakosságból. 1717-ben egy Máriapócsra tartó búcsújáró körmenet vonult keresztül a városon,⁶⁸ 1724-ben az úrnapi körmenet kapcsán Csáky Imre bíboros tartott prédikációt a város piacterén a református templom előtt.⁶⁹ A bíboros érsek más módon is igyekezett erősíteni a debreceni katolikus közösséget. Az ő közreműködésével 1724-ben Debrecenbe telepítették át a tiszántúli kerületi táblát, bevalóttan azzal a céllal, hogy a korabeli szóhasználat szerint a kálvini „eretnekségre” a másik oldalról csapást mérjenek, és a kevés számú katolikus, „akik itt inkább bujkáltak, mint laktak,” oltalmat nyerjen.⁷⁰

Debrecenben a domonkosok és a ferencesek révén két kolduló rend is működött a reformáció előtt. A ferences rendnek kolostora is volt a „barátok közén” a mai Sas utcában. A rendház 1552-ig állt fenn, épületét a város összekapcsolta az 1529 óta működő ispotálllyal. A telket és a rajta álló épületet Szapolyai János, majd Báthori Kristóf Debrecennek ajándékozta.⁷¹ A visszaköltöző ferenceseknek a város nem a Sas utcában, hanem a város árkán kívül a boldogfalvi kertben adott telket, hogy ismét felépítsék rendházukat. Ez nem mutatott nagy jóindulatot, hiszen a kert kilométerekre volt a várostól a ferencesek pedig nem monasztikus rendek voltak, Európában és Magyarországon mindenütt a városokban telepedtek meg. Eredeti lakhelyüket bizonyára azért nem kapták vissza, mert a Sas utcai telek tulajdonába annak idején a váradi káptalan a várost ellentmondás nél-

⁶⁸ Balogh, 1981. 143.

⁶⁹ A prédikáció szövege még ebben az évben Kassán nyomtatásban is megjelent a következő címmel: Az úr teste napi predikáció, melyet... Debreczen piacán 1724-ben mondott. Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái. II. k.*

⁷⁰ „... ut Calvinianae haeresi franeos aliqua parte injiceret, et pauculi illi Catholici, qui ibidem verius latitabant, quam habitabant, ad quos confugere, et scelerati, quos timere debeant, habere possint”. Palugyai, 1853. 391.

⁷¹ Fügedi Erik: Kolduló rendek és városfejlődés Magyarországon. Fügedi, 1981. 68–69., Módy György: Ferencesek és domonkosok Debrecenben a reformáció koráig. In: *Historia et ars, Módy György válogatott tanulmányai.* Debrecen, 2006. 144–151., Jaczkó Sándor: Debrecen középkori egyházi állapota és vallási élete. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás szerk: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok.* Debrecen, 2011. 251–256. A női szerzetesek közül beginák is működtek Debrecenben betegápolóként, rendházuk azonban nem volt.

kül iktatta be. Az ez irányú pert a kamara elutasította. A váradi püspöknek és a káptalannak az a javaslata, hogy a város adja vissza az egykori templomokat és kolostorokat (a ferences kolostor romjai még álltak 1715-ben), szintén nem valósult meg.⁷² A ferencesek újabb működése a városban 1788-ig tartott, amikor II. József ez egész magyarországi rendtartományt is feloszlatta.

A piaristák tevékenysége sokkal sikeresebb volt a ferencesekénél. Nemcsak azért, mert ők vezették az újr alapított plébániát, hanem mert jó nevű iskolát hoztak létre Debrecenben. Az új katolikus plébános, Keczer István⁷³ már az 1718. évi tisztújításkor kérte a tanácsot, hogy válasszanak katolikus képviselőt is tagjaik sorába, a törvényeknek megfelelően tartsák meg a katolikus ünnepeket is, fizessék meg a stólat és adják vissza a plébánia egykori javait. Ezek közé tartoztak azok a szováti telkek, amelyek tulajdonosa a szabad királyi városi cím elnyerése után most már jogosan a város lett. A magisztrátus a katolikus képviselő választás kapcsán többnyire arra hivatkozott, hogy a városban nem élnek katolikusok, illetve ha igen, csak néhány főből áll közösségük, így jogtalanul igényelnek helyet a tanácsban. A legújabb kutatások e véleményt nem teljesen támasztják alá. Kováts Zoltán 1720 és 1729 között a keresztelesei, házasságkötési és halotti anyakönyvekben a katonák nélkül is 170 katolikus vallású családnévvel találkozott.⁷⁴ A megkereszteltek között ugyanebben az időszakban a katolikusok száma 181 volt, az összes megkereszteltek 2,35%-a. Ha feltételezzük, hogy a 18. század elején mindenkit megkereszteltek és a katolikus családok fertilitása nem volt alacsonyabb a más vallásúakénál, akkor a megkeresztelt gyermekek arányából következtethetünk a teljes népességen belüli arányra is, azaz a lakosságnak 2,35%-a már a katolikusok visszatérésekor is e vallás követője volt. Az is igaz azonban, hogy a század végéig ez alig változott, mert 1790 és 1800 között is csak 2,57% volt. A katolikus lakosság aránya a 18. században alig nőtt gyorsabban, mint az össznépeség.⁷⁵ A katolikusok arányszáma csak a 19. század elején kezdett emelkedni, 1857-ben már 7,22% volt.⁷⁶

⁷² Balogh, 1981. 144.

⁷³ Bajkó Mátyás: Egyházszerkezet és iskolarendszer In. Rácz István szerk.: *Debrecen története 2.* k. Debrecen, 1981. (továbbiakban Bajkó, 1981.)

⁷⁴ Kováts, 1981. 68. A nevek alapján a katolikusok nagyobb része idegen ajkú lehetett, de volt közöttük 54 magyar nevű is (31,7%).

⁷⁵ Kováts, 1981. 31. 1840–1849 átlagában a katolikus keresztelesek aránya 5,6% volt. Ezek az adatok nemcsak arra utalnak, hogy nem lehet arra hivatkozni, hogy a városban néhány katolikus család élt csak, de arra sem, hogy a város megtiltotta a katolikusok betelepését. A későbbi demográfiai adatok: Papp, 2011. 317–318.

⁷⁶ Orosz István: Magyarország és Debrecen a protestáns pátenis idején. In. Baráth Béla Levente – Fűrj Zoltán szerk.: *A protestáns pátenis és kora tanulmányok és források a pátenisharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen, 2010. (továbbiakban Orosz, 2010.) 17.

A piaristák iskolája rövid idő alatt hírnévre tett szert nemcsak a városban, de a Tiszántúlon is. Szlopnyai Elek piarista atya, aki három év múlva átvette a plébánosságot Keczer Istvántól, az 1721-ben megalakult piarista iskola felügyeletét is ellátta. Az iskola 1721 és 1728 között Halápy Konstantin vezetésével kezdte meg működését, majd egy második tanár kinevezésével hat osztályos algimnáziummá alakult. Fejlődését elősegítette Koháry István királyi táblabíró tízezer forintos alapítványa 1725-ben, amely egy konviktus működését tette lehetővé, amelyben a vidéki diákok lakhattak képzésük ideje alatt.⁷⁷

A katolikus lakosság befogadása, hosszú évtizedeket vett igénybe Debrecenben. Az idő még sokáig nem volt alkalmas a vallási különbözőségek elismerésére. Debrecen református közössége bezárkózással, egyfajta „sündisznó” magatartással válaszolt a katolikus állam beavatkozásai ellen.⁷⁸ (Ennek egyik formája volt a királyi biztosok kinevezése a város felügyeletére, a másik: katolikus szenátorok választás nélküli kinevezése a tanácsba). Az eretnokség vádjá az egyik, a bálványimádásé a másik oldalról nehezítette a közeledést. Palugyai Imre, aki szerint a 18. században Debrecenben „a vallási türelmetlenség... kárhózatosan üzetett,” 1853-ban azonban már megnyugvással állapította meg, hogy a „városi község ma már tülemelkedve a hajdani vallásos viszályokon, a (katolikus) lelki ellátásához több öl tűzifa kiszolgáltatásával is segélykezik.”⁷⁹

A református egyház presbitériuma pedig ugyanebben az évtizedben jóleső érzéssel vette tudomásul, amikor a város több ezres tömeggel tiltakozott a kisképtemplomban a „protestáns pátens” ellen, hogy élvezhették a város katolikusainak együtt érző szolidaritását.⁸⁰

Debrecen magisztrátusa nem könnyen vállalta a kompromisszumot a szabad királyi városi status országgyűlési becikkelyezése érdekében. A 18. században hosszú küzdelemre kellett felkészülnie a külső hatalmasságok ellen, de aligha kellett megbánnia hozzájárulását a katolikusok beköltözéséhez és egyházuk újjászületéshez.

⁷⁷ Bajkó, 1981. 453.

⁷⁸ Für Lajos: Politika, tudomány, debreceniség. Balogh Istvánnal beszélget Für Lajos. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* XIX. Debrecen, 1992. 38–42.

⁷⁹ Palugyai, 1853. 402.

⁸⁰ Orosz, 2010. 18. Gergely Jenő: A protestáns pátens és a katolikus egyház. In. Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán szerk.: *A protestáns pátens és kora tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen. 2010. 94. A katolikus klérus nem lépett ugyan közösen fel a pátens ellen, de amint a bécsi nuncius megállapította: eltűrték, „hogy papjaik tevékeny szerepet vállaljanak az oktrojált rendtartás ellen kibontakozó ellenzéki mozgalmakban...” Úgy tűnik, ez jellemezte a debreceni katolikus papságot is.



A debreceni kistemplom ma (Fotó: Papp Klára)



A Szent Anna székesegyház (Fotó: Papp Klára)

PAPP KLÁRA

**CSÁKY IMRE PÜSPÖK SZEREPE
A KATOLIKUS EGYHÁZ DEBRECENI TÉRNYERÉSÉBEN,
MEGERŐSÖDÉSÉBEN**

CSÁKY IMRE CSALÁDJA ÉS ÉLETPÁLYÁJA*

Csáky Imre a tárnokmester Csáky István középső fiának, Istvánnak második házasságából született gyermeke volt.¹ Apja művelt, tekintélyes, igen gazdag főnemes, aki már viselhette a tárnokmester által megszerzett grófi címet. Mivel jó kapcsolatokat ápolt Zrínyi Miklóssal, s testvérével, Ferencsel együtt szimpatizált a Wesselényi mozgalommal, birtokai és befolyása veszélybe kerültek. Testvérétől, Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitánytól eltérően azonban Csáky István idejekorán megszakította kapcsolatait a felkelőkkel, ezért miközben bátyja birtokait elveszítette, neki nemcsak sikerült saját vagyonát megmentenie, hanem még az elvesztett birtokokból is visszazálogosított, majd az országbírói címet megszerezve, adományokkal jelentősen gyarapította azt, s új birtokokat is szerezhetett.

A család történeti adatai szerint apja, Csáky István részt vett Bécs ostromában, jelentős szerepet vitt az 1687. évi országgyűlésen, ahol kitűnt szónoki képességeivel, s az udvar előtt elévülhetetlen érdemeket szerzett a felvidéki katolikusok pozícióinak erősítésében.

A politikától való visszavonultság éveiben Csáky István filozófiai-államelméleti munkák írásával foglalkozott, művelte magát, s családja körében töltötte idejét. Ekkor születtek gyermekei, akiknek száma igen magas (23), még akkor is, ha többen közülük csecsemőként, vagy kiskorukban meghaltak. A viszonylag nagyszámú, felnőtt kort is megért férfi utód (heten a tizenegy gyermekből) viszont kisebb részt kaphatott a családi birtokvagyonból. Ezért a grófi család helyzete is magyarázza, hogy a testvérek közül kettő egyházi karriert (Csáky Imre, majd

* A tanulmány a K 83521 számú OTKA pályázat (Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokrácia a XX. századi Magyarországon) keretében készült.

¹ Papp Klára: Útkereső Csákyak az Erdélyi Fejedelemségben és a Magyar Királyságban In. „... éltünk mi sokáig ‘két hazában’...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Speculum Historiae Debreceniense 9. Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor, Debrecen, 2012. 193–219., valamint Uő: Két Csáky karrier Felső-Magyarországon a 17. század második felében. In. *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Debrecen, 2011. 658–667.

Miklós), három pedig pedig katonatiszti (György, Tamás, illetve a Rákóczi mellé állt Mihály) pályát futott be, s csak Csáky Zsigmond karrierje haladt a hagyományos úton, aki tárnokmester lett, illetve Istváné, aki főispáni szerepet töltött be.



Csáky István országbíró

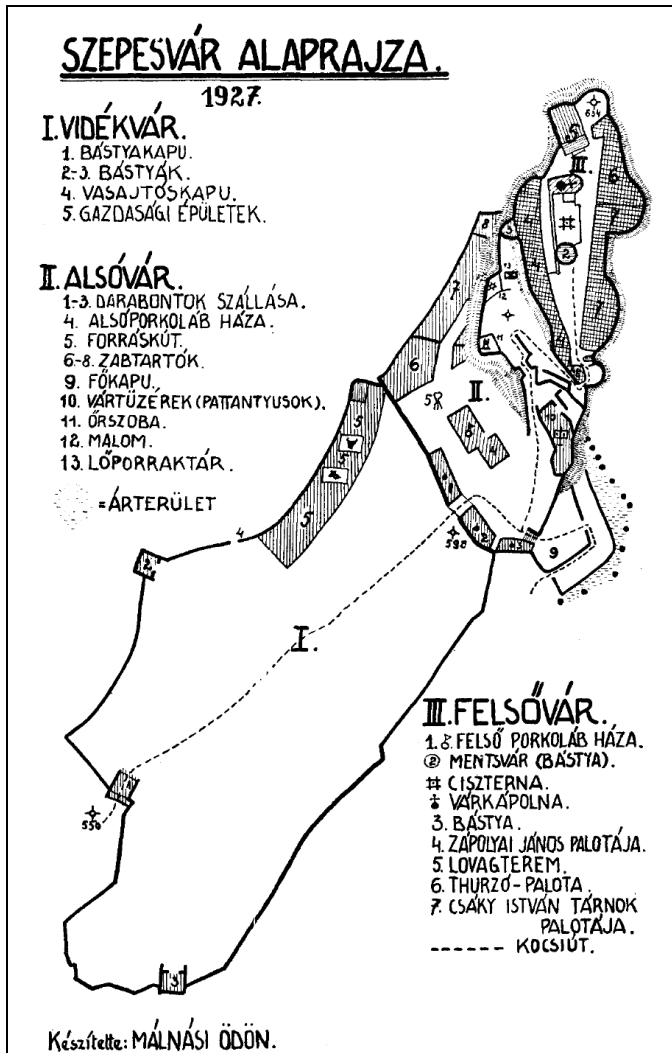


Csáky Ferenc főkapitány

Csáky Imre anyja Melith Klára volt, aki apja második feleségeként, református vallásuként került a családba, de a házasságkötést követően áttért, s „buzgó katolikus” lett. Hat felnőtt fia és egy lánya gyarapította a családot: ezek közé egy bíboros (Imre: született 1672. október 28-án) és egy apáca (Klára: 1673. október 22-én született) is tartozott.²

Csáky Imre gyermek és ifjúkorát a szepesi várban töltötte, amelyet még nagyapja, Csáky István tárnokmester szerzett meg a családnak, feleségének, Forgách Évának a Thurzó családdal fennálló rokoni kapcsolataira hivatkozva.

² Málnási Ödön: *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora 1672–1732*. Kalocsa, 1933. 32. (továbbiakban Málnási, 1932.) A házasságkötésre 1671-ben került sor, s Melith Klára 1684-ben hunyt el. Csáky István országbírónak a három házasságából összesen 26 gyermeke született, s ezek közül 23, köztük 12 fiú érte meg a felnőtt kort. Csáky Imre keresztapja Esterházy Pál lett, keresztanyja a Szepes várhoz közeli szepeshelyi káptalan urának, Bársony György szepesi prépostnak az édesanyja. Uo. 44.



A fenti rajzon jól látható a felső vár, amelynek palotáját lakták, s amelynek lovagtermét a Csáky ősök festményei díszítették.³

Csáky Imre szellemi fejlődését édesanyja mellett a várhoz, lakhelyükhöz közeli Szepeshely határozta meg, amely az evangélikus városokkal lakott Szepesség katolikus térítésének központja lett. Apja igen jó viszonyban állott Bársony György szepesi préposttal, aki Bihar vármegye kinevezett püspökeként élt ott, s

³ Málnási, 1932. 46.

járult hozzá tevékenységével a katolikus egyház erősödéséhez. Ezért nem véletlen, hogy 1682-ben, amikor apja elnyerte a felső-magyarországi főkapitányi tisztelet, a kilenc éves Imrét (kurri vagy kereki)⁴ apáttá szentelhették. *Családja elindította egy olyan pályán, amely műveltséget, befolyást és a fiatal, fogékony fiú számára komoly életcél megfogalmazását tette lehetővé.*

A fiatal apát 1682 augusztusában került hat évre (1688-ig) a kassai, Kisdy Benedek egri püspökről elnevezett, s a jezsuiták által irányított szemináriumba, a Kisdyánumba tanulni, amely intézmény fenntartását Kisdy adományán kívül anyai nagyapjának, Melith Györgynek és Csáky tárnokmester harmadik feleségének, özvegyének, Mindszenti Krisztinának adományai biztosították.⁵ A tanulmányok békés folytatásáról azonban aligha lehetett szó, hiszen a város Thököly fejedelemségének meghatározó központja lett, ahonnan a a gyermek Csáky Imrét a kurucok ostromának kitett Szepes várába kellett menekíteni. Anyja halála után, a politika forgandósága tette ismét lehetővé a visszatérést Kassára, ahol 1687-re a Szent Erzsébet dóm is visszakerült a katolikusokhoz, s a tanítás is folytatódhatott. A katolikusok ismételt térnyerésében apjának, Csáky Istvánnak is fontos szerep jutott (Comissio Csakyana), aki az udvar szándékai szerint vette vissza az evangélikus templomokat, s adta át azokat a katolikus hívek számára.

Az 1687. évi pozsonyi országgyűlésen meghatározó szerepet játszó Csáky István fia, Imre 1688-tól lett a bécsi Pázmáneum növendéke. Tanulmányaiban elért eredményeinek elismerése, de egy előlegezett bizalom jele is volt, hogy már 1690-ben Szent Lászlóról mondhatott egy emlékbeszédet a Stephansdomban, filozófia (bölcsezt) doktori értekezésének nyilvános vitáján pedig maga Lipót császár és magyar király is megjelent. A Dávid és Góliát küzdelméről szóló disszertáció (a török és a Habsburg küzdelem megjelenítése) fedőlapját díszítő rézkarccon magát a 19 éves Csáky Imrét is ábrázolták.⁶ Teológia tanulmányait az előkészítő év kihagyásával, egy évvel hamarabb kezdhette, s másfél év múlva már Rómában folytathatta. 1693 augusztusában, elutazása előtt Fenessy György egri püspök Kassán „alszerpappá „ordináltatta”, s egri kanonokká nevezte ki.

Rómában az Il Gesu kolostorában működött a Collegium Germanicum Hungaricum, ahová társaival együtt Csáky Imre 1693. november 2-án érkezett meg, de az intézet végleges növendékévé csak 1694 májusában, a próbaidő leteltével válhatott. Még ugyanazon év novemberében teológiai doktor lett, beszédét maga XII. Ince pápa is meghallgatta.⁷ Zichy Pállal együtt tért haza 1695 szeptemberé-

⁴ Málnási, 1932. 51.

⁵ Uo.

⁶ Uo. 53. A szepesmindszenti kastélyban helyezték el a disszertáció „selyemre nyomtatott” fedőlapját, amelyről Málnási tudósított. A képen az elkészült kéziratot ajánlotta fel a fiatal Csáky Imre az uralkodónak.

⁷ Teológiai tanulmányaiba a Bécsben eltöltött időt is beszámították, így ott csak két évet töltött.

ben az örök városból, ahol tanulmányait apja és Fenessy püspök egyaránt támogatta. Az utóbbi szerint, utalván a fiatalember költekező életmódjára: „Ami tanulása continuatiójára kívántatik, abból ki nem veszem magamat, de hogy extraordinaria és felettébb költsön, azzal nem biztatom Kegyelmedet...”⁸

1696. május elsejétől lett *kassai plébános, s egyúttal a tapolcai reális apátság birtokosa*. 1699-ben a 27 éves Csáky Imrét *királyi tanácsossá*, a vármegyék ügyeiben eljáró bizottság tagjává nevezték ki, majd apja halála (1699) után, 1701-ben *királyi alkancellárrá, s novii címzetes püspökké* teszik. 1702-ben a családi birtok osztozásakor átvette György öccse birtokrészét (Kluknó, Hotkóc, Dománóc, Folkmár stb.), de ugyanakkor vállalta apja adósságai ráeső részének visszafizetését is. 1702-ben pedig Kollonich Lipót *esztergomi kanonokká* tette (ezzel az egri káptalani tagsága megszűnt). Az egyik legfontosabb szerepvállalása Kollonich mellett a főpapi hagyatékokkal kapcsolatos bizottságban való munkája (Mattyasovszky László nyitrai és Benkovich Ágoston váradi püspökökkel együtt).⁹

1702. december 10-én lett az *elhunyt váradi püspök utóda*, de a birtokátadás olyan lassú volt, hogy székhelyét a Rákóczi szabadságharc kitörése miatt nem tudta elfoglalni. 1703 után előbb menekült, majd Esterházy vendégeként Fraknón, később Pozsonyban élt. Tevékenyen vett részt az 1708. évi országgyűlés előkészítésében, ahol az udvar felé közvetítette a karok (főnemesség) érdekeit, de vallási kérdésekben toleráns volt.¹⁰ Elterjedt róla (talán Illésházy Miklós, 1706-tól kancellár terjesztette), hogy családján keresztül az udvarhoz és a kurucokhoz egyaránt kötődik, de a Pálffy Jánossal és másokkal folytatott levelezése alapján állítható, hogy a hírek hamisak. 1710 után Károlyi Sándor is felvette vele a kapcsolatot, levelezésüket a Bécsben található, Csáky családi, szepesszenti levéltár őrzi.

A szabadságharc alatt több kölcsönt vett fel (ezeknek értéke kb. 16 ezer forint), Zsigmond nevű testvérével együtt sokat nélkülözött. 1710-ben az uralkodó a *pozsonyi prépostságra adminisztrátorává* tette, *s kalocsai-bácsi érsekké*, amely tisztelet 22 évig viselt, valamint Telekessy egri püspök helyére a püspökség adminisztrátorává, és Heves-Külső-Szolnok vármegye főispánjává tette.¹¹ 1717. július 12-én lett bíboros.

⁸ Málnási, 1932. 60.

⁹ A főpapok hagyatékuknak csak harmadára kaptak szabad végrendelkezési jogot, a második harmadot templomok, papneveldek céljaira fordíthatták, a harmadik harmad pedig a király, illetve a kamarák szabad felhasználására maradt.

¹⁰ Málnási, 1932. 70.

¹¹ Ez utóbbi kinevezés azonban nem találkozott a pápai udvar támogatásával, mivel a pápa Telekessy egri püspöknek megkegyelmezett, Csákyknak pedig, miután bocsánatot kért, megbocsátott. Uo. 86.

CSÁKY IMRE EGYHÁZMEGYÉK, EGYHÁZI BIRTOKOK ÚJJÁSZERVEZŐJE

Amikor Debrecen követei 1693-ban elérték, hogy a fejedelemségben különleges státuszú város szabad királyi címet kapjon, Csáky Imre még a római Collegium Germanicum Hungaricum növendéke volt. A cím elnyerésének folyamatában azonban megkérdézték Csáky elődjének, Benkovich Ágostonnak a véleményét, aki sokatmondó nyilatkozatot tett. A váradi püspök és főispán a szabad királyi városi cím kérdésében ugyan nem nyilatkozott, de mondandójában utalt a város felekezeti hovatarozására, mint olyan jellemzőre, amely mérlegelést érdemel, mondván: „Ez a város mindig sok eretneknek volt védője és lakhelye”.

Az 1693. évi oklevél nem csupán arra adott lehetőséget, hogy „a mi szabad királyi Döbröcön városunknak neveztessek és címeztessék, és hogy ezentúl külön királyi levelekkel országgyűlésre meghívattassék,” hanem záradéka a város számára fontos értékek megőrzésére is garanciát adott, amikor leszögezte: „épségben marad a Döbröcön városban létező egyházaknak és nemességnek joga”.¹²

A szatmári békét követően kapott Csáky lehetőséget a váradi püspökség és a kalocsai érsekség birtokainak újjászervezésére, betelepítésekre, a katolikus hitélet és egyházi hatóságok elismertetésére. Ehhez a munkához kapcsolódott az udvar mellett az országgyűléseken végzett tevékenység: az 1708. évi, majd az 1712–1715. évi, s az 1722–23. évi gyűléseken, a főrendi táblán vállalt politikai szerep, amely gyakran szorosan összefüggött a mindennapi egyházépítő munkával.

Csáky Imre kinevezésének kihirdetése 1703 áprilisában Bihar vármegye közgyűlésén történt meg, de a pápai megerősítő bullát csak 1714-ben kapta meg. A váradi püspökség birtokainak visszaszerzésében segítette, hogy 1727-ben megtaláltak egy láda oklevelet a korábbi adományokkal, Bécsben pedig tartott egy Orbán Ferenc nevű ügyest az ügyek intézésére.¹³

¹² Az országgyűlés Alsó Tábláján való szerepvállaláshoz azonban az országgyűlés jóváhagyása kellett, azaz az országgyűlésnek is el kellett fogadnia a valóságosan már gyakorolt szabad királyi városi címet, s be kellett fogadnia a város követeit az alsóházba. A kiváltságlevélnek a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban található példányáról hasonló kiadás készült: *Szabad Királyi Város Debrecen*, 1693. Megjelent Debrecen szabad királyi várossá nyilvánításának 300. évfordulóján, 1993-ban. Utószó Balogh István. A kiváltságok magyar fordítása lásd Uo. 43–47.

¹³ Málnási, 1932. 102.



Csáky Imre bíboros (ismeretlen festő, Ausztria, 1720-as évek)



A Csáky családi címere



Csáky Imre egyházi címere

Az átvett váradi püspökség állapota egyáltalán nem volt megnyugtató. (Tudjuk, hogy Benkovich Ágoston, bár 1694-ben lett püspök, csak 1699-ben költözött be váradi udvarházába, amely egy földszintes, egyszerű épület volt.) Kébell Mihály kanonok, aki éveken át tartó, folyamatos levelezést folytatott Csákyval, 1711 májusában arról tudósította, hogy „...idvezült püspök úrtól, Benkovich Ágostontól maradt volt vagy tizenkét ón tányér és annyi ón tál, melyeket mivelhogy sok keresések után nem régen kezemhez vettem, felét Baranyi uramnak pro confirma adtam, felit pediglen mindennapi szükségemre megtartottam, ha excellentiádnak ellene nem volna, hogy tovább is asztali szükségemre maradnának...”. 1711 júniusában megírta neki, hogy „Bakó uram ruháinak némely részt ... Baranyi urammal magunkra szabattuk, mert úgy is oda lettek volna a moly miatt, ha mi fel nem fogtuk volna. Most immár őkegyelme (Bakó váradi nagyprépost volt, aki 1698-tól kapta meg kinevezését) ide Váradra közinkbe gyött, ezért íránta való kegyelmed dispositióját elvárjuk.”¹⁴

A birtokok visszaszerzése mellett a paphiány enyhítése volt a következő feladat. Egyrészt a kassai papneveldeből kért, másrészt az egri egyházmegyéből próbált áthívni papokat egyházmegyéjébe. Kébell kanonok 1712 novemberében már úgy tudta, hogy Egerből ketten eljöttek, egy harmadik is érkezik, s az egri kanonokok többen is várnak, mivel „jó plébániájokat nem akarják elhagyni”. Arra kérte püspökét „Nem ártana, ha excellentiád páter Kiss úrnak, kassai szeminárium régensének írna, hogy fundationak tenora szerint, hogy az alumnusokat tartana s amennyire lehet, ... küldené...”¹⁵

Támogatta a birtokok betelepítését, a templomok építését, másrészt szorgalmazta és elősegítette az oláhok unióját is.

1718-ban saját rokona bihari birtokán segítette a katolikusokat. Margitta mezővárosban, a „Catholikus Nemes Status hosszan recurrált, nagyon kérvén, hogy pro consolationi spirituáli adgyak az ő házaknak egy pátert”, s ők voltak azok, akik kérelemmel fordultak földesurukhoz, gróf erdélyi Csáki Istvánhoz (a grófi család Erdélybe visszatért ágának jeles képviselőjéhez, Kolozs vármegye főispánjához), hogy a páter lakása számára adjon ideiglenesen egy pusztát telket „bár csak addig, míg a parochia házat – melyben most kálvinista prédikátor lakik – vissza nem nyerik.” A püspöknek azért kellett az ügyben eljárnia, mert bár Kébell kanonok „per expessum instáltam, ... őnagysága még választ sem adott”.¹⁶

¹⁴ Kébell Mihály 1711. május 29-én., Váradról és 1711. június 13-án, Váradról írott levelei. MNL MOL Filmtára, a Bécsben őrzött szepesmindszentí levéltár iratanyagában, W 4813 számú filmtekercs, Fasc. 259.

¹⁵ Uo. Kébell 1712. nov. 24-én Váradról küldött levele. Csáky segítette az egri egyházmegyéből érkezetteket, amíg saját jövedelmük lesz, ám ennek Telekessy püspök nem igen örült.

¹⁶ Kébell levele 1718. dec. 16-án, Váradról. MNL MOL Filmtára, W 4813 számú tekercs

A margittai katolikusok ügye megoldódott, a 18. század későbbi évtizedeiben is erős, jelentős közösségként éltek.

1723. január 10-én, vasárnap Váradon is ünnepi szertartás során, „még eddig nem látott processióval a mi új templomunkba vezettük a népet, és ottan elsőben a Veni Sancti Spiritus intonáltam, ... dob, trombita, hegedű, meg szép orgonánk s új muzsika alatt pontificáltam. Keczer úr pedig vendég prédikációjával befejezte a devotiót. Maga M. Generálisunk várbéli tisztekkel jelen volt, a nép pedig amennyi benn a templomban, annyi, sőt sokkal több a templom körül dicsírte az Istent, hogy már városunkban is léssen hol Istent imádniok.”¹⁷

Ebbe a folyamatba illett bele a katolikusok Debrecenbe költözésének elősegítése is.

A VÁROS HELYZETE SZABAD KIRÁLYI VÁROSKÉNT

A város az 1693. évi kiváltságnak megfelelően már az 1690-es években folyamatosan részt vett a tárnokmester által összehívott tanácskozásokon, éves adóját ott határozták meg, s saját belső szabályai megalkotásánál figyelembe vette az egyik legjelentősebb szabad királyi város, Kassa város statutumait. A jogok és kötelezettségek érvényesültek, országgyűlésre viszont még nem küldhetett követeket. Az ország rendi elvárásai szerint szükséges volt a végleges elismeréshez az országgyűlési becikkelyezés, még akkor is, ha egyébként a korábbi fejedelmi város mindennapi életében a szabad királyi városok közé már befogadást nyert.

Debrecen a török háború után kialakult/átalakult birtokrendszerben kapcsolatba került az újjászerveződött katolikus egyházal, s úgy tűnik, ez kapcsolat az egyház részéről határozottnak, de korrektnek minősíthető.

Kébell kanonok, mint Csáky püspök megbízottja 1712-ben a debrecenieikkel is huzakodott a dézsmafizetéssel kapcsolatban. A levelezésből az látható, hogy minden bevételt és ráadásul minden lehetséges pénzbevételt meg akart szerezni/tartani a püspökség. Ezért tudósított Csákyt arról: „Debreceni uraiméknak megírtam, hogy dézsma béli boraikat váltani akarván, győjenek ...”. A dézsmafizetés ügyére a püspökségnek a későbbi években is többször vissza kellett térnie, mivel Zaránd vagy Békés megyékre is számítottak a bevételeknél, s Debrecenre is, amelyről még 1723-ban is úgy írtak, mint ahonnan „követelni lehet a dézsmát..., mivel Debreczen is Bihar vármegyében vagon”, ami azonban azt is jelzi: a város másképpen értelmezte saját helyzetét az ügyben.¹⁸

¹⁷ Uo. Kébell Mihály 1723. január 13-án írott levele.

¹⁸ Kébell levelei 1723. március 30-án és április 20-án. Ez utóbbiban írja „Üdvezült Benkovics püspök donatiójának párját feltanáltam, melynek extractusát Debreczeniek iránt imé alázatosan accludalom, eminentiádnak, talán valamit használhat...”

Az 1713. évi városi jegyzőkönyv szerint a nagyiványi földet az egri káptalantól a város árendálta, ezért az egyeki lakosokkal, akik azt szintén használták, úgy egyezett meg, hogy „Taxáját a város fogja fizetni.”¹⁹

1711 után a szabad királyi városi cím elnyerése ellenére mutatkoztak olyan jelek, amelyek a várossal szemben a vármegyei, nemesi támadások erősödésére, a kormányzat részéről pedig a kemény kéz politikájára utaltak.

Pálffy János 1713-ban elég határozott hangnemben adott tájékoztatást az éppen Bécsben tartózkodó Csákyknak a Szabolcs és Bihar vármegye közötti konfliktusról, ami a szabolcsi jobbágyszökések, illetve a bihariak részéről a szökött jobbágyok befogadása miatt alakult ki. A határozottság oka, hogy maga Pálffy már írt neki arról „minémű galibás állapot vagy az jobbágyoknak restitúciója miatt,” s bár a vármegye is informálta a püspök-főispánt, semmi sem történt, holott az udvarnak „egynehány parancsolattya” született az ügyben, ami Pálffy magát is kötelezné, s Szabolcs vármegyének néhány instantiája is nála van, de eddig éppen Csákyra való tekintettel nem lépett az ügyben. A kialakult helyzetben Bihar vármegye főispánjaként a jobbágyokat vissza kellene juttatnia az őket visszakövetelő földesuraknak, s be kellene tartatnia az uralkodói parancsokat. Ahogyan Pálffy fogalmaz: „ugyanis által láttya Excellentiád, minémű iszonyú injuriája ez a földesuraknak, és az egész vármegyének, amidőn a jobbágyok eloszlása miatt végső romlásra kelletik jutni, nem győzvé a köz terhet viselni, éppen eő Felsege szolgálattýára is elégtelenné lészen.”²⁰

A levélnek további következményei lettek, s a fennmaradt források alapján Csáky igyekezett a kapott utasítások és elvárások szerint eljárni.

Pálffy levelének előzményeihez tartozik, hogy 1713 májusában III. Károly magyar király és Illésházy Miklós kancellár aláírásával ellátott felszólítást másoltak a városi jegyzőkönyvbe, amely Szabolcs megye panaszára szólította fel a várost a jobbágyok visszakövetelése törvényi rendjének betartására, vagyis földesúri követelésekre azok kiszolgáltatására. A város protocolluma a választ is megőrizte. Kinyilvánították, hogy „*a város eleitől fogva senki jobbágyát erővel és törvénytelenül nem tartotta meg, ... soha hosszas processust nem gyakorlott...*”²¹ A válaszból az is kiderült, hogy a szabolcsi viceispán, Jósa Zoltán mellett a két jobbágyát visszakövetelő földesúr is megjelent a városban: Lővei Sá-

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Debrecen város protocolluma 1712–1716, A. 1011/a 28. 1713. április 8-i bejegyzés, amely szerint az ohati földért az egyekiek dézsmát kötelesek adni a városnak. (továbbiakban MNL HBML)

²⁰ Pálffy János levele 1713. július 1-jén, Bajmócról. Pálffy János levelei a Csákyak szepesmindszenti levéltárában. Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien, Fasc. VII. No. 341. (továbbiakban Pálffy levelek, Fasc. VII. No. 341.) 25.

²¹ A tényleges gyakorlatot is rögzítették, amely a következő szerint alakult: „valaki praetendált jobbágya eránt, requirált embere mellé városunk bírája mindjárt hites szolgát adott, azzal kereste, s ha reá akattanak, megfogott. Ha igaz örökös jussa a földes úrnak comprobáltatott, a jobbágy kezében adatott és szabadosan elvitetett.”

muel és Kereskényi Jónás, aki megelégedett a város által adott válasszal a jobbágyok visszaadásának szabályozásával kapcsolatban. Aztán „tekintetes nemes Bihar vármegyéről vissza jövő uttyukban városunkban betérvén, fent megírt Lóvei Sámuel uram maga estve táján ment városunk akkori subditus bírójához és a tekintetes Bihar vármegye nevével emlékeztette az előbbi ... dolgokra”. A viceispán és az urak részt vettek a másnap reggeli tanácsulésen is, s vita és beszélgetés után megegyeztek, hogy a város a tizedesekkel a lakosokat megesketi, ami megtörtént, majd a jobbágyokat megkerestette és átadta. Már a folyamatban is szóvá tették, hogy keveset találtak, nyilván nem jól esketik a lakosokat, de – ahogyan arra a város képviselői hivatkoztak – *a vármegye törvénye szerint csak az örökös jobbágyokat és nem a manumisus embereket kell a keresésre kiadniuk.*

A város vezetői a feljelentők által idézett eseménnyel szemben hivatkoztak olyan, a közelmúltban történt esetre, amikor egy szabolcsi nemes törvénytelen módon viselkedett debreceni polgárral szemben. Ez történt akkor, amikor Lónyai úr „olyan concivis emberünket fogta meg igaz uttyában privilegialis passusunk mellett, s most is kisvárdai tömlöcben tartja és ha nem hódol, nem ígér, ellenséghez illendő kinzással fenyegeti, akinek az attya, hogy városunkba szakadott, vagon 79 esztendeje, azolta continuo városunkban lakott, megfogott fia is közöttünk született, s lakott..”, azt soha senki vissza nem követelte.

1713. október 18-ról már olyan iratot őrzött meg a levéltár az utókornak, ahol az uralkodó több megye számára rendezte a jobbágyok visszakövetelésének ügyét, egyértelműen a vármegyék kötelességévé téve a nyomon követést és a büntetést. A Kálló mezővárosban született megállapodást a hatalom részéről Pálffy János, valamint Szatmár, Szabolcs, Bihar, Bereg vármegye és Debrecen szabad királyi város képviselői írták alá.²² A megállapodás szerint „ha mely jobbágy az helységekbul, az falujukból elszökik, ... azonnal utána mennyenek, úgy földesuraknak tisztjei és emberei, az hol tanáltanak, azokkal együtt, őfelsége kegyelmes parancsolattya szerint falukrul falukra presequallyák, az az faluk is, amelyekre a nyom vitetik, mint passus nélkül járók ellen melléjek felkelni tartozanak, s kézben adván az onnan elabált, oda restituálják cum omnibus appertinentiis suis”. Ha pedig egy helység meg nem fogja és meg nem fogatja a szökött jobbágyot, azt a vármegye tisztje 300 forintra büntetheti. A fejlemények egyértelműen azt mutatták, hogy a jobbágyok visszakövetelése ügyében az uralkodói hatalmat képviselő Pálffy János a visszakövetelésben érdekelt vármegyék oldalára állt, s a Bihar vármegye élére került Csáky Imre váradi püspöknek, s Debrecen városnak ehhez a helyzethez kellett alkalmazkodnia.

²² Szatmár megye képviseletében Károlyi Sándor, Szabolcs részéről Vay László, valamint Jodocus Zoltán vicecomes, Bihar megyéből Komáromi Csipkés György vicecomes és Baranyi Miklós juratus, Debrecenből Pósalaky János deputatus, Bereg vármegyéből Bay Ferenc vicecomes, Lónyai András deputatus, valamint Görgei Imre juratus MNL HBML A.1011/a 28. Az irat a város 1713. évi jegyzőkönyvébe másolva maradt fenn

Az 1714. május 14-i városi jegyzőkönyv viszont azt rögzítette, hogy Csáky István gróf saját, a városban feltalált, Bereg vármegyéből való Orosz András nevű jobbágyát és két ágon lévő maradványait manumittálta – vagyis személyükben felszabadította a jobbágyi függés alól, ahogyan a dokumentum nevezi „felszabadult személy”-jé tette. Még azt is megengedte a családnak, hogy manumissziós levelük alapján nemesi kiváltságot (armális levelet) szerezzenek. s ezért ők a gróf szentmihályi Fejérpataki János nevű megbízottjának száz rhénes forintot adtak át. Az eset egyértelmű bizonyítéka annak, hogy *a város valóban partnernek mutatkozott elszökött személyek felkutatásában, különösen akkor, ha a városban lakó előnyhöz jut a folyamat eredményeképpen.*²³

Ugyanakkor azonban természetesen a város vezetői érzékelték a növekvő veszélyt, a lehetséges érdekellentétet, ami a vármegyék szerepének erősödéséből, vagy éppen a váradi püspökség újjászerveződéséből következett.

CSÁKY IMRE TEVÉKENYSÉGE A SZABAD KIRÁLYI VÁROSI CÍM BECIKKELYEZÉS FOLYAMATÁBAN

Málnási Ödön úgy tudja, hogy Lipót 1703-ban már felszólította Debrecenre, hogy mutasson helyet a katolikus templom és plébánia számára, de akkor a város elérte, hogy felfüggeszék a folyamatot.²⁴

Az 1712–1715. évi országgyűlés idején Csáky Imre tekintélye a felsőtáblán alapvetően befolyásolta Debrecen ügyét. Lányi Pál naplója szerint a felsőtábla már az 1712. júniusi, első tárgyaláson arra hivatkozva utasította el a debreceniek kérését az alsótábla soraiba történő felvételre, hogy „addig nem adhatja beleegyezését, míg őfelsége nem gondoskodik katolikusok betelepítéséről” a városba.²⁵ Az érvelésben nem nehéz a főrendek soraiban helyet foglaló korábbi váradi püspök, gróf Csáky Imre elődjének, Benkovich Ágostonnak – még 1692-ben megfogalmazott – felvetését felismerni. *Csáky – egyháza szempontjából helyesen – a folyamatot úgy értékelte, ahogyan maga a város is. Úgy látta, hogy a szabad királyi városi rang becikkelyezésére szükség van, s ezért a város képviselői kénytelenek lesznek kompromisszumot kötni.*

Az 1714. november 12-i ülésen, az alsótáblán a váradi káptalan követői Debrecen három évvel korábbi ígéretére hivatkoztak, amely szerint beiktatás esetén helyt ad a katolikus plébániának és a ferences rendnek is. Arról is beszámoltak, hogy ér-

²³ MNL HBML A.1011/a 28. Hét évvel korábban jött Debrecenbe a beregi Som nevű faluból Csáky gróf jobbágyságából.

²⁴ Málnási, 1932. 114.

²⁵ Balogh, 1983. 67.

tesüléseik vannak róla: a debreceni statutum szerint a tanács 2 000 forintnyi büntetést ró arra, aki házát katolikusnak adja bérbe, vagy használatra, vagy azt vallása gyakorlására átengedi. Az információra hivatkozva külön kérelmet fogalmaztak meg, miszerint védjék meg a városban a katolikus vallás szabad gyakorlását.²⁶

Debrecen valótlannak mondta az állításokat, követei ugyanis nem tudtak róla, hogy Komáromi három évvel ezelőtt bármiféle ígéretet tett volna, ráadásul ilyen kérdés eldöntésére nem is volt felhatalmazásuk. Komáromi a vármegye követeként szóban és írásban tagadta az ígéret megtörténtét.

Az 1693. évi privilégium hivatkozását a katolikus elit úgy értelmezte, hogy a királyi városokban a felekezeti szabadság kérdésében az uralkodó szándéka érvényesül, s ezért III. Károlynak ragaszkodnia kell a katolikusok beköltözéséhez és az egyház működésének biztosításához.²⁷ A követelés olyan egyértelmű és határozott volt, hogy benne maradt a beiktatásról szóló 1715. évi 108. és 109. törvénycikkben is.

Csáky az országgyűlésen – váradi püspökként és kalocsai érsekként – nem tartozott a támogatók közé, s igyekezett minden érvet felhasználni a város törekvéseivel szemben. A város követei őt is meglátogatták, s ajándékokkal próbálták meggyőzni, de 1715. decemberéből fennmaradt leírásuk alapján nem értek el nála semmiféle eredményt: „... érsek urunk félkedvvel néz, rövid audienciára bocsát, még az ajtóbul, kevés szóval, hamar elbocsát, az sessiókban az asztaltul csak félszemmel néz” – írták haza levelükben.²⁸

A váradi püspök a következő országgyűlésen a nagytemplom elődjét, a Szent András templomot, a reformátusok Kollégiumát, és a város szováti birtokát is visszakövetelte a katolikusok számára. Ragaszkodott katolikusok megválasztásához a városi tanácsba, s a telekvásárlás megkönnyítéséhez is a katolikusok számára. Az 1785-ig tartó követelés-sorozatban az előbbi követeléseket nem, csak az utóbbiakat voltak kénytelenek teljesíteni.²⁹ Ennek eredményeként indult el a római katolikus népesség számának növekedése, majd a 18. század végétől a felekezeti sokszínűség kialakulása a 17. század végéig egyértelműen magyar (azaz református) vallásúnak tartott Debrecen történetében.³⁰

²⁶ Uo.

²⁷ A főrendek Kassa, Buda és Székesfehérvár kiváltságlevelébe a katolikusok jogait már belefoglalták. 1715-ben a ferencesek befogadását írta elő a törvény.

²⁸ Balogh, 1987. 23. A püspök bársony mentéjén a város nyestbőr ajándékát fedezték fel.

²⁹ Papp Klára: A szabad királyi oklevéltől az országgyűlési becikkelyezésig. In. *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*, Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás, Debrecen, 2011. 301–319.

³⁰ 1900-ban 54 669 reformátust, 2072 görög katolikust és 13 928 római katolikust, míg 2001-ben 81 583 református mellett 17 226 görög, és 32 539 római katolikus vallásút számláltak. A görög keletiek száma jelentéktelen, egyedül Debrecenben számításra érdemes – 1900-ban 173, 2001-ben 153 – ortodox vallásút jegyeztek fel. Hasonló a helyzet az evangélikusokkal is, jellemző, hogy számuk a két századfordulón közel azonos (1900-ban 1009, 2001-ben 1104). Az

CSÁKY KAPCSOLATAI VÁRADI PÜSPÖKSÉGBELI TÁMOGATÓIVAL, A DEBRECENIEKKEL

Az országgyűlési végzés valóra váltását – a katolikus egyház befogadásáról Debrecenbe – az 1716 márciusában Csáky által „kieszközölt” uralkodói rendelet biztosította, s az év novemberében pedig már ki is nevezte Keczer István váradi kanonokot debreceni plébánosnak. Kébell Mihály váradi kanonok, Csáky püspök megbízottja a város által felajánlott lehetőséget nem tartotta elfogadhatónak, ekkor a Szent Anna és a Varga u sarkán lévő telek került kijelölésre a templom felépítésére, s a Miklós utcában lévő telek a ferencesek számára.

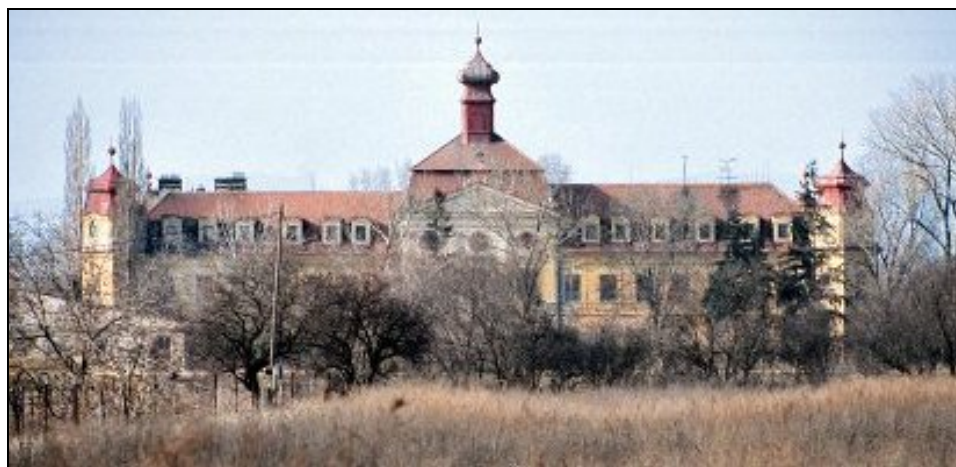
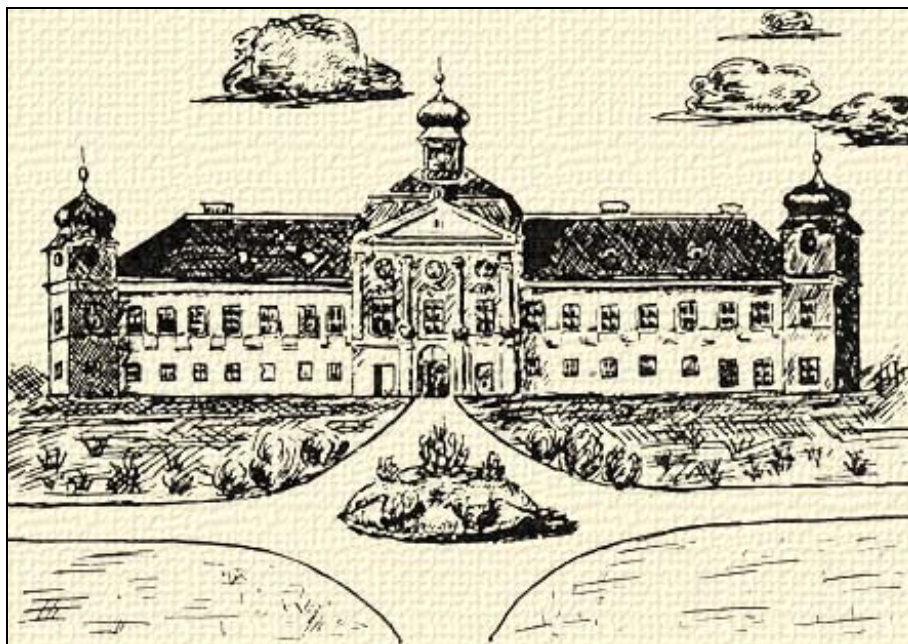
Bakó János váradi nagyprépost vetette fel a piaristák Debrecenbe telepítésének lehetőségét, amit Csáky püspökként egyértelműen támogatott és elősegített. 1719 januárjában érkezett meg Debrecenbe egy társával együtt Alexius, Sznoplay Elek, akit azonban a város nem fogadott szívesen, hiszen a befogadási kötelezettség a ferencesek, s nem a piaristák számára szólt. A piaristákat Bakó nagyprépost anyagilag is támogatta.

Csáky Imre, bár 1702-től váradi püspök volt, egyáltalán nem tartózkodott sokat és sokszor egyházmegyéje székhelyén. Amikor erre a szatmári békekötés után módja nyílt, hosszabb időre már inkább Pozsonyban, az országgyűlés és fontos rendi tanácskozások helyszínén, a Magyarbélien átépített kastélyában, vagy később Kalocsán, az érseki palotában tartózkodott, de gyakran utazott a többi felvidéki Csáky birtokra is.

Tisztségei (a Helytartótanács tagja, a Hétszemélyes Tábla bírója) kötelezték az egyházmegyéjétől távoli feladatok ellátására.

1712. július 1-jén Váradon már nagyon várták, Bakó nagyprépost és Kébell kanonok jó előre össze is kaptak azon, kinek az elképzelése szerint szállásolják majd el. „Midőn pedig méltóztatik excellentiádnak minket régen kívánt kegyes jelenlétivel megvígasztalni, eő excellentiája (Bakó) alkalmas szállásul benn a várban dispositiot téssen...” Kébell a szegénység stb. miatt jobbnak látta volna, ha Csáky a váron kívül szállna meg, s erre a célra a saját házát ajánlotta: „az én kis házam excellentiád szolgáltyára velem együtt” készen áll. De azt is tudatta vele, hogy rossz hírek érkeztek Kolozsvárról: „grassálni kezdte a pestis”. A kialakult kedvezőtlen helyzetben nem is látogatta meg a várost akkor a püspök.

izraeliták aránya mindenütt 1900-ban volt a legtöbb, 1949 után viszont rohamosan visszaesett. 2001-ben csak Debrecenben tudunk 231 izraelita vallásúról (1900-ban 6290, 1949-ben 3252 volt a számuk). Papp Klára: Debreceni kistérség. In: *Hajdú-Bihar megye kistérségei*. Szerk. Gazdag István, Debrecen, 2004. 41–55.



*A Pozsonyhoz közeli,
magyarbéli kastély egykorú rajza és mai fotója*

A Magyarbéli és Kalocsán rangjához méltó építkezést finanszírozott, mecénásként zenekart tartott fenn: cigányzenészekkel, trombitásokkal, fizetett saját udvari zenészekkel, sőt 1723-tól Wencel Zivlhofer személyében olyan karmestert foglalkoztatott, aki azt megelőzően az Esterházyak udvari zenekarát irányította. Zenészeit a magyarbéli vadászatok után tartott zenés rendezvényeken, bálokon is szerepeltetette, de a pozsonyi préposti palotában, vagy a dómban a miséken is alkalmazta.³¹

Sokat utazott, Bécsben, Pesten gyakran megfordult, de útjai során viszonylag ritkán jutott el Váradra. Annak közelében, *Szálkapusztán* azonban építkezésbe kezdett (Bunyitay Vince szerint az építkezés 1732-ben kezdődött, s a négyszögletes alaprajzú, „szögletein kerek bástyákkal” elkészült palotában maga Csáky lakott is), ami arra utal, hogy hosszabb időt kívánt ott eltölteni (sajnálatosan ott hunyt el 1732 augusztusában).³²

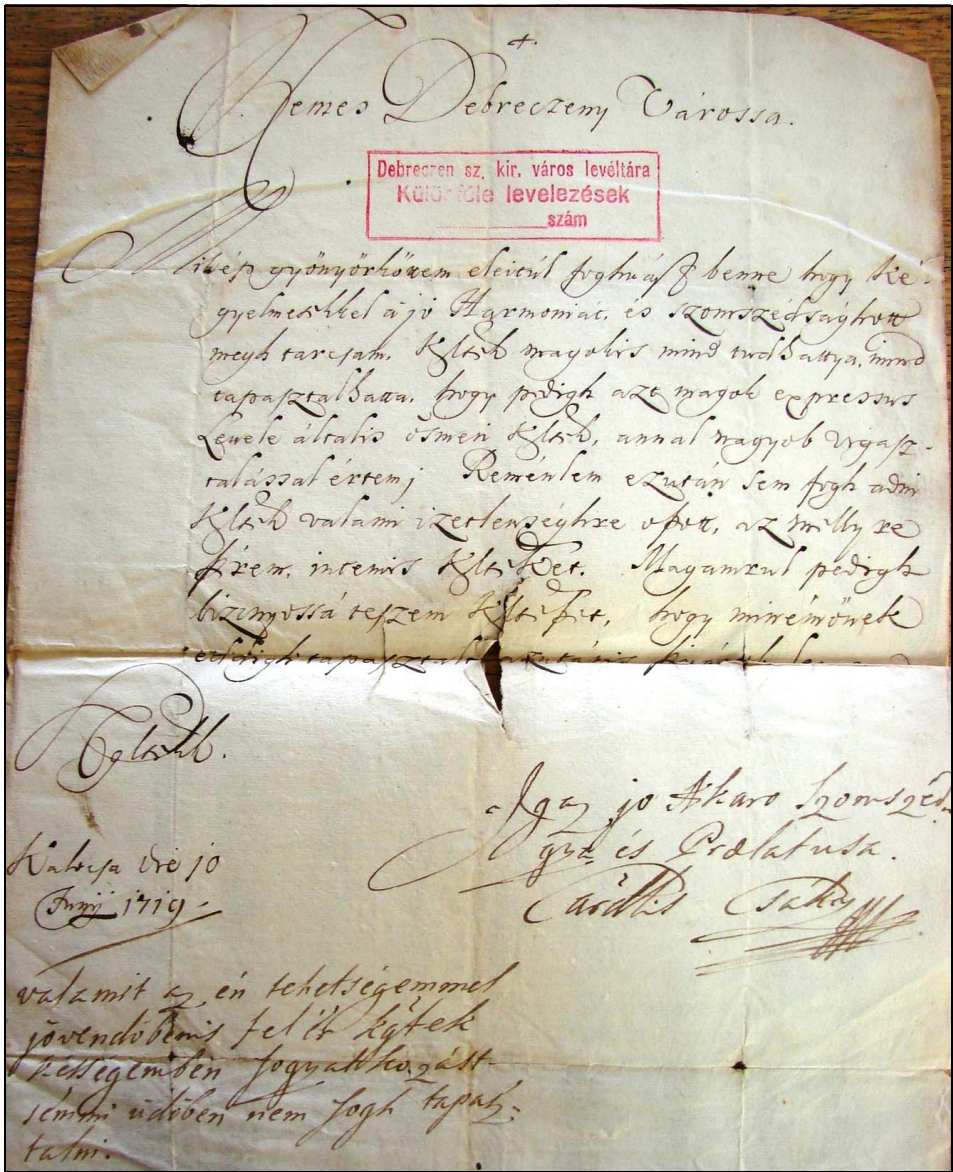
Tudjuk, hogy 1724-ben Debrecenben itt volt a Szent Anna templom szentélyének alapkövételénél, de nem volt jelen a váradi új katolikus templom első ünnepi miséjén. A debreceni piacon elmondott prédikációját viszont még abban az évben, Kassán megjelentették.

Egyházmegyéje ügyeiről kiterjedt levelezésből szerzett tudomást, s munkatársait – akiket igen jó érzékkel választott ki a számtalan szolgálatára törekvő személy közül – sokszor fogadta személyes megbeszélésre. Kébell kanonok, Baranyi Miklós és a többiek gyakran fordultak meg a magyarbéli kastélyban, de Kalocsán és Pozsonyban is. Kébell a vármegye gyűlésein is képviselte elképzeléseit, így 1723-ban Szalárdon, majd a diószegi kastélyban, ahol a kálvinista nemeseket, akik az alispánságra szerettek volna jelöltet állítani azzal állította meg, hogy „őfelsége sem promoveálta senkit es közülek”. Baranyi Miklós 1727. május 24-i leveléből tudta meg, hogy „Debreczenben ma egy hete száz háznál több megége, s ha a szél másfele szolgált volna, eleit nem vehetvén ezerek is megégetek volna”.³³

³¹ Sas Ágnes: „die erfahrung gibt es, daß die *music* mich in denen augen der *patrioten* groß, und *premier* zu seyn machet” Csáky Imre bíboros mecénási tevékenységének dokumentumai. = *Magyar Egyházzene*, XXI. (2013/2014.) 277–296. A bécsi udvarban megvádolták a fényűző zenekar miatt, de válasz-iratában bíborosi rangjának megfelelőnek tekintette zenészek alkalmazását és a zenekultúra fejlesztését, támogatását.

³² Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. IV. A váradi püspökök a száműzetés és az újjáalapítás korában (1566–1780)*. online változat: <http://mek.oszk.hu/04700/04735/html/index.html>

³³ Baranyi Miklós alispán levele Váradolasziból, amelyben az „égető eszközök” megtalálásáról is tudósítja, vagyis szándékos gyűjtogatás állt a pusztító tüzvész mögött. MNL MOL Filmtára, W 4813 számú tekeres



Csáky Imre 1719. június 10-én,
Kalocsáról írott levele

A debreceni levéltár három levelet őriz Csáky Imrétől, amelyek közül valamennyi 1719-ből való. Az 1719 júniusában Kalocsáról írott sorok egyrészt utalnak az akkorra már kialakult jó viszonyra, amikor a következőképpen fogalmaz: „Miképp gyönyörközöm eleitől fogvást benne, hogy kegyelmetekkel a jó Har-

móniát és szomszédságot megtartcsam.” Ugyanakkor benne rejlik a konfliktusok újraéledésének esélye is: „Remélem ezután sem fogh adni Kegyelmetek valami ízetlenségre okot, amelyre kérem is, intem is Kegyelmeteket.” Az utóiratban viszont egyértelműen utalt a város törekvéseinek további támogatására: „valamit az én tehetséggemmel felér Kegyelmetek, kézségemben fogyatkozást nem fog tapasztalni.”³⁴

1719. július 29-én, a Lőcséről írott levelében reagált a város nagy tragédiájára, hallotta – írta meg a város tanácsának – „Kegyelmeteknek az irtóztató tűz által lett nagy kárvallását”. Savoyai Jenő herceg két levele alapján Csáky akkor azt is tudta, hogy a nádor augusztus 2-án tájékoztatja a státusokat, s őt bízzák majd meg az 1702. évi állapothoz hasonlóan egy *rectificatio* elkészítésével, de „kész vagyok Kegyelmeteknek mindennemű pártját fogni”.³⁵ Az Illésfalváról augusztus 27-én küldött újabb üzenetben már a Pozsonyba, a „congressusra” menő követeket kéri, „uttyokat errefelé vegyék, hozzám érkezvén, csak addigh is, míglen Isten kegyelmébül magam Pozsonyban érkezzem, dolgainak elkezdése s folytatása végett... csekély opiniómat... adhassam.”³⁶

A Debrecenben építeni tervezett templomra az egyházi birtokok bevételeiből is szánt, a jelentős építkezést ugyanis elsősorban a hívekre gyakorolt hatása miatt igen fontosnak tartotta. Ugyanígyen szempontból értékelte a piaristák tevékenységét is, nem véletlen, hogy a katolikusok száma 1730-ra jelentősen megnövekedett.

1729 áprilisában Csáky érsek személyes kérésére Károlyi Sándor tért be „Debreczenben páter piaristákhoz ő kegyelmekhez,”³⁷ de a főúr levelezése szerint nem véletlenül, nem csupán „szent misének hallgatására,” hanem közbenjáróként. Amikor 1725. október 3-án Koháry István alapítványt tett a debreceni nemesi convictus céljaira, nem gondolta, hogy több évig húzódó viszályt alapoz meg a város és a piarista rend között. A rend ugyanis megvette a Váry József-féle ingatlant, amit a város nem ismert el, s 1726 októberében Csáky Imre is arra figyelmeztette a rend élén álló Szlopnyai Elek atyát, hogy „nem kívánatos konfliktusokhoz” vezethet, ha a reformátusok Kollégiumához közel kapnak a katolikus ifjak elhelyezést.³⁸ Az érsek bizonyosan tanácsot kért az esetről Károlyitól, mert az már 1728. március 18-án azt írta neki, hogy olyan döntést kellene hozni, ami nem jelent fogyatkozást a rend tagjainak, de ugyanakkor „debreceni uraimék

³⁴ MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Debreczen sz. kir. város levéltára, Különféle levelezések, Csáky Imre cardinális, Kalocsa, 1719. június 10.

³⁵ Uo. Csáky Imre levele Lőcséről 1719. július 29.

³⁶ Uo. Csáky Imre levele Illésfalváról 1719. augusztus 27.

³⁷ Gróf Károlyi Sándor önéletírása. Első rész. Kiadja: Szalay László, Pest, 1865. 293.

³⁸ Koháry adománya 23 600 forintot jelentett. Csáky is felvetette, hogy a piacon lévő ház távol esik a piarista rendháztól. Katolikusok Debreczenben 1715–2015. szerk. Takács József, Debreczen, 2015. 38.

meg ne szomoríttatnának ... jobb és dicséretesebb is az jó egyezségben való alkuvás és csendes harmóniában való megmaradás, mintsem gyűlötségben való lakás, kit is maga Eminentiád bölcsen méltóztatik által nézni és helyesnek kegyelmesen ismerni.”³⁹

Az április 19-i levél szerint a látogatás célja a város és a piaristák közötti megegyezés létrehozása volt a convictus helyének eldöntésében. A piaristák a residentiát továbbra is a piaci funduson szerették volna, mondván, hogy az a „város közepén esik,” a másik telek viszont a templomhoz van közelebb.⁴⁰ Károlyi nem osztotta a piaristák véleményét, hogy ez utóbbi sáros helyen volna, mivel „egy utca sincsen az egész városon oly száraz, mint az eő kegyelmeké”, s távol sincsen, hiszen egy utcányi a távolság. Inkább tartotta elfogadhatónak a bíró szempontját, hogy az első elképzelés a nemes város többségének „nagy kedvetlenségére és ízetlenségére vagyon”,⁴¹ vagyis nem támogatandó, ellenben a második megvalósítható.

Csáky Imre egyházmegyéjében nem a mindennapi problémákban való jelenlétével tűnt ki. Az általa fontosnak tekintett folyamat, a katolikus egyházszervezet és hitélet erősítése szempontjából figyelt Debrecenre, amely egyházmegyéje – Várad mellett – legnagyobb városa volt. A templomépítés, az iskolák támogatása, a katolikus népesség beköltözésének, megmaradásának biztosítása, lehetőség teremtetése a város vezetésében játszott szerepre – mind olyan kezdeményezések, amelyek igen sok konfliktust okoztak a korabeli Debrecen református lakosságának és vezetőinek, de ezeket a törekvéseket a fenti esetek bizonyossága szerint Csáky Imre igyekezett korrekten, a város lakosságának érdekeit is szem előtt tartva keresztülvinni. Az utókor egyértelműen úgy tekint a célkitűzések megvalósítására, mint amelyek kiindulópontjai voltak és lettek a település mai sokszínű felekezeti összetételének.

³⁹ Károlyi 1728. március 18-án, Pozsonyból küldött levele. Károlyi Sándor levelei a Csákyak szepesminszenti levéltárában. Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien, Fasc. VII. No. 320. (a levelek eredeti számozása szerint, a továbbiakban Károlyi levelek, Fasc. VII. No. 320.) 58.

⁴⁰ 1727. április 25-én a Szent Anna utcán, a templom melletti telket is megvették Székely Szabó Ferentől. Katolikusok Debrecenben i. m. 38.

⁴¹ Károlyi 1728. április 19-én, Budáról küldött levele. Károlyi levelek, Fasc. VII. No. 320. 59. Mivel a piaristák nem engedtek, Károlyi azt javasolta Csákyknak, hogy Bécsben meglátogatja, s akkor beszéljék meg, mit célszerű és lehet tenni. A találkozó valószínűleg megtörtént, a probléma a továbbiakban nem szerepelt a két főúr levelezésében. Csáky Imre 1732-ben járt ismét a városban, nem sokkal halála előtt.

A REFORMÁTUS EGYHÁZ DEBRECENBEN A SZABAD KIRÁLYI VÁROSI CÍM MEGSZERZÉSE UTÁN

Debrecen városa évszázadokon át lényegében egy kálvinista városállamként működött, ahol a városállam egyháza lényegében államegyházként élte mindennapjait. A város gyakorolta az egyházközség feletti kegyúri jogokat, fizette a lelkészeket és gondoskodott a templom illetve templomok karbantartásáról, szükség esetén felújításáról, berendezéséről.

A 17. század óta lelkészeinek a száma is folyamatosan növekedett, Debrecennek a reformáció korában folyamatosan két prédikátora volt (az egyik a szuperintendens/püspök), 1630-tól három, 1674-től négy lelkész szolgál, végül 1704-ben hív meg először ötödik lelkészt a debreceni tanács.¹ Sikeresen alkalmazkodott ahhoz a körülményhez, hogy az erdélyi fejedelmek ezidőben református hitűek voltak, Hodászi és debreceni utódai (Margitai Lányi Péter, Kismarjai Veszelin Pál, Keresszegi Hermann István) élvezték Bocskai, Bethlen, Rákóczi György támogatását, ez egyben Debrecen egyházközsége számára is védelmet, komoly anyagi segítséget biztosított. A 17. század elejének református fejedelmei idején az a helyzet állt elő, hogy ugyan más felekezetek püspökválasztásába nem szóltak bele, az Erdélyben és a Partiumban vezető vallássá vált református felekezet belső ügyeibe kisebb-nagyobb mértékben bele-belenyúltak, és ezáltal az egyház-kormányzatra is komoly befolyást gyakoroltak.²

Erdélyben és az erdélyi irányítás alatt álló partiumi területeken kialakult az elfogadott vallások (recepta religiók) rendszere, ennek révén az erdélyi állam egyházak felett álló, de az egyház belső életét alapvetően befolyásoló főhatósággá vált. Ilyen összefüggésben még hangsúlyosabb a jelentősége annak, hogy az enyingi Török család 1618-as kihalta után Debrecen erdélyi fejedelmi, kincstári birtok, fiskális város lett, s maradt is a fejedelemség megszűntéig.

Lakossága kizárólag református, helvét hitvallású volt, amelyben nem valamiféle bezárkózást, más vallásúak kirekesztését kell látnunk. A maior pars elve

¹ Barcsa János: *A tiszántúli református egyházkerület története I.* Debrecen, 1906. 142.

² Miklós Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában.* Pápa, 1942. 191–193.

érvényesült a közigazgatásilag Erdélyhez tartozó városban, melynek lényege, hogy „egy politikai község, város vagy falu olyan hitvallású lelkészt választhatott, amilyen hitvallást követett a lakosság nagyobbik része”.³ A törvényt 1581-ben a kolozsvári országgyűlésen hozták, s következtében jött létre pl. unitárius abszolút többség Kolozsvárott, Désen, Tordán, református Marosvásárhelyen, Nagyenyeden stb. A maior parsról szóló törvény egész fejedelmi korszakon keresztül érvényben maradt, és azt a célt szolgálta, hogy a gyülekezeti élet fenntartható legyen, illetve megóvja azta földesúri vagy fejedelmi önkényeskedéstől. A ius maioris partist még 1705-ben, a szécsényi országgyűlésen is alkalmazták, amelynek vallásügyi törvényei elfogulatlanul, a többségi elv alapján biztosították a felekezetek istentiszteleti gyakorlatát, sőt Erdélyben egésze a 18. század végéig érvényben maradt.⁴

Köztudott, hogy a város támogatta a fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmeit, a magyar reformátusság legnagyobb megpróbáltatása idején, az ún. gyászévtized alatt, amikor templomok sokaságát vették el a kálvinista gyülekezetektől és prédikátorokat hurcoltak gályarabságra, Debrecen maradt a reformátusság központja és végső menedéke, elűzött lelkészek sorának otthont adó gyülekezet.

Az 1680-as években válságosra fordult Debrecen lelki élete, megszaporodtak az erkölcsi vétkek, amelyekről a városi jegyzőkönyvek is tanúskodnak.⁵ Az önálló Erdély megszűnése, az erdélyi fejedelmi hatalom támogatásának elvesztése nem maradt következmények nélkül a város belső életére: a fejedelmi támogatás elvesztése új politikára készítette a város és egyháza vezetését is.

Az erdélyi fejedelemségnek kincstári városa volt Debrecen, ez a jogállása megszűnt Erdély osztrák megszállásával. A kiutat a szabad királyi városi cím megszerzése (megvásárlása) jelentette 1693-ban, jöllehet ennek a ratifikációjára csak a szabadságharc bukása után kerülhetett sor.⁶ A korábban lényegében független városállam, a „keresztyén respublica” szembe kellett, hogy nézzen immár a felekezeti homogenitás elleni törekvésekkel. A királyi tulajdonba került Debrecenben megjelentek a kamara képviselői, biztosai, akik a vallásügyekbe is igyekeztek beavatkozni. 1703-ban katolikus kápolna építését rendelték el, ami ellen a város azzal tiltakozott, hogy a királyi harmincadoson kívül nincsen más katolikus a városban. Anyagi áldozatok árán (kancelláriai tisztviselők „megajándékozása” révén) sikerült mintegy másfél évtizedre elhalasztani a katolikus templom építését.

³ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története I.* Budapest, 1904. 79.

⁴ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története IV.* Budapest, 1904. 24. és 115.

⁵ Koncz Ákos: *Debrecen régi büntetőjoga és ennek alkalmazása a különböző bűnesetekben.* Debrecen, 1913.

⁶ Orosz István: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. In: *Debrecen város 650 éves: Várostarténeti tanulmányok.* Szerk.: Bárány Attila Pál, Papp Klára, Szálkai Tamás. Debrecen, 2011. 115–130.

A felekezeti homogenitás megszűnésének a lépései közül néhány példát hadd említsek: 1714-ben a harmincadot szedő tisztviselő már katolikus, 1716-ban ferencesek, 1719-ben piaristák települnek a városba királyi akaratnak megfelelően. 1746-ban felszentelték a Szt. Anna templomot, hamarosan a tanács tagjai közül két személy kötelezően katolikus, végül 1743-tól katolikus templomban kellett esküt tenniük a tanácsosoknak (jóllehet 1776-ban megengedték, hogy ne kelljen a misén megjelennie a túlnyomórészt református magisztrátusnak, elég volt az esküt letenniük a Szent Anna templomban). Mindehhez hadd tegyem hozzá, hogy a század végén (1780-ban) „a lakosok összes száma 27 000 volt, ennek csak 2,5%-a volt katolikus (681 lélek).⁷

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy „keményebb intézkedésekre csak Mária Terézia uralkodásának első évtizedétől kerül sor. A panaszok és a feljelentések is az 1750-es évek végén kezdtek szaporodni, főleg amiatt, hogy a katolikus és a német betelepülőknek a polgárjogot a magisztrátus nem adja meg, vagy nem engedélyezi nekik a házvásárlást. A feljelentésekben rendre megisméltődnek a helybeli katolikuság évtizedek óta meglévő sérelmei: katolikus letelepedők nem kapnak polgárjogot, nem vásárolhatnak házas telket, nem veszik fel a mestereket a céhekbe, a magisztrátusban a katolikusok nincsenek képviselve, a katolikus egyház és iskola nem kap támogatást... ugyanakkor a református egyház prédikátorai, kántorai, a kollégium tanárai, sőt diákjai a város közpénztárából kapják az eltartásukat”.⁸

Legnagyobb csapást a református gyülekezet életére az jelentette, hogy 1752-től kezdve a helytartótanács megtiltotta a városnak az egyház és a kollégium anyagi támogatását. Egy későbbi egyházkerületi felirat a helytartótanács felé így fogalmaz: „abba a bizonytalan helyzetbe juttatott, oda jutván, hogy saját egyházának és iskolájának semmi mást nem tudott adni, mint valamely segélyeket készpénzben vagy anyagiakban a templomok, iskolák és parókiák javítására: a papoknak és a professzoroknak pedig az azelőtt a város csaplárosainak borkimérésben lévő borai helyében évenként addig 60 forintot mint adományt, vagy készpénzben vagy természetben az egész arányon túl a katolikus ekklézsiára és iskolára kellett fordítani, egészen addig, míg végül Ófelsége helytartó tanácsának kegyes rendelkezése iránti ismételt visszkereset tekintetében 1802. szept. 28. 20220. szám alatti rendelkezése által megengedett, hogy az, amit a város pénztárából a református parókiák, ekklézsiák és iskolák számára 1752-ig fizettek,

⁷ Balogh István: A város az újkori rendi államban (1712–1799) In. *Debrecen története 1693–1849.* Szerk. Rác István. Debrecen, 1981. 146.

⁸ Balogh István: A város az újkori rendi államban (1712–1799) In. *Debrecen története 1693–1849.* Szerk. Rác István. Debrecen, 1981. 144–145.

évente 3431 forint 20 krajcár összegben, ezután is fizetessék”.⁹ Hiába tiltakozott az 1751-es rendelet ellen a városi tanács a történelmi előzményekre hivatkozva: „nevezett egyházi személyek fizetését nem mi hoztuk be, hanem már két század óta, az erdélyi fejedelmek alatt, sőt még a török járom alatt is fizettük”. Az államhatalom további szigorításokat is bevezetett: megtiltotta a legációt és a szupplikációt, bevezette a peregrinus diákok útlevel-korlátozását és még hosszan folytathatnánk a sort.¹⁰

Megoldásként a következő lépéseket tette meg a város: 1760-ban tíz házat átengedett prédikatori, kántori és tanári lakásul, 1753-tól egyházi adót szedettet (városi hivatalnokok írták össze az adózók névsorát). Az állami nyomás ellenreakciókat is szült: gyakori volt a katolikus körmenetek megzavarása, de 1771-ben maguk a református lelkészek intették a népet, hogy ezt ne tegyék.

Az említett külső nyomás hatására igen lényeges változás indult meg a debreceni református egyház igazgatásában. Az egyházközség kormányzása ezekben az évtizedekben vált le a városi kormányzatról. 1718-ban három kurátort választottak a református gyülekezetben, majd a következő évtizedekben kialakult az egyházi gyűlések hármas rendszere: *ekklézsiái gyűlés* a főgondnokkal, a városi tanács és community tagjaival, szűkebb „*consistorialis*” gyűlés, ennek tagjai a lelkészek, a főgondnok, a városi tanácsa tagjai és a főiskolai professzorok, valamint az egyházközség hivatalnokai, azaz a gazdasági vezetők „pénztárnokok”, esküdt egyházfiak, algondnokok. A főgondnok legtöbbször a város főbírája (Szombati István főbíró idején kivételesen Domokos Lajos, Böszörményi Pál idején Rakovszki Dániel a főgondnok). Ez a consistorium volt lényegében az igazgatótanács, intézkedett szinte minden ügyben, a fontosabbakat átadta azonban a „bővebb egyházi tanácsnak”, vagyis a fentebb említett „*ekklézsiái gyűlésnek*”. Legszűkebb a *curatorialis* (gondnoki) gyűlés, ez intézte a papok és tanárok ügyeit, akik így nem is lehettek jelen. A városi és egyházi kormányzás 1763-ban vált szét teljesen, de már 1753-ban deklarálták a világi és egyházi elemek együttes egyházkormányzását Debrecenben.¹¹ Bár a szakirodalomban még mai is sokan szeretnék úgy látni, hogy az egyház és a város 16–17. századi szimbiózis egyfajta presbitériális rendszert valósított meg, ez korántsem volt így. Az eredeti értelemben, avagy mai értelemben vett presbitérium létrejött a 18. századra tehető, az „új, önállóan tűnő egyházkormányzati szervezet az egyháztanács lett, amit az egykorú jegyzőkönyvek sokáig latinul kizárólag konzisztóriumnak ne-

⁹ A Tiszántúli Református Egyházkerület superintendenciájának felirata a Helytartótanácsához, 1807. október 4. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I.3.h.

¹⁰ Rác István: *Protestáns patronátus – Debrecen város kegyurasága*. Debrecen, 2000. 91–92.

¹¹ Könyves Tóth Mihály: A debreceni reformált egyház. In. *Debrecen sz. királyi város egyetemesei leírása*. Szerk. Zelizy Dániel. [Debrecen], 1882. 300–359.

veztek, s csak a 18. század végétől tűnt fel egyenértékű jelentéssel a presbitérium elnevezés”.¹²

Az egyházigazgatás kikényszerített átalakítása mellett a 18. század közepének változásai az önkéntes adakozást, az alapítványok nagy számban történt létrejöttét is eredményezték illetve erősítették. Egy korabeli egyházkerületi felirat szerint: „Mi nem nézzük irigy szemmel, hogy a mi katolikus testvéreink és polgáraink az iskolák és a vallás alapjának neve alatt az országban igen bőséges birtokjogokat szereztek meg több és tetemes alapítványok mellett, és mivel ezek közé több protestáns község is számláltatik, amelyeknek szolgálatait által ezen alapok jövedelme nevezetesen bővítették, mi ezzel szemben polgáraink némely szűkös magán alapítványai mellett semmilyen más alapokkal vagy jövedelmekkel nem vagyunk ellátva, és az összes terheket és kiadásokat akár az ekklézsiákra, parókiákra és a papokra, akár az iskolákra senki által a legkevésbé pedig a köz segítségével, de saját erőből, polgáraink mindenkor nagy erőfeszítésével kell fedeznünk” – áll az egyházkerület előbb idézet feliratában.¹³

Debrecenben a városi jog szerint öröklött tulajdonáról a végrendelező örökösei sérelme nélkül nem rendelkezhetett, de szerzett vagyonát arra hagyta, akire akarta. Általános volt a városban, hogy a szerzett javakból mindig hagytak az egyházra vagy a fenntartásában működő iskolákra. Bár kevesebb intézmény és egyesület állt a jótékonyág céljaiból ehhez rendelkezésre, a módját megtalálták. A polgárok egyike sem volt kirívóan gazdag, a házuk után járt 2–10 hold föld, ehhez, ha meg tudta művelni, bérbe vehetett 3–5 nyilas földet a közös pusztákon a város tulajdonából. 1774-ig a belső háztelken és kerti szőlőn kívül nem volt más magáningatlana a polgároknak. A 18. századi végrendeletekben egyházi-iskolai célra hagyott 50–150 forintok egy átlagos vagyon egytizedét jelentette.

Zoltai Lajos 1790-ig nézte át a végrendeleteket,¹⁴ a mintegy 800 testamemből 458 adott közcélokra is. Ritka volt, hogy csak egy-egy intézményt említenek, leggyakrabban az egyházra, az iskolára és a szegényügyre egyaránt hagynak valamit. De hagytak a főbíróra, a városra is gyakran, 1755-ig legalábbis. Ezután főleg az egyházat támogatták: papok, kántorok fizetésére, templomok és parókiák fenntartására. Bár 1752 előtt a város maga gondoskodott az egyházi épületekről, de a magánszemélyek is gondoskodtak ezek költségeiről. A templomépítésnél is gyakoribb Református Kollégium, a schola nostra támogatása, ezen a

¹² Ráczy István: *Protestáns patronátus – Debrecen város kegyurasága*. Debrecen, 2000. 92.

¹³ A Tiszántúli Református Egyházkerület superintendenciájának felirata a Helytartótanácsához, 1807. október 4. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I.3.h.

¹⁴ Zoltai Lajos: A régi Debrecen vallásos buzgósága és áldozatkészsége. = *Debreceni Képes Kalendarium* 1930. 88–100. [passim]

téren Szűcs Mihályné 1580-as és Tiszta Máté 1595-ös végrendeletei az elsők.¹⁵ Gondoskodtak a peregrinusokról, alumnusokról. Lányiskolákat a 18. század elején kezdtek felállítani, az „uccai iskolák” azaz utcákkénti iskolák céljaira is rendelkeztek pl. 1718-ban Báthori Szabó András több ezer forintot egyházi, iskola célokra, közte 80 forintot a fiú- és leányiskolákban tanuló árvákra. Három év múlva özvegye Mészáros Anna ugyanezen célokra kisebb összeget, így jött létre az egyház árvatartó pénztára, a legerősebb alap a 20. század elejéig.

Átalakult a szegénygondozás rendszere is. Az ispotályt, melynek létrejötte a reformációt is megelőzte, 1752-ig a város tartotta fenn, ezt a szolgálatot ekkor átvette a város református egyháza. Voltak utcánként nyomorgók (belső szegények) is az ispotályiak (külső szegények) mellett. 1752-ig felügyelte az ispotálymester az ispotályt, ezután a lelkészek az ispotálymesterrel majd a gondnokkal, végig együttműködve a dékánnal, akit a szegények sokáig maguk választottak az ispotály élére. A belső szegényekre az utcánként választott koldusok bírái felügyeltek, őket az illető utca választotta (az utcáknak a város mellett volt bizonyos autonómiája). A 18. században külön hagyományoztak az ispotályi és utcabéli szegényeknek, de a legrégebbieket mind az ispotálynak szóltak (Kiss Pál özvegye Borbála 1547, Aracs Benedek 1554, Tiszta Máté 1595, Mészáros Benedekné Anna 300 Ft 1619).¹⁶ A Tanács 1769-es kezdeményezésére jött létre a tűzkárosultak alapja, ettől kezdve erre is hagytak, a végrendeletet „hallgatni menő” szenátorok nem egyszer irányították is efelé a végrendelkezőt. Börtönök lakóit is segítették néha, messze megelőzve a modern kori humanista gondolkodást.

Az egyház és iskola fenntartására 1752 előtt évi 3431 Ft-ot költött a város (lelkészek, tanárok, kántorok fizetése, diákok segélye), a királyi rendelt után vezették be a párbért, illetve fordult a Kollégium a nyugati ref. egyházakhoz. „Párbért” először 1754-ben vetnek ki, ekkor 1864, egy év múlva 2145 ft gyűlt össze. Perselypénz: első adatok 1678-ból, az egyházfiak jelentései a városi számadáskönyvekben, eleinte évi átlagban 80–90 Ft. Templomi gyűjtések is gyakoriak, ispotályi számadások szerint 1739: 317 Ft, 1740: 321 Ft, 1741: 384, 1742: 453. Utcánkénti szegények csak 1742-ben 320 Ft-t kaptak négy gyűjtésből, 1756–62 között mintegy 1500 Ft-ot. Külön pénztárnok, perceptor kezelte az egyháznak szánt perselypénzt és gyűjtést, számadásai szerint 1741–1752 között évente hét publikációból 4478 Ft, 1753–62 között 4235 Ft. Tőkepénztára is lett az egyháznak az alapítványokból, 1680-ból az első kamatjövedelem, 20 Ft, de 1740-re 2975 Ft-ra nőtt a tőke, 319 Ft-ra a készpénz. Szedtek boltbért is, a Kistemplom melletti boltok után 1742-től, amelyet 1749 után főleg szepességi kereskedők béreltek heti 7 Ft-ért.

¹⁵ Rác István: *Debreceni végrendeletek 1595–1847*. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Forráskiadványai. 8. sz. Sorozatszerk.: Gazdag István, Debrecen, 1983. 19.

¹⁶ Herpay Gábor: *A debreceni református ispotály története 1529–1929*. Debrecen, 1929.

A debreceni polgárok adományai is megnöttek. Hatvani István írja végrendeletében, hogy a Kollégium vagyona 1780-ig tíz annyiból száz annyira nőtt, azaz megtízszereződött,¹⁷ Kenesseyné Szondi Zsuzsanna alapítványa is erre a korra, éppen 1752-re esik, melyben az alapító a pápai egyháznak tízezer, a felsőőrinek kétezer, a sárospataki kollégiumnak kétezer, a debreceninek két címen tizenhét-ezer, agentiára négyezer forintot stb. rendelt. A 16. század közepe és 1790 között 53 200 forintot hagytak végrendeletekbe egyházra, iskolára és szegényügyre, ebből 28 817 Ft-ot Mária Terézia negyven éve alatt. 1752 után csak az egyház és iskola céljára 24 000-et (ekklézsiának 7849, kollégiumnak 7381, diákoknak 1712, ispotálynak 2875, utcánkénti szegényeknek 944, templomnak 110, papoknak és kántoroknak 778, professzoroknak 283, utcai iskolás árváknak 1383, tanácsnak, városnak 744, tűzipénztárnak, raboknak 152 Ft). Hagytak házakat is az egyházra, 1650–1773 között tizennégy házat és egy boltot, az ispotályi templom egy, az Ispotály hármat, a Cegléd uccai lányiskola egy, a Kollégium két, a város egy házat örökölt. Közülük a Kálvin tér 5. sz. alattit Pesti Máté szenátor 1681-ben, a Piac utcai 37. sz. alatti házat Király István szenátor és neje Mára Borbála 1742-ben parókia céljára, a Piac utca 24. szám alatti házat 1734-ben Büttösi Györgyné Deák Zsuzsanna a kollégiumi ifjúság ellátására hagyta, csak az utóbbi értéke 1000 Ft volt.

A 19. század elején mintegy nyolcvan malom volt Debrecenben, 1646–1779 között négy malmot az ispotályra, négyet a kollégiumra hagytak. Élőállat, termény hagyatékolása is gyakori volt: borjú, tehén, üszök, borjak, lovak, esztendei szőlőtermés, egy gönci hordó bor az ekklézsiának, 100 cseber bor Isten dicsőségére – ilyenek tűnnek fel. Apró ingóságok is előfordulnak végrendeletekben: Szántó Istvánné Dombi Erzsébet 1710-ben „mivel pénze nem maradt” 2 kádat és három hordót – kettei gönci, egyik 8 csebres – a „schola” számára, Szilágyi Péter 1763-ban egy felszerelt ekét hagy a kollégiumnak, Debreceni Sámuel 1762-ben egy portai övet a diákoknak, Nagy Gergelyné 1734-ben lábas jószágokat és vasas szekeret az ispotálynak. Nádudvari József szenátor 1767-ben aranyos poharait, ezüst evőeszközeit hagyományozza azzal, hogy azokból úrasztali poharakat öntsenek.

Debreceni polgárok költségén könyvek jelentek meg, debreceni népkönyhán ettek diákok is, vagy végigjárták a várost élelemért. Beszámolhatunk igaerőről, teherhordásról is templomépítéskor. A debreceni polgárok állták a vallásügyi sérelmek miatt Bécsbe utazó világi urak, szenátorok útiköltségét is, egy 1742-es kurátori számadásból az erre a célra adakozók névsorát is ismerjük, a polgárok 488 Ft-ot adtak össze. Közadakozásból újult meg a Kistemplom teteje 1767-ben, abból épült a liceumos ház (Szilágyi Sámuel superintendens parókiája), az adakozásban a céhek elöl jártak.

¹⁷ Első közlése Papp Károlytól = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1916. 454–464.

Hosszan folytathatnám még a példák sorát, ehelyett inkább összegzem az elhangzottak lényegét. Debrecen 16–17. századi felekezeti homogenitásának egyrészt közjogi okai voltak (a maior pars elve), másrészt meghatározóak voltak abban a mindenkori, 17. században református erdélyi fejedelmek homogenizáló törekvései, akik lényegében a fiskális város földesurai voltak. Debrecent 1691-ben elszakítják Erdélytől, innen kezdve változó intenzitással folyik a Habsburg berendezkedés megszilárdítása, annak egyházpolitikai következményeivel együtt. A város református egyházának válasza minderre egyrészt az egyházigazgatás átalakítása, mondhatni modernizálása, másrészt az egyházat alkotó polgárok addig soha nem látott mértékben megnövekedett személyes, anyagi áldozatvállalása.

„**AB OMNIBUS PIUS REX DICEBATUR**”
(SZENT LÁSZLÓ A MAGYARORSZÁGI IRODALOMBAN)

„Mindenki kegyes királynak nevezte” – írta róla egy ismeretlen klerikus az egyik vatikáni kódexben található sermóban, amely még a 13. század vége előtt keletkezett.¹ A királyi hatalom és a kegyes életvitel együttes megjelenítése, ugyanazon személyben történő megtestesülésének és a kétféle adottság (a *potestas* és *pietas*) szinkretizmusának magasztalása az egész későbbi Szent László-hagyomány meghatározó motívumát alakította ki. Latin és magyar nyelvű irodalmi szövegek sokasága szerveződött a későbbi évszázadokban a szentéletű lovagkirály alakja köré, erről az elmúlt évtizedekben bőséges szakirodalom számolt be.² Az iránta mutakozó töretlen érdeklődés jele Bunyitay Vince nagyhatású megemlékezésének hasonmás kiadása is.³ Ezúttal csupán néhány irodalmi műfaj jellegzetes Szent László-képének kontúrjait idézhetjük fel, főként azokat, amelyek (a jelenlegi jubileumi alkalomhoz illően) a váradi egyházmegye történetével kapcsolatosak.⁴ Nem a szent király történeti személyiségéről szólunk, csupán az alakját megörökítő mértékadó szövegeket vesszük szemügyre, az emlékezet helyeiként funkcionáló műfajok értelmezési változatosságát tekintjük át. Remélhetőleg rövid szemlénkből is kirajzolódhatnak a Szent László kultusz fontosabb vonásai, a bihari régió spirituális arculatát is alakító, máig ható erővonalai.

¹ Madas Edit: *Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról* (kétnyelvű kiadás). Debrecen, 2004. 103 (AGATA 15). A továbbiakban: Madas 2004. Jelen tanulmány a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézet OTKA K 101 840. sz. pályázatának támogatásával készült.

² *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. Mezey László. Bp., 1980.; „Vállal magasb mindeneknél”. *A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai*. Szerk. Medgyesi-Schmikli Norbert, Székely Zoltán. Győr, Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008. (*Arrabona* 46/1).

³ Bunyitay Vince: *Szent László király emlékezete szentté avatása hétszázados évfordulójának váradi ünneplése alkalmával*. Bp., 1892. Reprint kiadása: Debrecen, Méliusz Könyvtár, 2010.

⁴ Solymosi László: Egy tévedés nyomában: Szent László király somogyvári temetésének legendája. In. *Örökség és küldetés: Bencések Magyarországon*. Szerk. Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin. Bp., METEM, 2012. 151–171 (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák, 7.)

A közismert és széltében elterjedt hagyomány szerint a váradi püspökség alapítása Szent László nevéhez fűződik, őt tartják évszázadok óta az egyházmegye patrónusának, nem véletlen, hogy a régióba tartozó Debrecen egyik legrégebbi települése is a Szentlászlófalva nevet viselte. Nagyvárad városának és a köré szerveződő püspökségnek az alapítását Bonfini nagyhatású történeti szintézise tette Európa-szerte ismertté. Ebben az áll, hogy Szent László 1080 körül alapította Váradot, miután égi jelet látott. A neves humanista historikus előadása szerint a király. „a sok hadakozás után pihenőre vonult, a bihari tájon vadászat közben égi hírnök figyelmeztette, hogy a Körös folyónál szenteljen bazilikát az isteni szűznek, és építsen mellé egy várost, tudatta vele, hogy ez a hely kiváltképpen kedves lesz a hatalmas anyának. Az isteni parancsolatot azonnal végrehajtotta, pompázatos templomot emelt, püspököt állított az élére, várost alapított, és azt Váradnak nevezte el; az egyházi teendők ellátására a püspöki bazilikát bőségesen ellátta adománnyal”.⁵

Erre a mondára is alighanem érvényesíthetők az ókori bölcs szavai: „Ez sohasem történt meg, de mindig is így volt”. Ugyanis a történelmi emlékezet ezt a narrációt rögzítette, majd műfajok rendkívüli változatosságában dolgozta fel és hagyományozta az utókorra. Az előzmények azonban közvetlenül a László halála utáni legendákban és prédikációkban keresendők.

Az 1192-ben történt szentté avatása után néhány évvel keletkezett László-legendában a bencés szerző ezt a kettősséget emeli ki: a király egyrészt „a kegyelem ajándékaival teljes”, igazságosztó, „meggyötörtek vigasza, elnyomottak támasza”, aki „a nyomorultak s nincstelének szükségét bensőséges irgalommal gazdagon orvosolta”.⁶ Másrészt testi erejét, tetszetős külsejét, óriási termetét említi, s azt, hogy mindez „már testileg is méltóvá nyilvánította a királyi koronára”. Érdemei között említi a két püspökség (a zágrábi és a váradi) alapítását és adományokkal történő bőkezű ellátását is. A legenda nagyobb része azonban a szentté avatás indoklása, a csodás gyógyulások, a mirákulumok részletes ecsetelése, amelyek részben még a szent király életében, részben pedig halála után, a sírjánál történetek. Ezzel szemben az Anjou-kori Képes Krónika (1358) sokkal kevésbé a kegyes királyt, mint inkább a hadvezért, a pogányokon győztes lovagot mutatja be, s regényes részletekkel – egyes feltételezések szerint az elveszett magyar hősi epika motívumaival – adja elő a hercegek harcát Salamon seregei ellen. A szak-

⁵ *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades*, Francofurti, Apud Andream Wechelum, 1581. decad. 2, liber 4/3. Magyar fordítása: Antonio Bonfini: *A magyar történelem tízedei*. Ford. Kulcsár Péter. Bp., Balassi Kiadó, 1995. 252. Az egyházmegye alapításának legfrissebb történeti összefoglalását adja Koszta László: A bihari püspökség alapítása. In. Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1. Szerk. Zsoldos Attila, Nagyvárad, Varadinum Kulturális Alapítvány, 2014. 41–81 (továbbiakban Zsoldos, 2014.).

⁶ Szent László király legendája. Ford. Kurcz Ágnes. In. *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szerk. Érszegi Géza. Bp., 1983. 95–102.

irodalomban jól ismert az a vita, amely mindmáig nem jutott dűlőre a legenda és a későbbi krónikák viszonyát illetően. Élénk eszmecsere folyik arról is, hogy a krónikákban közölt regényes motívumok és mirákulumok későbbi interpolációk-e avagy eredeti szövegrészletek, amelyeket azonban a legendaszerző célszerűnek látott mellőzni a kanonizáció indoklásakor.⁷

A következő évszázadokban olykor a legenda, máskor a krónika hatása bizonyult erősebbnek, attól függően, hogy az éppen adott értelmezői közösség milyen erények és értékek iránt volt fogékonyabb, s az adott politikai helyzet milyen interpretációt részesített előnyben. Így vált a szent lovagkirály történelmi alakja topologikus irodalmi témává, a mindenkori szellemi közeg elvárásai horizontjának megfeleltethető szimbolikus személyiséggé.⁸

A 13. századtól kezdve a László-kultusz népszerűsítésében és szélesebb körű terjedésében a két legfontosabb műfajnak a hitszónoklat és a himnuszköltészet bizonyult. „A magyar szentek közül Szent Lászlóról maradt fenn a legtöbb középkori prédikáció” – állapította meg Madas Edit, a lovagkirály középkori irodalmi kultuszának bemutatása kapcsán.⁹ Azt is bizonyította, hogy tiszteletének sokszínűsége az első helyet biztosította számára az Árpád-házi magyar szentek impozáns sorában, a *Sancti Hungariae reges* galériájában. Nem véletlen, hogy a bécsi egyetem magyar nációja őt választotta mennyei patrónusának, s 1414 óta minden évben fényes külsőségek között, róla szóló orációkkal rendezték meg névünnepeit. Madas Edit összesen 25 középkori László-sermo szövegét adta közre, s ennek alapján összeállította a királyi erények (*vitutes regiae*) katalógusát is.¹⁰ Táblázataiból az tűnik ki, hogy az istenfélő, kegyes ember alakja (*homo sub potestate divina*) mellett egyre erőteljesebben jelenik meg az uralkodó (*rex*, *defensor patriae*, *gubernator patriae*) és a hadakozásban triumfáló lovag eszménye. A kegyes erények (*sanctitas*, *humilitas*, *castitas*, *caritas*, *austeritas*, *pura conscientia*, etc.) mellett a testi erő és az uralkodói rátermettség magasztalása kap mind nagyobb teret a Lászlóról szóló beszédvázlatokban (*in bello fortis*, *potens contra rebelles*, *miles probissimus et audacissimus*, *iustus iudicando*, etc.). A tisztelet hangsúlyai fokozatosan a lovagi erények hangoztatására tevődtek át.

⁷ Gerics József: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. In: *Középkori kútfontikus kérdések*. Szerk. Horváth János és Székely György. Bp., Akadémiai, 1974. 113–136; Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp., Balassi Kiadó, 2000. 157–159, valamint uő: A szent László-kultusz kialakulása. In: Zsoldos, 2014. 7–39.

⁸ Hasonló következtetésre jutott István király kultuszának elemzésekor Tüskés Gábor: Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa. In: Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*. Bp., Argumentum, 2002. 24.

⁹ Madas Edit: Szent László, a bécsi egyetem magyar nációjának patrónusa. „Bécsi egyetemi beszédek”. = *Arrabona*, 46/1, 2008. i. m. 86.

¹⁰ Madas, 2004. 287–290.

A magasztalásnak ez a kettős tendenciája a magyarországi kolostori kultúra révén kibontakozó liturgikus költészetben is teret nyert. A latin szekvenciákban, himnuszokban és verses zsolozsmákban egyaránt a hit bajnoka, az *Athleta Christi* ideális alakja jelenik meg a laudáció során. A legkorábbra datálható, s éppen Váradon, a király halálát követő években szerzett szekvencia csendíti fel az alaphangot a később kiteljesedő téma számára: „Novae laudis extollamus, / regem cuius exsultamus / speciali gloria.” S természetesen következik Várad dicsérete: „O quam felix, quam praeclara / Varadini fulget ara / tuo claro nomine”.¹¹ Csánád Béla ihletett műfordításában: „Új dicséret szava zengjen / a királynak, énekeljen / ujjongásunk dallama”, majd: „Ó mily boldog, s milyen ékes / szent nevével fényességes / Várad híres temploma”. László a szerző szavai szerint egyrészt *auctor fidei*, a magyarokat egekbe emelő lépcső (*scala gentis Hungarorum*), másrészt országát csatákban védő hős, aki ellenségeit legyőzi, de egyben meg is békíti őket kegyességével. Irodalmi mintájául a *Laudes crucis attollamus* kezdetű Szent Kereszt-szekvencia szolgált, ezt írta át az ismeretlen szerző László személyére.¹²

Egészen az 1470-es évekig kell várnunk arra, hogy az első magyar nyelvű, himnikus szárnyalású, de aktuális politikai tartalmú László-énekről tehessünk említést. S ha sokára is, de ekkor remekművű alkotás született az ismeretlen szerző tollából, stílusértékeit már az első strófa is felvillantja:

*Idvezlégy kegyelmes Szent László kerály,
Magyarországnak édes oltalma,
szent kerályok közt drágalátus gyöngy,
csillagok között fényességes csillag.*¹³

Máig vitatott kérdés, hogy eredetileg is magyarul íródott-e ez a szöveg, avagy latin párdarabjának, a *Salve benigne rex Ladislave* kezdetű éneknek a fordítása. De még ha valószínűsíthető is az átültetés ténye, az sem vonna le semmit a magyar szöveg értékéből, mivel stilisztikai és képalkotói leleményessége – a szakirodalom eddigi megállapításai szerint – egyenrangú a latin szövegével.¹⁴ A vallásos és világi líra határán álló költemény 19 strófán át elbeszéli mindazt, amit Lászlóról saját koráig tudni lehetett. Királyi tettei, uralkodói erényei, fegyveres győ-

¹¹ Josephus Dankó: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Bp., 1893. 185–189. Magyar fordítása = *Vigilia*, 1977. 381.

¹² *Athleta Patriae* 46/1, 1980. i.m. 155–158.

¹³ *Régi magyar költők tára. Középkori magyar verseink*, I, második kiadás. Sajtó alá rend. Horváth Cyrill, Bp., 1921. 220–234, 502–503.

¹⁴ Vekerdí József: *Szent László-ének*. In. *A régi magyar vers*. Szerk. Komlószi Tibor. Bp., Akadémiai, 1979. 11–21 (Memoria Saeculorum Hungariae, 3).

zelmei, kegyes és könyörületes cselekedetei egyaránt megjelennek a felező tízes sorokban, a jól tagolt narráció teljes képet ad a lovagkirályról. De minden korábbi ábrázolásnál erősebb hangsúlyokat kap benne a vitézség, a pogányok és eretneknek legyőzője, akit ellenségei a „föld félelmének”, oroszlánbátorságú lovagnak mondanak. Találóa írta róla Gerézdi Rabán, hogy ez az ének elég kevéssé mutatja a középkori himnuszok műjaji sajátosságait, inkább világias irányultságával tűnik ki: „Vallásos ihletésű, de nem csak az. Világi, sajátos politikai tendenciája és mondanivalója van”.¹⁵ Aligha kétséges, hogy a Hunyadi-kor aktualizáló remiszncenciái köszönnek vissza benne, mivel ekkor mind a török veszély, mind a huszita mozgalom a láthatáron volt, s László eszményképét ezekkel szemben lehetett felmutatni. Miként Vekérdi József megállapította, a költemény „a Mátyás-korabeli politikai gondolkodás magyar nemzeti öntudatának visszavetítése hazánk történelmi múltjába”.¹⁶ Nem véletlen, hogy épp ekkoriban Janus Pannonius is jól ismert búcsúversében retorikus emelkedettséggel említi a váradi aranyos királyszobrot, a rőt vértetű, harci bárdot markoló lovas monumentumát, s László oltalmát és vezérlését kéri, hozzá fohászkodik nagyreményű útra indulása előtt. Az Anjou-kor után a Hunyadi-korban erősödött fel ismét a László-kultusz, ekkor lehetett párhuzamot érzékeltetni Lászlónak a kunok elleni küzdelmei, valamint Mátyás török- és eretnekellenes harcai között, többek között Thuróczy János krónikájában mutatott ki ilyen tendenciát a szakirodalom.¹⁷

De nem csupán szövegek és énekek, hanem képzőművészeti alkotások sora is megörökítette László alakját: csatajeleneteinek és csodatetteinek egyes mozzanatait számos középkori templom freskóin ábrázolták, erről bőszeges szakirodalom áll rendelkezésre.¹⁸ Csak a leányrabló pogánnyal vívott párviadalát és a leány kiszabadítását bemutató falképciklusának 61 változatát tartja számon a szakirodalom.¹⁹ Ezúttal csupán arra utalhatunk, hogy a 13. század elejétől a 16. század közepéig 147 Szent László-patrocíniumot rögzített Mező András katalógusa, ebből 23 település neve Szentlászló, további két tucatnyinak nevében fordul még elő a szent neve Bakonyszentlászlótól kezdve a Küküllő vármegyei Oláhszentlászlón

¹⁵ Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Bp., 1962. 166.

¹⁶ Uo. 21.

¹⁷ Békés Enikő: Physiognomy in the Description and Portraits of King Matthias Corvinus = *Acta Historiae Artium*, 2005. 51–97.

¹⁸ László Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Szerk. ÉRI István. Bp., 1993 (Tájak – Korok – Múzeumok Könyvtára, 4); Marosi Ernő: Der Heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jahrhundert, *Acta Historiae Artium*, vol. 33, 1988, 211–256; Uő: Szent László, mint nemzeti szent. In: Uő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Bp., 1995. 67–85, 198–208 (Művészettörténeti Füzetek, 23).

¹⁹ Magyar Zoltán: *Az Árpád-kori szentek legendái. Motívum-index*. Bp., Kairosz, 2010. 48.

és a székelyföldi Nyárádszentlászlón át Zalaszentlászlóval bezárólag.²⁰ Mindez arra mutat, hogy a középkori Kárpát-medencében a magyar szent királyok kultuszában vezető szerepet játszott László személye, akinek nézetünk szerint éppen a lovagi tetteihez fűződő mondák sokasága és azok színes előadása, változatos narratív invenciója biztosította a kiemelkedő helyet, s életeményei az emlékezet legkülönbözőbb formáiban őrződtek meg és hagyományozódtak az utókorra.

A Szent László-kultusz a 17. század elején új kontextusba került, a magyar katolikus egyháznak posztridentinus szellemű újjászerveződése során a hagiográfiai hagyományok újrafogalmazására is vállalkoznia kellett. A nemzeti szentek kultuszának újabb összefüggésekbe rendezése a reformáció történetológiai koncepciójának ellensúlyozását célozta, a múltértelmezés a hitviták argumentumkészletének vált részévé. Nem meglepő, hogy a váradi születésű – és a Körös-parti várost „szerelmes hazá”-jának nevező – Pázmány Péter már legkorábbi vitairataiban is gyakran hivatkozik László király dekrétumaira. A Felelet-ben (1603) a liber I/caput 38-ra hivatkozik, ahol a király „erőssen megparancsolja, hogy Nagy Bódog és Kis Asszony napját megillenék ez országba”.²¹ A bójtról vitázva is Szent László rendeletét idézi, amely szerint a bójtszegő „tizenkét napig vízzel, kenyérral lakják a kalodában”.²² A papi nőtlenségről szólva megemlíti, hogy László király még ugyan „az nős papokat elszenvedte”, megítélésüket az egyházi előljárókra bízta, de utóda, Kálmán óta már „erős büntetése vagyon az házasság palástya-alatt latorkodó papoknak”.²³ És természetesen azt is részletesen elbeszéli Pázmány, miként történt Várad alapítása, ebben Bonfinire hivatkozik.²⁴ Magától értetődő, hogy monumentális művének, a *Kalauz*-nak a díszcím-lapján, a magyar szentek galériájában is szerepel László alakja a többi Árpád-házi szent (István, Imre, Erzsébet) mellett.

A barokk korszak legértelmesebb Szent László-orációinak egyike alighanem az ifjú Zrínyi Miklósé, aki 1634. június 27-én a bécsi Stephansdombon fényes külsőségek között, reprezentatív hallgatóság előtt tartotta meg az egyetemi *Natio Hungarica* ünnepén szónoklatát. R. Várkonyi Ágnes nagyívű, részletes elemzése meggyőzően mutatta ki, hogy a szónoklat eszmei háttérében az ifjú főúr nevelésének irányításával megbízott Pázmány Péter állt.²⁵ Érthető, hogy mind az ideális

²⁰ Mező András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp., 2003. 211–221 (METEM Könyvek, 40).

²¹ *Pázmány Péter Összes Művei*, I. sajtó alá rend. Rapaics Rajmund. Bp., Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1894. 66.

²² Uo. 74.

²³ Uo. 83.

²⁴ Uo. 183.

²⁵ R. Várkonyi Ágnes: A „királyi cédrus”. Zrínyi Miklós beszéde Szent Lászlóról. In: *Arrabona* 46/1, 2008. i. m. 93–122.

uralkodó alakját, mind pedig a *defensor fidei* eszményképét László példájával, az ő történelmi szerepe révén mutatta be az akkor bécsi diáknak számító Miklós gróf. Az aktuális politikai propagandától áthatott beszéd a „királyi cédrus” metaforáját középpontba állítva magasztalta a lovagkirályt. A László-hagyomány további alakulására ugyancsak R. Várkonyi Ágnes utalt, szerinte a „törököt kiűző háború idején, majd utána a Szent László-hagyomány körül is érdekes változás figyelhető meg. A kultúra differenciálódik, bár az elit és a populáris kultúra nem szakad végleg el egymástól még, de mindkettő karakterisztikusabb körvonalakat ölt. Viszont a Szent László-hagyomány közös maradt, csak tartalmában módosult”.²⁶ A későbbi bécsi dicsőítő beszédekbe a magyar király személye mellé beszivárogtak a Habsburg-házat magasztáló retorikai fordulatok is.

A 17. század közepétől egyre gyakrabban jelennek meg Szent László-prédikációk a katolikus egyház nyomtatott beszédgyűjteményeibe is. Közülük a legjobban szerkesztettek egyike Illyés István esztergomi kanonok szerzeménye, amely 1708-ban Nagyszombatban jelent meg.²⁷ A névünnepre készült második beszéd konklúziója egyrészt pontosan összegzi a szent uralkodóról korábban kialakított jellemzéseket, másfelől a *movere* követelményének eleget téve ad buzdítást az erények követésére: „Örülj tehát, és ünnepet dicsőséges királyodnak teljes napján vígan szentelj, Magyarország! Örvendezzetek ti is, fundátortok dicsőségén, váradi és zágrábi nemes káptolomok, és az ő csudálatos nagy dolgait hirdessétek! Hirdessétek a felséges koronák alatt mély alázatosságát, hirdessétek a hadakozó fegyverben szelíd kegyelmességét, hirdessétek ritka példával koporsóig megtartott szeplőtelen tisztaságát!”²⁸ Az ilyen típusú prédikációkban a névünnepes szent példaképként szerepel, életmozzanataik elbeszélése az erkölcsi nevelés retorikai argumentumává válik.

A prédikációkkal párhuzamosan énekeskönyvek – nyomtatottak és kéziratosak – sokasága jelzi, hogy a paraliturgikus népi énekes ájtatosság szövegeiben ugyancsak jelentékeny helyet foglalt el a Szent László-kultusz. Az újabb kutatás 53 kéziratos és 8 nyomtatott énekeskönyvben 21 szöveget (és számtalan variánst) regisztrált az 1651–1845 közötti időből, s e gazdag örökségnek egykori szerzői, lejegyzői, kiadói nem csupán klerikusok voltak, hanem iskolamesterek, falusi kántorok, búcsúvezető előénekesek, azaz a populáris vallási kultúra képviselői. Az énekek híven követték a középkori krónikák elbeszéléseit, így többek között a szent

²⁶ Uo. 115.

²⁷ Illyés István: *Sertum sanctorum. A dicsőült szentek dicséretinek jó illatú virágiból kötött koszorú, azaz ünnep-napokra készített prédikációk*, I. rész. Nagyszombat, 1708. 259–267. (Szent László király napján második prédikáció).

²⁸ *Régi magyar prédikációk (16–18. század)*. Szerk. Szelestei Nagy László. Bp., Szent István Társulat, 2005. 148–149.

király váradi kötődése is erőteljesen kifejezésre jutott bennük. Miként például az 1676-os *Cantionale Catholicum* egyik szövegében, amely szerint a király

*A Körös-mellett egy Várost építe,
Mellyet Váradnak Szent László nevezte:
a szép Kalastromot Mária nevére
Mellé építettete.
Ott Püspökséget és Káptalant szerze,
A tiszta élet virágzott ő-benne,
Temetését-is ő oda rendelte,
s ott fekszik Szent teste.
Koporsójánál betegek gyógyultak,
Vakok és némák hozzá folyamodtak:
Es több ilyen nagy sok csudák láttattak,
Es bizonyval voltak.²⁹*

Ennek a szövegnek számos változatát regisztrálta a kutatás, mind a nyomtatott, mind a kéziratos énekeskönyvekben és a népi orális költészetben egyaránt sok variánsát gyűjtötték össze.³⁰

A narratív szövegek és az énekköltészet alkotásai mellett a színpadi látványosságok is bőven merítettek témát a szentek életéből. A 17. század végétől – zömmel a 18. században – összesen 14 Szent Lászlóról szóló iskoladramát tart számon a kutatás, de hozzátehetjük, hogy a 26 Salamon-drámában is fontos szerepet játszott a lovagkirály, mint a trónbitorlónak legyőzője, s így már a legnépszerűbb történelmi alaknak számítható a barokk iskolai színpadokon (tekintve, hogy Szent Istvánról 30 drámát tarthatunk nyilván).³¹ Főként a jezsuita oktatás és konfesszionális reprezentáció helyezett súlyt a triumfáló hős bemutatására, mint-hogy a kunok, besenyők, tatárok és főként az ellenkirály felett aratott győzelmek színpadra állítása jól kiaknázható témának bizonyult a katolicizmus nemzeti változatának propagálásában. A szent király legendáiban, a krónikákban és a mondákban elbeszélte csodatételek (angyali jelenések, vízfakasztás, leányszabadítás, táltosló segítsége, gyógyulások sora) megjelenítése ugyancsak hálás témának bizonyult, történelmi tudatformáló és identitásképző lehetőséget teremtett az ifjúság nemzeti és vallásos szellemű nevelésében. Másfelől viszont a tudományos igé-

²⁹ Kájoni János: *Cantionale Catholicum*, Csík, 1676. 472–473. Kritikai kiadása: *Régi magyar költők tára. Katolikus egyházi énekek, XVII. század*, 15/A, sajtó alá rend. Stoll Béla. Bp., Akadémiai–Argumentum Kiadó, 1992. 604–605, 15/B (jegyzetek, írta Holl Béla), 444.

³⁰ Medgyesi-Schmikli Norbert: Szent László király alakja az 1651 és 1845 között keletkezett kéziratos és nyomtatott énekeskönyvekben. In. *Arrabona* 46/1, 2008, i.m. 193–226.

³¹ Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*. Bp., Argumentum, 2000. 216.

nyú, forráskritikára támaszkodó történetírás is megjelent a felvilágosodás előtérében, s az ugyancsak jezsuita Pray György heves vitát folytatott Gánóczy Antal püspökkel László király történeti szerepéről, főként a váradi egyházmegye alapításának részleteiről.³² A tradicionális hagiográfikus szemlélet és a korszerűbb historiográfia együttesen jelent meg tehát a 18. század utolsó harmadában, s ebben Szent László sokoldalú egyénisége alkalmat adott a történetírói módszerekről és történetsszemléletről szóló vitákra. Az ma már inkább csak kuriózumként említhető, hogy Pavao Vitezović-Ritter, I. Lipót császár udvari tanácsosa Szent László-életrajzában (*Natales Divo Ladislavo Regi Slavoniae Apostolo Restitui*, 1704) Ladiszláv horvát királyról beszél, akit csak Bonfini és követői magyarosítottak, valójában szerinte a szent lovagkirály horvát volt, a dél-horvát Goricában született, így – a pánillirizmus ekkoriban megszülető koncepciójának megfelelően – Croatia nagy fiát ünnepelheti benne.³³

Ismét más kontextusba került a király alakja a romantika korában. Az ekkor felújuló történeti érdeklődés újabb szempontok preferenciája révén irányította László királyra a szerzők figyelmét, s a magyar reformkor nemzeti hőst kereső pátosza jelent meg több műfajban is. Vörösmarty Mihály a Cserhalom című terjedelmes epikus költeményében örökítette meg a győztes magyar lovag alakját, itt a kun vitéz felett aratott győzelem elbeszélése a vezérlő motívum. Ugyancsak ő két korai drámájában (*A belső háború*, 1822; *Salamon király*, 1826) is szerepelteti a hadvezéri erényekkel minden kortársa fölé magasodó uralkodót. Az utóbbi darabban Ernyei az ellenlábásnak, Salamonnak szinte hadistenként mutatja be Lászlót: „Mint egy hadisten lép ki sátorából, / Vas vállait, mint sziklát hab fölött / Látom kitűnni, S széles táborán / Magas csillagként végignéz szeme. / Megy, szörnyű fegyver fénylik oldalán, / Egy nemzet sorsát hordja nagy szívében”.

Ez az ábrázolás a reformkor hőskereső törekvéseinek sorába illeszkedett, nem a kegyes László alakja ez, hanem a nemzetéért aggódó, az övéért felelősséget érző s fegyvert ragadó hősoszlop. Noha korántsem a legjobb színdarabjai ezek Vörösmartynak, a László-recepció korabeli aktualizálási lehetőségeinek azonban tipikus példáit jelentik.

Arany János két költeményben is Szent László immár topikus szüzséjét idézte meg. A *Szent László füve* (1847) a gyógynövénné vált fű csodás feltalálásának történetét adja elő, a *Szent László* című vers pedig 1853-ban azt a mondát dol-

³² Pray György: *Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao Hungariae rege fundatore episcopatus Varadiensis*. Posenii, Landerer, 1774., erre ugyanezzel a címmel válasziratot adott ki Gánóczy Antal (Bécs, 1775.), majd megírta a váradi egyházmegye történetét: *Episcopi varadiensis*, Bécs, 1776. Pray ellenirata: *Diatribem in dissertationem historico-criticam de Sancto Ladislao rege*, Posenii et Cassoviae, Landerer, 1777.

³³ Szörényi László: Paulus Ritter Szent László-életrajza = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999/3–4, 416–448, itt: 420.

gozta fel, amely szerint a lovagkirály a székelyek védelmező patrónusa lett, sírjából kikelve segítette győzelemre hadaikat. A történet végén az elfogott tatár rabok egyike vall az őket végül is legyőző égi segítő megjelenéséről:

„Mert nem volt az földi ember,
Egy azokból, kik most élnek:
Feje fölött szűz alakja
Látszott ékes nőszemélynek;
Koronája napsugárból,
Oly tündöklő, oly világos!” –
Monda a nép: az Szent-László,
És a Szűz, a Boldogságos.

Arany mindkét költeménye annak a törekvésnek a jegyében született, hogy minél többet megmentsen a régi magyar mondakincsből, a „népi tudalom” örökségéből, s a hagyományt – többek között a hun mondakört is – szinte áthasonította saját költészetébe, a korszerű irodalomba. Miként S. Varga Pál megállapította: „itt a csodás elem mintegy szakrális aurába vonja a végső küzdelmet”.³⁴ Ismeretes, hogy a székely tradícióban ekkortájt már Csaba királyfi helyett egyre inkább Szent László alakja jelent meg Erdély védelmező patrónusaként, ebben a keretben helyezhetők el a bihari táj szülöttjének, Nagyszalonta költőjének róla szóló versei.

Kosztolányi Dezső legkorábbi verseskötetét (*Négy fal között*, 1907) is gazdagította egy Szent László-motívum. Itt a *Magyar szonettek* ciklusban *Szent László jelenése* címmel villantotta fel a király életéhez kapcsolódó mondák egyikét, a fénylő agancsú gímszarvas felbukkanásának történetét. A Képes krónikának ebbe a részletébe Jankovics Marcell szerint az ősi magyar pogány hitvilág népszerű csodaszarvas motívumának krisztianizált változata szűrődött be.³⁵ A monda szerint az imádkozó király szemei előtt hirtelen felbukkant az égi küldött, a költő szavaival: „S vér-csapta szűggyel a fényködbe fent / a karcsú gím könnyezve megjelent”. S ahol ezt a csodás jelenséget Géza és László megpillantotta, ott alapította meg Géza – László tanácsára – a váci szentegyházat. A magyar történeti hagyományokat, sorsfordító történelmi pillanatokat modern lírába emelő szonettciklus jellegzetes darabja lett ez a vers, amely Kosztolányi lírai sorai nyomán a lovagkirálynak a magyar múlt szempontjából különleges szerepére vet fényt.

³⁴ Erről a jelenségről részletesen vö. S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Bp., Balassi, 2005. 567–569.

³⁵ Jankovics Marcell: „*Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak?*”. In: *Folklór és vizuális kultúra*. Szerk. Szemerényi Ágnes. Bp., Akadémiai Kiadó, 2007. 184–201.

Ugyanezt a motívumot villantja fel Juhász Gyula *A szent szarvas* című költeménye:

*Vác fölött, vén erdők alján,
Vesztett harcok alkonyatján,
Arany gyertya sebzett szarván,
Megjelent komor mogorván.
Látta László, aki szent lett,
Látta Géza s elmerengett,
Látta Sólom, aki vesztett,
Látta igric s könnye pergett.*

Itt a legendás gímszarvas az eltűnt ősi magyar kultúra jelképeként tűnik fel, de több is annál: „Szent arany gím, régi kedvünk,/ Aki fénylett, aki eltűnt...”. A szentlászlói látomás így válik a modern költői életérzés tropikus kifejezésévé.

Ismét újabb szempontok merültek fel a Szent László-recepció történetében a második világháborút követő időkben. A Trianon utáni válsághangulat ellensúlyozására megfelelő történeti személyiségnek és példának mutatkozott a külső és belső ellenségén egyaránt diadalmas király személyiségének és tetteinek felidézése, s ez több műfajban is megtörtént. Karácsonyi János nagyváradi kanonok, címzetes püspök, az MTA rendes tagja történeti monográfiában dolgozta fel a király életrajzát (*Szent László király élete*, 1926), Sík Sándor 1936-os nagyívű rádióbeszédében a magyar férfieszményt látta benne,³⁶ Harsányi Lajos győri kanonok pedig regényes életrajzban mutatta be azt az uralkodót, aki képes volt az ország kritikusan helyzetét kezelni és kaotikus viszonyait stabilizálni (*Fejjel nagyobb mindenkinél*, 1940). Az 1938-ban vitéz Major István szerzeményeként született hazafias tónusú Szent László-himnusz főként lendületes dallama miatt szerepeltetik még ma is egyes ünnepségek műsorán.

A 20. század második fele nem kedvezett a téma irodalmi feldolgozásainak, viszont 1992-ben remekbeszabott drámát írt róla Páskándi Géza: *László szent király* címmel. Az Árpád-házi triptichon részeként a vívódó, országa sorsán felelősséggel töprengő, a Kelet és Nyugat hatalmai közt vergődő, helyét kereső nép uralkodójának alakját mintázta meg. A dráma háttéréből súlyos dilemmák tolulnak a nézők elé, mint a korabeli kritika fogalmazott: „A külső szövetségesek és ellenségek közötti eligazodás nehézségeit a belső megosztottságok tetézik: testvérharc, trónviszály, a király és a nemes főurak, illetve a különböző érdekek mögé felsorakozó birtokosok, fő- és közrendiek beháborúja, keresztény és pogány

³⁶ Sík Sándor: Szent László: Férfieszmény = Uő: *Szent magyarság*, Bp., Szent István Társulat, 1936. 21–27.

szokások konfliktusa és a többi”.³⁷ A színpadra vitt testvérháború Salamonnal, a veretes dialógusokban érzékeltetett felemás viszony Bizánccal egyaránt aktuális dilemmákat öltöztetett historikus mezbe. S tette ezt az író történelmi hitelességgel, miként azt a kritika hangsúlyozta: „a középkori magyar nyelvi dokumentumok – krónikák, levelezések, törvénykönyvek stb. – textualitását és szellemiségét is híven megidéző pontossággal, invencióval, esztétikai összetettséggel, forráshűség és stiláris veretesség sajátos sugallatosságával”.³⁸

Ugyancsak sikeres alkotásnak ítélte a kritika Czákó Gábor történelmi regényét (*Aranykapu. Boldog Salamon király*, 1999), amelynek főhőse ugyan Salamon, de mellette László a másik főszereplő, kettejük ellentétes karakterének kidolgozása és eltérő útvalasztásának bemutatása mutatós írói feladat, s a rendszerváltozás utáni évek útkereső magyar értelmisége számára is tanulságokat igyekezett felvillantani az aprólékosan megfestett történelmi körkép mögött.

A kép teljessége kedvéért említjük, hogy legújabban két regényíró is témájául választotta László királyt. Benkő László műve főként az ifjúságnak szóló, színes epizódokkal tarkított kalandregény (*Szent László. A lázadás paraszán*, Lazi Kiadó, 2014), Ősi János váci tanár pedig trilógiát írt róla, ennek első két kötete jelent meg (*A lovagkirály keresztje*, 2014, *Kard és kódex*, Rézsong Kiadó, 2015). Ezeknek a műveknek a megítélése és kultusztörténeti helyük kijelölése a későbbi kritika feladata lesz.

Rövid szemlénk zárásaként egy példát említhetünk annak illusztrálására, hogy a szent király kultusza körül még ma is politikai indulatok kavarnak. Sajnálatos, hogy a városalapító szobrának váradi felállítását a helyi hatóságok egyelőre nem engedélyezték. Csak reménykedhetünk abban, hogy a rossz döntés előbb vagy utóbb lekerül a napirendről és Kelet-Közép-Európa egyik legnagyobb uralkodójának kultusza a regionális hagyományok között visszanyerheti azt a pozíciót, amelyet évszázadokon át betöltött úgy is mint példás és közkedvelt uralkodó, *rex amabilis*, s úgy is, mint az európai keresztény kultúra bajnoka, *Christiana Reipublicae Hercules*.

³⁷ Bertha Zoltán: „Magyar három király”. *Páskándi Géza Árpád-házi dráma-triptichonja*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2001. 396.

³⁸ Uo. 399.

KELÉNYI GYÖRGY

**A SZENT ANNA SZÉKESEGYHÁZ
ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE ÉS HELYE
A MAGYAR BAROKK ÉPÍTÉSZETBEN**

Mint közismert, Debrecen katolikus hitéletének a reformáció utáni elindítója (visszaállítója) gróf Csáky Imre nagyváradai püspök volt. Javaslatára ugyanis az 1712–1715 között megtartott országgyűlés csak azzal a feltétellel iktatta törvénybe Debrecen város szabad királyi rangját, hogy a magisztrátus telket biztosít egy katolikus plébánia-templom számára (és a visszatelepülő ferences szerzeteseknek is telket jelöl ki). A városi tanács kénytelen volt egy 40x40 öl nagyságú telket átadni (1716. április 27-én) templom-, plébánia- és iskolaépület emelése céljára. Itt épült fel a Szent Anna plébánia-templom, a mai székesegyház. A hely kiválasztásában szerepet játszhatott az a hagyomány, hogy az utca elején állt a középkorban a Szt Anna templom és az apácázárda. Az építkezés még be sem fejeződött teljesen, amikor a püspök (addigra már bíboros) 1730-ban a plébánia vezetésével a 11 évvel korábban a városba betelepített piarista rendet bízta meg.

„A barokk korszak volt az utolsó, amikor egy nagyúr országrészek népének kenyeret, munkát, műveltséget adhatott.” A 18. század több magyar építetőjére is vonatkoztatható Szekfű Gyulának ez a megjegyzése. Püspökök, akik nemcsak egyházi, hanem világi méltóságokként – főispánokként – nagyobb terület urai voltak, építkezéseikkel, város-, út-, vízszabályozási tevékenységükkel, művészi megbízásaikkal, jótékonyági intézmények, iskolák támogatásával gyakran átfomálták egy-egy térség életét, vallásos hitét és maradandó hatást tettek annak a vidéknek külső képére is. Ez a megállapítás Csáky Imrere is vonatkozik, aki egyházi megbízásainak minden színterén fontos művészi, építészeti alkotásokkal segítette elő hite terjedését, elmélyülését. A debreceni Szt Anna-templom építésére előbb 2200 rajnai forintot, majd évente 2000 forintot adott és ezzel lehetővé tette a munkálatok megindítását és anyagi gondok nélküli menetét. Ezen kívül váradi püspöksége alatt felépítette az ideiglenesen székesegyháznak használt templomot, lefektette az új székesegyház, és a Szt. László-templom alapjait, segítette a pálosoknak és a kapucinusoknak visszatelepíteni és építkezni Nagyváradon, felépíttette az ispotályt és családi birtokán, Kluknón a Szt. Anna-kápolnát.



A debreceni Szent Anna-templom (2015)

A debreceni Szt. Anna-templom építését, Johann Baptist Carlonét Csáky még egri kanonok korában ismerte meg.¹ Telekessy, majd Erdődy egri püspökök sok feladattal látták el az olasz építész, aki képzettsége, nagy gyakorlata alapján méltónak mutatkozott a debreceni feladat elvégzésére. Carlone ugyan nem tartozott a korszak legnagyobb mesterei közé, de fontos szerepet játszott a magyar építészetben. Egy fejlett építészeti kultúrájú térségből érkezett, annak hagyományait hozta magával abba a térségbe, amely a török pusztítás után kevés szakképzett mesteremberrel rendelkezett és ahol nagy igény mutatkozott a jó képességű, képzett mesterek foglalkoztatására. A piarista rendfőnök 1720-ban szerződtette az építész, aki több egri mesterrel együtt érkezett Debrecenbe és vezette az épület kivitelezését.

Bár nincs adatunk arra, hogy a templom rendszerének kiválasztásához Csáky püspök a nagyszombati jezsuita templomban jelölte meg a mintát, de kétségtelennek tartjuk ezt a kívánságot. A nagyszombati templomséma ugyanis ekkor nem egyszerűen egy adott építészeti forma volt, hanem az országban első és több mint száz éven át a par excellence katolikus templom-épületet jelentő alkotás. Csáky ezzel a templomot belehelyezte abba az építészeti vonulatba, amely a Debrecenben is elterjesztendő katolikus hit terjesztésének egyik fontos művészi eszköze volt.

¹ Voit Pál: „Pallerius Italus” In: *Heves megye műemlékei, I. kötet*, szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál, Budapest, 1969. 122–124.

A nagyszombati jezsuita (később egyetemi-) templom a magyarországi ellenreformáció legaktívabb, legsikeresebb időszakában épült. A Jézus Társaság – az udvar és Forgách Ferenc illetve Pázmány Péter esztergomi érsek hatatos támogatásával – gyorsan növelte befolyását az országban. Megnyerte Esterházy Miklós nádor pártfogását és az ő költségén 1629–37 között felépítette Nagyszombatban templomát – az új stílusirányzat, a barokk első hazai építészeti alkotását.²

A templom nem a hazai hagyományok alapján, azok továbbfejlesztéséből született meg, hanem teljes egészében „import” volt.³ A bécsi jezsuita-templomnak a császárvárosban is újnak számító típusát vette át, mert az megfelelt a rend igényeinek, vállalt feladatainak. Az épület feladata a barokk korszak egyházi céljaival, ellenreformációs törekvéseivel kapcsolatos: a hívek meggyőzését, a kételkedők megerősítését kellett az építészet eszközeivel elősegítenie. A római Gesú mintája nyomán egységes terű templombelsőt alakított ki, amelyben a hívő látja a szertartás minden részletét, jól hallja a prédikáció szavait – s az egységes, közösségi élménnyel, az intő, tanító szóval hite megerősödik. A kápolnák a magánmiséjüket bemutató páterek és a magán-áhitat számára biztosították a megfelelő kereteket. Itt állították fel a gyóntatószékeket is. A templom freskókkal, stukkókkal gazdagon díszített belső tere, a szentély egész zárófalát kitöltő főoltára szintén a tanítás, a meggyőzés, a csodálat- és meglepetéskeltés eszköze volt – azaz a hit terjesztésére szolgált.

A nagyszombati jezsuita-templom alaprajza egyhajós, kereszthajó nélküli. Hajójához kétoldalt 4–4 lapos kápolna csatlakozik, keleti végén hosszúkás, egyenes lezárású szentély áll. A hajónál alacsonyabb kápolnasor fölött karzatok nyílnak s a templomot fiókos dongaboltozat zárja le. Homlokzata kéttornyos, vagyis – mint a bécsi – ebben eltér a típusteremtő római Gesútól. Itálián kívül ugyanis az egyházi épület fogalmához inkább hozzátartozik a homlokzati torony, ezért a római minta rendszerét követő művek között is többségben vannak a kéttornyos művek. A Gesú alaprajzát és a kéttornyos homlokzatformát egyesítik e térségben – s a magyar építészetbe is ez a változat jutott el.

A nagyszombati templom két tornya között háromszintes, orommezős homlokzat emelkedik. A fal mozgás nélküli sík felület, plaszticitás nélküli részletekkel. A vízszintes és a függőleges tagolás (párkányok illetve pilaszterek) finom vonalhálóként osztják fel a falazatot.

A barokk stílus megválasztása, a hatáskeltés sajátos eszközeinek felsorakoztatása egyáltalán nem volt öncélú. Nem magyarázható csupán a templomot építető

² Kelényi György: Kora barokk. In: *Magyarország építészetének története*. szerk. Sisa József és Dora Wiebenson, Budapest, 1998. 110.

³ A térség jezsuita templomainak tipológiájáról: Fidler Petr: Zum Mäzenatentum und zur Bautypologie der mitteleuropäischen Jesuitenarchitektur. In: *Die Jesuiten in Wien*, Karner, Herbert, hrsg. Wien, 2003. 211–230.

Esterházy Miklós nádornak, az aulikus, katolikus párt egyik vezetőjének kortársainál fejlettebb ízlésével, vagy az újszerűség keresésével. Esterházy a templom építésével egy-időben rendelte meg a város ferences templomának oltárát s az egyáltalán nem újszerű, nem is barokk, hanem reneszánsz formákat mutat. Az új stílus megjelenése, meghonosítása összefüggött a rend – a jezsuiták – céljaival, a mű feladataival, a „megszólitott” rétegek ízlésével. A rend a hit terjesztése érdekében hatni akart, s erre szolgáltak, ezt segítették az új eszközök, a hagyományostól eltérő templomformák, a berendezés és a díszítés szemet kápráztató pompája. Az ugyanekkor készülő ferences oltár megoldása viszont azért követi a tradíciót, mert a ferencesek a hagyományosabb ízlésű alsóbb néprétegek felé fordultak s számukra nem lett volna előnyös az újszerű, barokk formálás.

A nagyszombati jezsuita templom sikeresen fogalmazta meg az új korszak vallási céljainak megfelelő építészeti formát, ezért típusa, alaprajzi és homlokzati rendszere gyorsan népszerűvé vált és elterjedt a hazai építészetben. Mindenekelőtt a Jézus Társaság építkezéseiben alkalmazták, de a következő század közepéig más szerzetesrendek is átvették. Nem maradt meg a szerzetesi építészet körében, mert kb. a 18. század közepéig székesegyházak építéséhez is felhasználták.

Korban, jelentőségben rögtön a nagyszombati után következett a Jézus Társaság győri (később bencés) temploma (1635–1641). A templom alaprajza olyan, mint a nagyszombatié, csak hajóját 4–4 helyett mindössze 3–3 kápolna kíséri. A kápolnák száma ezután legtöbbször ennyi lesz a hazai jezsuita építészetben. A homlokzat vertikális jellegű – ez változás a nagyszombati statikus kialakításával szemben. A tagolóelemek erőteljesek, felfelé törnek. A négyszögletes ablakok és a szoborfülkék formája azt mutatja, hogy a formakészlet a jezsuiták több építkezésén is közös volt.

A nagyszombati templomtípus népszerűségét az is mutatja, hogy átalakítások során, középkori templomok barokkizálása esetén is ezt a formát választják. Sopronban a Szent György templom 14. századi épületének átalakítása 1674 után kezdődik, amikor a korábban a protestáns lakosság által elfoglalt épületet visszavették és a jezsuitáknak adták. Az átalakítás úgy történt, hogy a négyszakasos, keskeny középkori templom falait a támpillérek között áttörték, és az oldalt hozzáillesztett kápolnasor nyílásait ott alakították ki. Így az alaprajz az egységes terű, kétoldalt kápolnákkal kísért jezsuita templomtípust valósítja meg.

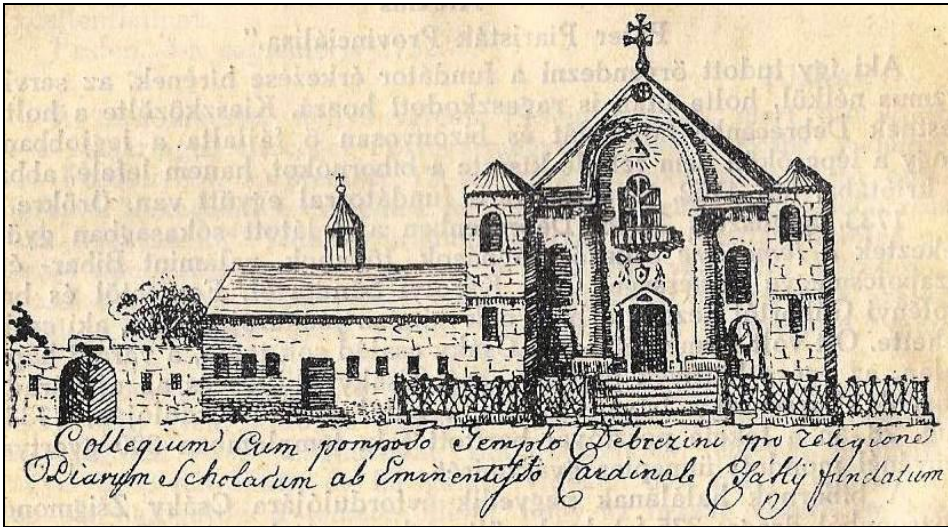
A debreceni Szt. Anna-templom építéstörténetéről viszonylag sok adatot ismerünk – 1721-ben tették le az alapkövet és a templomot csak 25 év múlva szentelték fel.⁴ 1727-ben már tető alatt álltak a falak. A tornyok építése sokáig elhúzódtott. A felszenteléskor még csak a homlokzat magasságáig álltak és ideiglenese sá-

⁴ Szabó Erzsébet: Johannes Baptista Carlone = *Művészettörténeti Értesítő*, XVII. 1968/3–4., 214–238. Láng Nándor: *A debreceni Szent Anna templom*. Debrecen, 1930.

tortető pótolta a toronysisakokat. Felépítésükre 1834-ben került sor, amikor a templomot, az 1811-ben pusztító tűzvész után Povolni Ferenc egri építőmester helyreállította és újabb szintekkel továbbépítette. A források hangsúlyozzák, hogy az építőmester az eredeti, Carlone-féle tervhez tartotta magát. Később, 1872-ben és 1926-ban újabb helyreállítások következtek, de ezek nem változtatták meg az épület összképét. 1746-ban, a felszentelés idején nemcsak a tornyok felépítése nem történt meg, hanem a templom mellé tervezett rendház sem készült el.

Ha megnézzük az épület alaprajzát és homlokzatát, akkor a nagyszombati séma továbbélését, illetve csak egyes részletekben mutatkozó módosítását látjuk. Az alaprajz szintén egy-hajós, 3–3 kápolnával kísérve. Kereszthajó nincs – ahogy a típus hazai példái között egyikensincs. A kápolnanyílások felett emporák vannak. A boltozásban változás következett be a 17. századi előzményekhez képest; a fiókos dongaboltozat helyett egy ekkor modernnek számító, nagyobb világosságot biztosító térlefedés valósult meg: szakaszonként 1–1 csehsüvegboltozat készült.

A külső is megfelel az ismert sémának; a keresztmetszetet követve a hajó előtt magas, háromszintes, háromtengelyes homlokzat húzódik. Az alacsonyabb kápolnák előtt 1–1 torony áll, közrefogva a homlokzatot és szintenkénti tagolásával követve azt.



A debreceni Szent Anna templom és piarista kollégium 1732-ben.⁵

⁵ Közli: Málnási Ödön: *Gróf Csáky Imre bibornok élete és kora 1672–1732*. Kalocsa, 1932. 294.

Az építkezéssel kapcsolatos levéltári források csak a felhasznált anyagok költségeiről szólnak. Az eredeti tervet nem ismerjük. Feltehetőleg a legkorábbi megmaradt ábrázolás az a sematikus rajz, amelyet Málnási Ödön a Csáky levéltárban talált és a templomnak a kardinális halálakor (1732) fennálló képeként határozott meg.⁶ Ezen az épület legjellegzetesebb elemi már láthatóak: a két befejezetlen, téglaloborítású torony, a felhajló párkánnyal záródó homlokzat, a kapu és az egész felületet átfogó pilaszterek. A pilaszterek nem egymás felett, szintenként tagolják a felületet, hanem egyetlen, óriáspilaszternek látszanak. A felső szint, az oromzattal, ügyetlen rajzzal, furcsa összképet mutat – valószínűleg ez a rész még nem állt. Az ábrázolás nyilvánvalóan nem tervrajzról készült, hanem szabadkézi rajzként, a helyszínen és rajzolója az egészen pontos megörökítés helyett a nagyvonalú képet választotta. A templom déli oldalán a fatornyos tetejű, nagyon egyszerű piarista kollégium helyezkedik el.

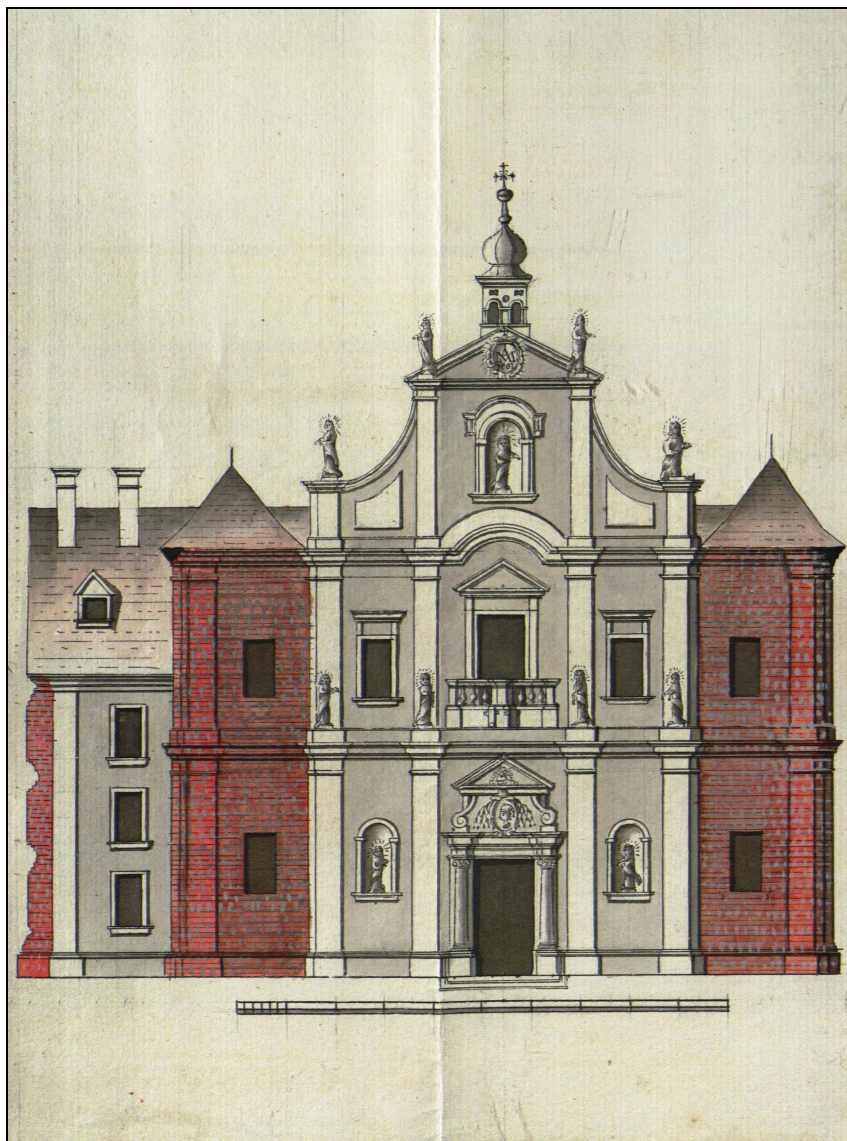
A következő két lap egyidőben, 1774-ben készült; s a homlokzatot illetve a templomnak és a két oldalán tervezett rendháznak illetve iskolának az alaprajzát mutatja.⁷ Egy királynői bizottság által 1769 és 1783 között végzett vizsgálat anyagához kapcsolódik az együttes állapotának felmérése.

A bizottság felterjesztését és a királynő jóváhagyását is tartalmazzák. Mária Terézia engedélyezi a központi (piarista kassa?) (cassa domestica) felhasználását (1778), de félévente jelentést kér a kollégium és a templomtorony építésének helyzetéről.⁸ Az egyik lapon a háromtengelyes homlokzat a későbbi és lényegében máig megmaradt formát mutatja, sőt a később eltávolított homokkő-szobrokat is. Szt. István és Imre szobrai még eredeti helyükön, a kapu melletti két szoborfülkében áll. A homlokzat mellett álló két torony viszont nem teljes; csak a templom főpárkányáig emelkedik. Mindkettőn ideiglenes sátoztetős lezárás látszik. A befejezetlenséget az is mutatja – a felvételezés tényére utalva –, hogy a két toronytest még vakolatlan, csak téglafelületüket ábrázolja a rajzoló. Nem kétséges, hogy a rajzoló az eredeti, Carlone-féle tervet használta fel. Nem a templom, hanem annak északi oldalához kapcsolódó rendház befejezése végett készült a homlokzathoz csatolt alaprajz. A rendház alapkövét még 1724-ben helyezték el, de az építkezés nem haladt. Végül az igényes – a templom északi és déli oldalához illeszkedő, négyszögű udvart körülvevő két épületből csak a keleti rész egy kis darabja készült el, a templom apszisa mögött. Ez az alaprajzon sárgával színezve látható, azaz még nem épült fel.

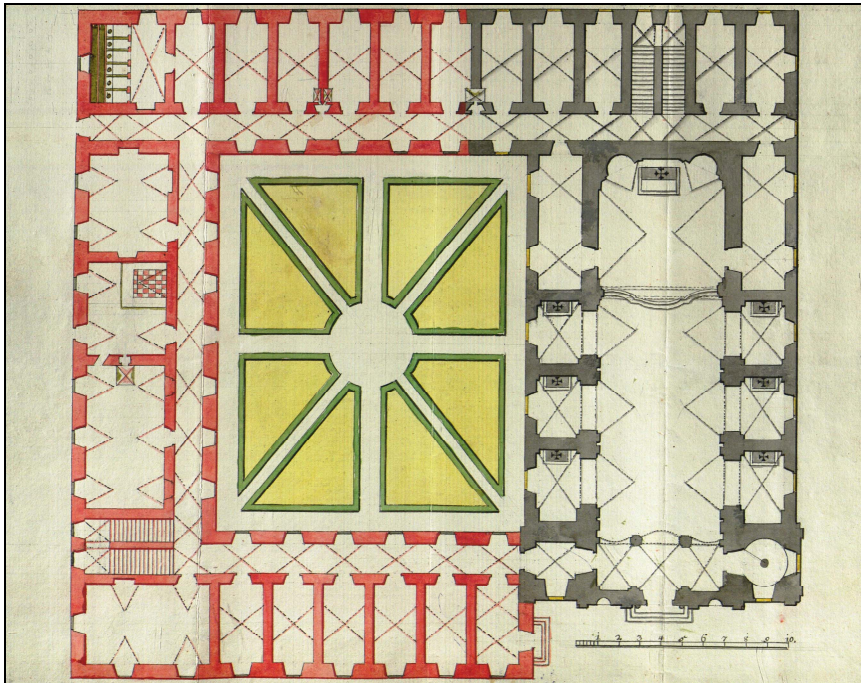
⁶ Uo. Pontos jelzetet nem közöl. A rajz alatti szöveg: Collegium cum pomposo Templo Debresini pro religione Piarum Scholarum ab Eminentissimo Cardinale Csáky fundatum.

⁷ Szabó Erzsébet publikálta idézett tanulmányában. Őrzési helye: MNL OL C. 42. Acta miscellanea, Fasc. 93. No. 8. A lap alján: Franciscanorum Conventus et novi Templum D.I. et Piaristarum Collegii et Turrum Delineationes, 1774.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, C. 42, fasc. 93. No. 8. 353. doboz



A templom 1774-ben



A tervezett piarista kollégium alaprajza



*Joseph Hoffmann terve a templomhoz csatlakozó kollégium és iskola felépítésére
(1780-as évek)*

Egy másik tervlapon a Szt. Anna-templom homlokzatát látjuk, kétoldalt közrefogva a rendház és az iskola még csak tervezett homlokzataival.⁹ A tervet Joseph Hoffmann nagyváradai építőmester szignálta. Működésére a 18. század utolsó negyedéből vannak adataink,¹⁰ így a rajzot az 1780-as évekre datáljuk.



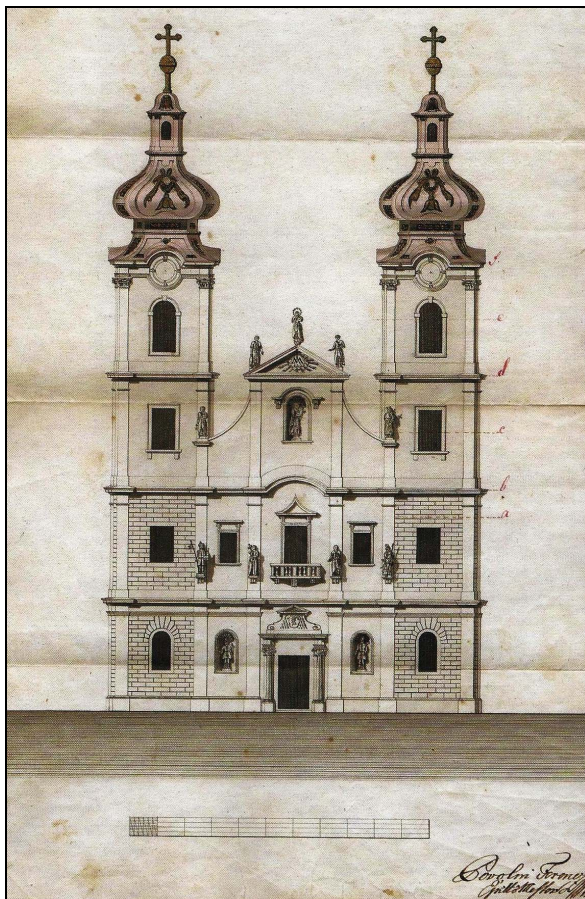
Ismeretlen rajzoló, Terv a templomhoz csatlakozó kollégium és iskola homlokzatához (18. század vége)

Szokás szerint rózsaszínűre színezte a már álló, és sárgával a még nem álló, csak tervezett részeket. A magyarázó szövegből is kitetszik, hogy nem felmérésről, hanem tervezésről van szó, s a feladat csak az épületszárnyakra és nem a templomra vonatkozik. A templomhomlokzatot csak beillesztette a két szigorú, kevés eszközt használó, egyszerű épület közé. A tornyokat befejezett állapotban mutatja; a földszinti részt bevakolva, s egy teljes szinttel folytatva, hagymasisakkal lezárva a félbe maradt struktúrát. Mivel az explikációban utalás sincs a templomra, véleményünk szerint Hoffmann az eredeti tervet használta fel, azért, hogy az építendő együttest ne csonkán, hanem teljességében ábrázolja és az összehatást is bemutassa. Közvetve bizonyítja állításunkat a piarista levéltárban őrzött másik

⁹ Piarista Rend Magyar Tartománya, Központi Levéltár-6-03-Tervrajzok-p_020_a

¹⁰ Biró József: *Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei*. Budapest, 1932. 70.

terv, amely szintén az egész összképet mutatja.¹¹ Gyengébb színvonalú rajz; míg Hoffmanné a bécsi Hofbauamt-nál megkívánt mérnöki rajz-technika szép példája (Joseph Hoffmann a kamarai uradalmakban is dolgozott!), ez a lap kezdetlegesebb, nehezkesebb. Bár a két épület külsejében vannak eltérések Hoffmann tervétől, de a tornyok befejezett formáját tekintve nincs. A használt betűjel egyértelművé teszi, hogy a templom-homlokzattal ellentétben a tornyok felső szintje és sisakja még nem készült el.¹² Tehát a rajzoló ugyanazt a formát választja, mint Hoffmann, mert az az eredeti és a megbízók az eredeti terven nem kívántak változtatni.



Povolni Ferenc terve a tornyok kiépítésére

¹¹ Piarista Rend Magyar Tartománya, Központi Levéltár-6-03-Tervrajzok-p_020_b

¹² A legendában B-vel jelöli ami „exstat”, a toronysisakokra írt C viszont még restat

Az eredeti tervhez való ragaszkodást a 19. században, a tornyok befejezése idején is hangoztatták. Povolni Ferenc építőmester 1834-ben mégis egy újabb emelettel, négy-szintesre változtatta a toronypár magasságát. Csak találgathatunk, hogy miért. Talán, mert a 19. században már nem lett volna elég monumentális az eredeti magasság? Vagy valamelyik helyi épülethez viszonyítva nem kívántak lemaradni a plébánia-templom magasságát illetően?

Ezekre a kérdésekre csak újabb források előkerülése esetén kaphatunk választ.

Povolni némileg módosította a tornyok alsó szintjét is. A vakolatlan felületet kváderkövekkel burkolta, s az alsó szint ablakait íves záradékúra változtatta.

A Povolni-féle állapotok 1926-ig nem változtak. Ekkor a Műemlékek Országos Bizottsága felkérte Wälder Gyulát, hogy tegyen javaslatot az épület helyreállítására.¹³ Az ezután kezdődött helyreállítás során a homlokzat is, a belső is módosult. A belsőbe „nem illő” (Wälder) mennyezetfestést, a szószéket és a főoltárt eltávolították és helyükre újak kerültek. A homlokzaton kiszélesítette a lépcsőt, a kapuzat melletti két szoborfülkét megnyitotta bejárattá és a szobrokat a tornyok alsó szintjén helyezte el. A keleti oldalon a templomapszissal egybeépült rendházat különválasztotta attól. Feltehetőleg ekkor történt a tornyok alsó szintjeinek a bevakolása is.

¹³ A felkérés a Forster Intézet irattárában: MOB 1926, 176. sz, az építész jelentése uo. 293. szám

A DEBRECENI SZENT ANNA-TEMPLOM SZILASSY-SZENTSÉGMUTATÓJA

A Szent Anna-templom 18. századi felszereléséből egy ötvöstárgy azonosítható minden kétséget kizáróan a fennmaradt emlékanyagban: az az úrmutató, amely Szilassy János műhelyében készült a század közepén, Lőcsén.

Az egykori liturgikus felszerelés története egybefonódik a debreceni piaristák és a rendház történetével. Ennek leltárai és számadáskönyvei alapján jól nyomon követhető a felszerelés folyamatos gyarapodása.

A legkorábbi fennmaradt leltárban (1727)¹ a liturgikus ötvöstárgyak között említett egy aranyozott monstrancia, melyet az 1736-ban készült leltár² újra említ, és amely az 1743-as vagyonálladékban is megjelenik.³

Tapolcsányi Gergely debreceni házfőnök a meglévő mellett egy új úrmutatót rendelt 1751-ben. A rendház historia domusában olvasható bejegyzés szerint a házfőnök több ezüst edényt áldozott fel arra a célra, hogy anyagukból egy új monstranciát készíttessen Splényi László tábornok özvegyének, Berényi Zsófiának támogatásával.⁴ A bejegyzés részletezi, hogy az új úrmutató elkészítésével a lőcsei Szilassy Jánost bízták meg és kitér arra, hogy az iskolában teológiát tanító Orosz Zsigmond – aki szintén Sáros vármegyei családból származott,⁵ akárcsak Berényi Zsófia – gondja volt, hogy a monstrancia az elvárásoknak megfelelően készüljön el.

Az új úrmutató megrendelése arra vall, hogy a házfőnök, aki egyben debreceni plébános is volt,⁶ és helyettese, Orosz Zsigmond vicerektor emelni kívánták az

¹ Inventarium Sacelli S. Annae Scholarum Piar[um] Debr[eceniens]i 1727: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (továbbiakban PMKL) II.11. 10. k.

² Inventarium Ecclesiae Debreczinensis Schola[rum] Piar[um] Anni 1736: PMKL II.11. 10. k.

³ Status Domus & Resignatio Facta Ao. 1743: PMKL II.11. 11. k.

⁴ PMKL II.11. 7. k.

⁵ Koltai András: Orosz Zsigmond (Sigismundus ab Angelo Custode) OSchP. In: *Katolikusok Debrecenben 1715–2015*. Szerk. Takács József. Debrecen 2015. 497–498. (továbbiakban Koltai, 2015.)

⁶ *Katolikusok Debrecenben 1715–2015*. Szerk. Takács József. Debrecen, 2015. 327.

úrnapj körmenetek fényét. Az új monstrancia mellett egy körmeneti díszmennyezetet is beszereztek.⁷ A szándék talán nem meglepő, figyelembe véve, hogy a protestáns Debrecenben a körmeneteknek nyilván demonstratív szerepe is volt.

Az úrnapi körmenet ünnepélyes keretek között zajló nyilvános hitvallás, egyben oltalomkérés a természeti csapások ellen. Legfontosabb és egyben leglátványosabb kelléke az oltáriszentség felmutatására és körmenetben való vitelére szolgáló szentségmutató. Ez utóbbinak tulajdonított bajelhárító szereppel kapcsolatos korabeli hiedelmekről Conradi Norbert debreceni vicerektor egy érdekes feljegyzést hagyott az utókorra.⁸

Meglepő lehet viszont, hogy az új monstranciát éppen Lőcsén készítették a kegyesrendiek. Szilassy műhelyének ekkor még nem volt országos híre, Lőcsén és környékén volt inkább ismert. Két évtizeddel korábban, 1729-ben lett mesterré, 1747-ben a tűzvészben korábban elhunyt lőcsei céhmester utódává választották.⁹

A Szent Anna-templom berendezésén dolgozó mesterek egy része Kassáról érkezett, az építész és a kőfaragók Egerből,¹⁰ ahol ötvösök is tevékenykedtek és a vármegye hivatalos jelentése szerint „finom munkát végeznek”.¹¹ Mindezek ellenére a piaristák a jóval távolabb fekvő Lőcsén rendelték úrmutatót. Felvetődik a kérdés, hogy miért éppen az itt tevékenykedő Szilassy Jánost kérték fel az új monstrancia elkészítésére.

Bár a század első felében Magyarországon már ismertek voltak festett zománcal kivitelezett, figurális ábrázolásokkal díszített liturgikus ötvöstárgyak, – amelyek zömében bécsi műhelyekből származnak – ez a díszítéstechnika még viszonylag újnak és kevésbé elterjedtnek számított. Szilassy egyike volt azon keveseknek, akik előszeretettel alkalmazták ezt a technikát a liturgikus ötvöstárgyak kivitelezése során. Példaként említhető a lőcsei plébániatemplom számára készített úrmutatója, vagy az 1745-ben készült nyársardói monstrancia.¹²

⁷ Augmentum Supellectilis Ecclesiae Sub Rectoratu Patris Gregorii a SLadislao: PMKL II. 11. 11. k.

⁸ Conradi Norbert magyarázata Zajkányi Lénárd leveléhez a rendházi krónikában. In. *Katolikusok Debrecenben 1715–2015*. Szerk. Takács József. Debrecen, 2015. 212.

⁹ Pap Károly: Szilassy János. = *Archeológiai Értesítő*, 1902. 4. sz. 284–286.

¹⁰ Baranyai Béláné: Újabb adatok a debreceni Szent Anna-templom berendezésének történetéhez. = *Ars Hungarica*, 1980. 1. sz. 149–151.

¹¹ Kőszeghy Elemér: *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig*. Bp., 1936. 99. (továbbiakban Kőszeghy, 1936.)

¹² Kemény Lajos az úrmutató talpszegélyének belső oldalán olvasható feliratot téves évszámmal közölte (Kemény Lajos: Szilassy János, XVIII. századi ötvös. = *Archeológiai Értesítő*, 1906. 4. sz. 19. továbbiakban Kemény, 1906.). Helena Bugošová CJ szívessége révén az adat pontosítható; a felirat: „IOHANNES SZILASSI FINXIT FECIT LEVTSOVIÆ 1745”.

A Sáros vármegyei Nyársardó közvetlen közelében fekvő Kisszebenben a piaristák 1739-ben telepedtek meg, Szilassy műhelyének tevékenysége ismert lehetett számukra. Kétségtelen, hogy a magyar rendtartomány kapcsolatrendszere közrejátszott abban, hogy az új monstrancia elkészítésére vonatkozó megbízást Szilassy János nyerte el. A debreceni kegyesrendiek a meglévónél díszesebb úrmutatót kívántak készíttetni, a megrendelést látványos és újszerű kivitelben Szilassy János teljesíthette, így őhöz fordultak.

A debreceni rendház számadáskönyvében olvasható bejegyzések alapján a kisszebeni piarista elöljárónak kulcsszerepe volt a megrendelés lebonyolításában: neki küldték a munkadíj kifizetésére szánt összeget három részletben¹³ és vélhetően ő vette át az elkészült művet. Az utolsó kifizetésre 1752 augusztusában került sor. A méretes,¹⁴ aranyozott, zománcdíszes ötvösműért (*1. kép*) összesen 422,68 forintot fizettek.¹⁵

Egy későbbi, 1769-ben kelt kassai kötelezvényéből tudjuk, hogy Szilassy a megrendelőnek előzetesen bemutatott tervrajzok alapján dolgozott.¹⁶ Egyelőre nem feltárt adat, hogy a debreceni monstrancia esetében is készített tervrajzot, vagy pedig a nyársardói úrmutató (*2. kép*)¹⁷ ó- és újszövetségi szimbólumokban gazdag ikonográfiai programját és kompozícióját követve dolgozott (a két szentségmutató formai megoldásai és kivitele között kisebb eltérések is vannak, feltételezhetően a megrendelő óhaja nyomán).

Mindkét úrmutató talpboltozatán az alvó Jákobot megszemélyesítő fekvő férfialak¹⁸ látható. Bal kezével fatörzsön nyugvó fejét támasztja, jobbra az oldala melletti talpazatszerű tagot érinti. Ezen karjait imára táró angyal áll. Az angyal alakú szár a barokk monstranciák kedvelt díszítőeleme, több változata ismert, ezek egyike a kezét imára emelő, kitárt szárnyú angyal.

Szilassy liturgikus ötvösműveit a kordivat szellemében tervezte és kivitelezte. A század közepéig a barokk formanyelvéhez igazodva dolgozott, a jellegzetesen rokokó elemeket – mint például az aszimmetrikusan formázott szárgombot – csak a későbbiek során, a század második felében kezdte alkalmazni az általa készített liturgikus ötvöstárgyakon.

¹³ PMKL II.11. 35. k.

¹⁴ 83 cm magas

¹⁵ A Baranyai Béláné által 1980-ban közölt adat (427,68 forint) a hivatkozott számadáskönyv bejegyzései alapján pontosítható.

¹⁶ Kemény Lajos: Szilassy János. *Művészet* 1915. 6. sz. 333 o.

¹⁷ Pavol Bugoš nyársardói plébános szívességéből

¹⁸ Pataky Dénesné Józsefként azonosította. Pataky Dénesné: Szilassy János monstranciáj Debrecenben. = *Művészettörténeti Értesítő*, 1958. 148.



1. kép. A debreceni szentségmutató.
Szilassy János, 1751–1752. Szent Anna
Főplébánia, Debrecen
(Nagy Gábor felvétele, 2015.)



2. kép. A nyársardói szentségmutató.
Szilassy János, 1745. Római Katolikus Plébánia,
Nyársardó
(Štefan Slaninka felvétele, 2015.)

Az angyal feje fölött díszes sugárkoszorúba foglalt ostyaház, benne ékkövekkel díszített ostyaállvány. Az ovális ostyaházat zománchorítású levelek és ékköves virágok koszorúja övezi. Körülötte Jákob fiait megjelenítő tizenegy feliratos zománckép látható; a mellképek mögött József első álmára utaló kévek láthatóak. Ez utóbbiak a monstranciát szemlélő számára egyértelműen felismerhetővé teszik, hogy a zománcképeken ószövetségi szereplők jelennek meg és nem a tizenkét apostol. Ez utóbbira is ismert példa Szilassy életművében: a löcsei Szent

Jakab-plébániatemplom úrmutatója,¹⁹ amelynek sugárkoszorúját Szilassy a tizenkét apostolt ábrázoló zománcképpel díszítette a templom titulusának és a megrendelők óhajának megfelelően.

Mindkét monstrancia alsó és felső része az Ószövetségből merített, egy-egy álom-motívumot megelevenítő ábrázolásokkal díszített: az alsó részen az alvó figura révén Jákob álmát, míg felső részén a kévékben József első álmának jelképeit ismerhetjük fel.

A piarista rend alapítójának, Kalazanci Szent Józsefnek névrokonaként, József különösen kedvelt volt a kegyesrendiek körében, ószövetségi történetét iskoladrámák is feldolgozták.²⁰ Nem véletlenszerű tehát, hogy személyére és történetére utaló elemek szerepelnek a debreceni úrmutató kompozíciójában.

József mellképe nem jelenik meg testvéreit ábrázoló zománcképek között, sem pedig kévéje, a jelképegyüttesben ennek kiemelt szerepe és jelentősége van.

A sugárkoszorú felső részén a Szentlélek galambja látható, fölötte kissé balra az Atyaisten, amint jobbját áldó mozdulatra emeli.

A mű ikonográfiai programjában Jákob alakja a talpon és a sugárkoszorún megjelenő kévés mellképek az Ószövetségre utaló szimbólumok, míg az Atyais-tent ábrázoló zománckép, a Szentlélek galambja és az oltáriszentség – a benne megtestesülő Fiúval – a Szentháromságot jelentik meg.

Az ó- és újszövetségi jelképeket összekötő kapocs pedig éppen József ábrázolásának *látszólagos* hiánya, látszólagos mivel József kévéje – az eucharisztia egyik előképeként – az ostyaházban elhelyezett oltáriszentség révén jelenik meg a kompozícióban, ezáltal előkép és jelkép együttese kerül a középpontba.

Összehasonlítva a két úrmutatót, észrevehető, hogy bár a készítés-technikai megoldások alapján véve ugyanazok (trébelt talp, öntött és cizellált szár, fűrészeléssel kialakított sugárnyalábok, festett zománc díszítmények, zárt foglalatú üveg- és ékkövek stb) kivitelük némileg eltérő: a debreceni részleteiben díszesebb, megfelelően nyilván a megrendelők azon elvárásának, hogy az új monstrancia színpompás és látványos kivitelezésű legyen. Sugárkoszorúja gazdagabb, az ostyaházat övező levélkoszorú pedig dúsabb. A talpmező díszítményei is különbözőek.

A felső részt díszítő miniatűr mellképeket a körvonalak mentén körbevágott rézlemezek zománcozásával kivitelezte az ötvös, az ábrázolt ószövetségi szereplők vonásai és öltözetük részletei azonban eltérőek, a debreceni mellképeinek alsó részén feliratok jelzik az ábrázolt szereplők nevét (a nyársardóin ezek hiányoznak). A nyársardói monstranciáról 1904-ben, Divald Kornél által készített

¹⁹ Kőszeghy Elemér 1742-re keltezte (Kőszeghy, 1936. 206.)

²⁰ Koltai András hívta fel erre figyelmet.

felvételen²¹ (3. kép) megfigyelhető, hogy a mellképek egykor más sorrendben voltak a sugárkoszorúra rögzítve, mint jelenleg.²²



3. kép. A nyársardói szentségmutató archív felvétele
(Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ,
Fényképtár, Divald Kornél felvétele, 1904.)

A debreceni csúcsát díszítő kereszt és az Atyaisten alakja a korábban említett lőcsei monstrancia formai megoldásait ismétli, míg a talp és a sugárkoszorú kompozíciója, apróbb eltérésekkel, a nyársardói úrmutatóét.

²¹ A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900–1919. Szerk. Bardoly István és Cs. Plank Ibolya. Bp., 1999. 274.

²² Jelenleg tíz zománc mellkép látható a sugárkoszorún, a fényképfelvétel alapján egykor tizenegy volt.

Érdekes módon az ószövetségi szövegtől eltérően Jákob nem kövön nyugtatja fejét, hanem fatörzsön. Ez a részelem, vélhetően sérülés folytán, hosszú ideig a debreceni monstrancia hiányzó eleme volt, pótlására az úrmutató restaurálásakor került sor.²³

A restaurálás során derült fény arra, hogy aranyozott ezüst és zománcozott réz elemek mellett vas is szerepel szerkezetében, a kovácsoltvas szártengely tartóelemként a sugárkoszorú rögzítését hivatott biztosítani.²⁴

Kemény János 1906-ban megjelent közleménye révén vált ismertté a nyársardói kompozícióját követő varannói úrmutató,²⁵ amely vélhetően a debrecenit követően készült.

A debreceni rendház vagyongyarapodási jegyzéke,²⁶ amely a liturgikus felszerelés esetében is tételesen részletezi az új szerzeményeket, arról tanuskodik, hogy Tapolcsányi Gergely debreceni működése alatt a templom felszerelése mennyiségileg és minőségileg egyaránt gazdagodott.

²³ 2013-ban Juhász Gábor restaurálta az Iparművészeti Múzeum restaurátor műhelyében.

²⁴ Juhász Gábor közlése

²⁵ Kemény, 1906. 19.

²⁶ PMKL II.11. 11. k.

VÁRHELYI ILONA

PETŐFI SÁNDOR DEBRECENI „VISELT DOLGAI” A KATOLIKUSOKKAL

A KATOLIKUS HATÁS VIZSGÁLATA A DEBRECENI IRODALOMBAN – MINT LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNY

A debreceni katolikus emlékév rendezvényeinek és kiadványainak többsége történeti, művészeti vagy egyházi karakterű. Szépirodalmi témákkal nem nagyon tudunk előállni, hiszen érthető okok miatt Debrecenhez inkább a magyar klasszikusok protestáns vonulata kapcsolható egészen a 20. századig. Igazi tudományos meglepetéseket hozhatna azonban felszínre akár Csokonainak,¹ Kölcseynek,² akár az újabb korszakok alkotóinak a katolikus valláshoz való viszonyát feltáró konferencia vagy tanulmánykötet megszervezése, de most be kell érniünk ennek a lehetőségnek a felvetésével. Sejthető ugyanis, hogy mélyebb stílus- és tartalomelemzéssel a debreceni protestáns szépírók műveiből is feltárhatók olyan hitbeli és erkölcsi tartalmak, amelyek nagyon is közel esnek a katolikus tanításhoz. Ha csak pl. Szabó Magda műveire³ gondolunk, láthatjuk, hogy családjá eltérő felekezeti identitása hogyan gazdagítja és színezi – vagy feszíti szét – a karakteres protestáns kereteket az író és hősei életében. De nemcsak az irodalmi tartalmakat, hanem az írók személyes kapcsolatainak hatását is tudományos hásszonnal lehetne vizsgálni, pl. Tóth Árpád⁴ vagy Gulyás Pál⁵ piarista kötődései esetében. Ezek a példák bátorításul szolgálhatnak a jövő irodalomtörténeti számára.

¹ Jelenits István (Tótfalusi István néven) fiataalkori tanulmányában vetette fel annak lehetőségét, hogy Csokonai először a piarista iskolai színjátékokban és Szent Anna-templomban találkozott a barokk stílussal.

² Kölcsey Ferenc életrajzi leveléből kiténik, hogy ő maga is inkább lenne katolikus, csak ne történt volna meg az egyházszakadás, s megannyi emberi tragédia, amely ennek következtében ment végbe.

³ Különösen a *Régimódi történet* vagy a *Kiálts Város!*

⁴ Tóth Árpád a bölcsészeti tanulmányok mellett döntve a reálgimnáziumi érettségijét a piaristáknál egészítette ki a görög és a latin nyelvből.

⁵ Gulyás Pál a Debreceni Katolikus Figyelő c. folyóirat közösségével is termékeny szellemi kapcsolatot ápolt.

Az alábbiakban ilyen kapcsolattörténeti válogatást szeretnék bemutatni az evangélikus Petőfi Sándor debreceni életmozaikjaiból, amelyek ugyan nem szakmai újdonságok,⁶ de a költő katolikus kapcsolatai nem is tartoznak a Petőfi-kutatás homlokterébe, sem pedig a helytörténet legismertebb részletei közé. A katolikus emlékévé a tudományos és művészeti újdonságok bemutatása mellett az ismeretterjesztésnek is kiváló alkalma. Ezt ragadom meg régebbi kutatásaim fellevenítésével.

PETŐFI DEBRECENBEN

Petőfi Sándor rövid életének jelentős korszakait töltötte Debrecenben. A kutatók szerint 12 alkalommal maradt nyoma annak, hogy hosszabb-rövidebb időt töltött városunkban. Ezek közül legismertebbek az 1843–1844 őszi-téli hónapok (*Egy telem Debrecenben*), illetve élete utolsó hónapjai, amikor is a családi örömek közé a szabadságharc indulatai vegyültek. Szoros értelemben Debrecenhez köthető írásainak sokasága egy kisebb írói életművet is kitenne, hiszen hetvennél több írása alatt jelenik meg keletkezési helyként Debrecen neve, s még ezeken felül jó néhányban feltörnek változatos debreceni élményei.

A CENZOR-AFFÉR

Mint ismeretes, Petőfi sokáig a színészetet gondolta élete hivatásának, ebben érezte magát leginkább tehetségesnek. Amikor már nagy nehezen le is számolt ezzel az illúzióval, még évekig nosztalgiája volt a világot jelentő deszkák iránt. 1846 őszén, az erdődi, szatmári hetek után, a bimbózó Júlia-szerelem mámorában, a koltói és csekei időzését követően ismét Debrecenbe jött. Felkereste Feleki Miklós színigazgatót, és kérte, engedje meg, hogy egyik előadás keretében saját versét előadhassa. A direktor beleegyezett, és a színlapra ki is nyomatta, hogy a november 14-i előadás szünetében Petőfi fog szavalni. Mivel a színlapon megjelent a neve, szükségessé vált, hogy a cenzornak bemutassa az előadni kívánt művet.

⁶ A kritikai kiadások, adattárak mellett a téma részletei megtalálhatók az alábbi kiadványokban: Péchy Imre: Petőfi Debrecenben. In: Hatvany Lajos: Így élt Petőfi. Bp., 1967., Bényei Miklós (szerk.) Petőfi és Debrecen. Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár, Debrecen, 1973., Várhelyi Ilona: Hej, Debrecen, ha rád emlékezem... Debrecen, 1999.



Orlay Petrics Soma: Petőfi Debrecenben (Fotó: Déri Múzeum)

A cenzor irodája a piarista rendházban volt, a Szent Anna-templom mellett, átellenben a színházzal, amely akkor a Harmincados-köz (mai Batthyány u.) végén állt. Úgy tudjuk, hogy az *Erdélyben* c. versét akarta Petőfi elmondani, amit alig három hete írt Koltón, s amit politikai tartalma (unió Erdéllyel) és forradalmi hangvétele miatt a cenzor nemigen engedélyezhetett. Debrecenben a cenzor ekkor Pater Kardhordó Ambrus,⁷ a piarista gimnázium igazgatója volt, aki előző

⁷ Kardhordó Ambrus (1804–1891) piarista szerzetestanár, a Nyitra vármegyei Sasváron született. 1823-ban Privigyén lépett a rendbe, majd az ország sok gimnáziumában tanított nyelvtant, németet, számtant, mértant. Teológiai és filozófiai tanulmányai után 1828-ban szentelték pappá. Magyaróvár, Temesvár és Vác után 1845-ben került Debrecenbe, ahol a piarista gimnázium igazgatója volt egészen 1862-ig. Idősebb korában igazgató-helyettes, haláláig spirituális volt. Debrecenben halt meg.

évben került városunkba matematikát és németet tanítani. (Ahol piarista gimnázium működött, a cenzori teendőkkkel a rend egy tekintélyes tagját, többnyire az iskolaigazgatót bízták meg.)

Petőfinek már korábban, Kecskeméten is meggyűlt a baja a cenzorral, aki szintén piarista szerzetes volt. Akkor és ott a Disznótorban c. verse miatt tört ki a botrány. Ezért Debrecenben már a rossz tapasztalat hatása alatt ingerülten kereste fel a cenzort, és heves kifakadással sérelmezte az újabb tilalmat: *„Az alföldi nyájak körül igen sok szamarat, a magyar irodalom körül sok számár cenzort ismertem már, s bátran mondhatom, hogy úgy az alföldi szamaraknak, mint az irodalmi számár cenzoroknak zoológiájában a legelső prototyphon a debreceni piarista cenzor.”*⁸

A páter nem nyelte le szótlanul a sértést, hanem indulatosan kiharcolta szobájából a költőt, és első felindulásában jelentette az esetet a királyi biztosnak. Jelentéséből kitűnik, hogy még mást is mondhatott Petőfi a cenzornak, mert Kardhordó Ambrus úgy számolt be a történekről, hogy ez a „kóbor író”, *akinek semmi keresnivalója nincs a színpadon, a cenzúrát zsarnokságnak, a cenzort pedig ostobának nevezte, ezért ő a színigazgatót arra utasította, hogy Petőffy (!) Sándornak, míg felsőbb helyről iránta valami rendelet nem érkezik, a színpadon semmi szín alatt helyt ne adjon...* Sőt, a cenzor még elégtételként kéri: *Petőffyt megfenyítetteti, (...) a színházi társaságokhoz nem szegődött kóbor írókat felsőbb rendelet által a színpadoktól egészen eltiltandóknak...* véli.

E sorokból arra következtethetünk, hogy Kardhordó Ambrusnak nem is annyira a vers tartalmával volt baja, inkább Petőfi viselkedésével. (Tartalma miatt sajnos a verset még a 20. században is több Petőfi-kiadásból „kifelejtették”.) A jelek szerint cenzornak semmit nem mondott Petőfi neve, még leírni sem tudta pontosan. Nem ismerte színész-múltját, hiszen amikor Petőfi itt játszott, ő még nem volt Debrecenben. Nem hallotta hírét a már-már országosan ismert költőnek, pedagógusként csak egy izgága és modortalan fickót látott benne, akit – mint egy renitens diákot, egy lázongó kamaszt – meg kell fegyelmezni. (Petőfinek addig is, ezután is sok konfliktust okozott heves lobbanékonyága, Debrecenben pl. Mészáros Lázárral és Klapka Györggyel is hasonló stílusú afférai voltak, de ezek nélkül a tulajdonságok nélkül nem is lett volna belőle az, aki lett!) A cenzúrendelet felől tekintve Kardhordó Ambrus döntése – a személyes sértéstől függetlenül – a szabályoknak megfelelt. Sőt, talán jobb is volt a versről a költőre terelni a figyelmet.

Petőfi összetűzése a cenzorral órákon belül beszédtema lett Debrecenben. Bizonyára nem Ambrus páter szivárogtatta ki, hanem inkább maga a költő járt élen az eset kiszínezett történetének terjesztésében. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy aznap este a zsúfolásig megtelt a színház, és a nézőterre belépő Petőfit

⁸ Kovács Magda: Petőfi afférja a debreceni cenzorral. = *Alföld*, 1973. 1. 77.

megéljenezte a közönség. S mint a következő epizód majd megmutatja, a cenzoraffér még jót is tett a költő debreceni népszerűségének.

A cenzúra bizonyára nem tartozott a közkedvelt intézmények közé sehol, de Debrecenben erősítette az ellenszenvet az, hogy ezt a jogkört nem a reformátusok, hanem a katolikusok gyakorolhatták. S az, hogy valaki ez ellen lázadt, eleve szimpátiát váltott ki a tősgyökeres protestáns cívisekből, akik közül ugyancsak kevesen ismerték még Petőfi költészetét, kivéve talán az *Egy telem Debrecenben* c. versét, meg néhányat, amit már ekkor is „slágerként” énekeltek, esetleg egyet-kettőt a két évvel korábban itt írtak, vagy az itt megjelentek közül. Az éljenzés azonban valószínűleg elsősorban nem a költőnek, hanem a cenzorral szembeni viselkedésnek szólt. Az esetről Petőfi így számol be: „Amint beléptem a színházba a nézők közé, minden szem rajtam függött, s a lelkesedés az égi háború hangján kiáltá: Éljen Petőfi Sándor! (...) Talán ha harmadszor lépek e színházba évek múlva, ismét nem vesznek észre, mint nem vettek először, talán nem lesz, aki tudná, hogy itt engem egykor megéljenzett a közönség. Ilyen a hír; jön és megy, ilyen a világ; csak azért emeli az embert hírre, hogy legyen kit felednie. S a magyar különösen szeret feledteni...”⁹ Persze Petőfi – éppen a fenti sorokkal – tett róla, hogy feledésbe ne menjen ez a siker.

HIRTELEN JÖTT HÁZASULÁSI SZÁNDÉK

Kardhordó Ambrus után a második katolikus egyházi személy, akivel Petőfi Debrecenben kapcsolatba került, Tholdi Molnár Péter¹⁰ prépost volt. 1846. november 19-én azzal kereste fel őt Petőfi a Szent Anna Plébánián, hogy 24 órán belül szerezzen engedélyt a váradi püspöktől, hogy evangélikus létére feleségül vehesse a katolikus Prielle Kornéliát, az ünnepelt színésznőt, aki ekkor Debrecenben játszott.

A hirtelen szerelem akkor lobbant föl Petőfiben, amikor a cenzori tiltás után, november 17-én ismét színházba ment, hogy megnézze Szigligeti Ede Két pisztoly c. darabját. A női főszerepet Prielle Kornélia játszotta, akit Petőfi már korábbról ismert. Amikor Kornélia észrevette a nézőtérén Petőfit, a darab dalbetétje helyett Petőfi megzenésített versét énekelte el: „*A virágnak megtiltani nem lehet...*” A közönség hangosan éltette Petőfit, aki olyan hálás volt a színésznőnek, hogy hirtelen megkérte a kezét, Kornélia pedig igent mondott. Petőfi református

⁹ Úti levelek Kerényi Frigyeshez. P. S. prózai művei. Bp., 1976.

¹⁰ Tholdi Molnár Péter 1837–1852 között volt debreceni prépost, plébános, tehát a szabadságharc idején is leginkább vele találkozhattak a katolikus képviselők. Szolgálatában segítette őt Bémer László váradi püspök, aki többször tartott szentmisét és prédikációt az itt ülésző országgyűlés tagjainak. Káplánként szolgált mellette többek között Lázár Miklós. Vö. Katolikusok Debrecenben 1715–2015. Szerk.: Takács József. Debrecen, 2015. 328.

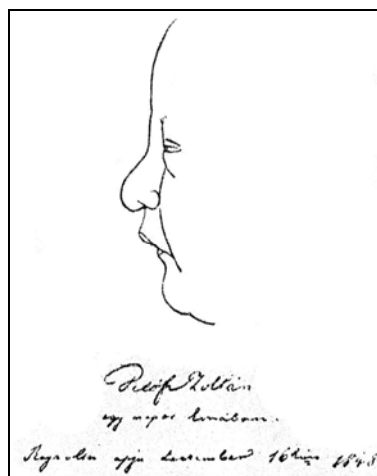
lelkész barátjához, Könyves Tóth Mihályhoz rohant, és kérte, hogy azonnal adja őket össze, de a lelkész formai akadályokra hivatkozva barátságosan kitért a „megtiszteltetés” elől. Ezt követően ment át Petőfi a katolikus paphoz, felajánlotta neki, hogy hajlandó áttérni a katolikus vallásra is, csak gyorsan megtarthassák az esküvőt. Molnár Péter azonban tájékoztatta a költőt a szabályokról, s arról, hogy a váradi püspöktől lehetetlen egy nap alatt engedélyt szerezni.

Petőfi hirtelen házassági szándéka mögött az a híresztelés állt, hogy jegyese, Szendrey Júlia, szülei nyomására rövid időn belül máshoz megy feleségül. A pletykának volt némi alapja, hiszen Juliska szülei biztosabb egzisztenciát szerettek volna tudni leányuk mellett, s ez féltékennyé tette Petőfit. Őt tehát egyfajta szerelmi bosszú vezette, Kornélia viszont komolyan vette a leánykérést, ám az akadályok elhárításának próbáját már nem állta ki a hirtelen feltört érzelem. Amilyen gyorsan jött, úgy el is múlt. Prépost úr pedig megkönnyebbülve vette tudomásul, hogy másnapra Petőfi lemondott Kornéliáról és egyedül távozott Debrecenből. Rövidesen elültek a pletykák, tisztázódott a helyzet, és komolyra fordult a házassági szándék Szendrey Júlia és Petőfi között.

PETŐFI ZOLTÁN KERESZTELÉSE

Petőfinek nem volt erőssége semmiféle valósággyakorlat. Iskolai évei után nemigen tudunk vallási életéről. Szendrey Júlia azonban buzgó katolikus családban nőtt fel, ezért házasságukat katolikus szertartás szerint kötötték meg Erdődön.¹¹ Júlia szülei kénytelenek voltak meghajolni a szerelem hatalma előtt, és maguk igyekeztek a fiatal pár megfelelő életkörülményeit megteremteni, letelepíteni őket Debrecenben. Petőfi helyzete és helye azonban katonaként teljesen bizonytalan volt. Szabadságolási kérelme még függőben volt, amikor – március 15-ére éppen kilenc hónapra – december 15-én a szomszédos Szent Anna templom déli harangszavára megszületett szerelmük gyümölcse.

A költő ironikusan így ír fia debreceni születéséről: „Született Zoltán fiam december 15-én déli tizenkét órakor Debrecenben, a Harmincados utcában, Ormós szabó házában, az utcára nyíló kapu



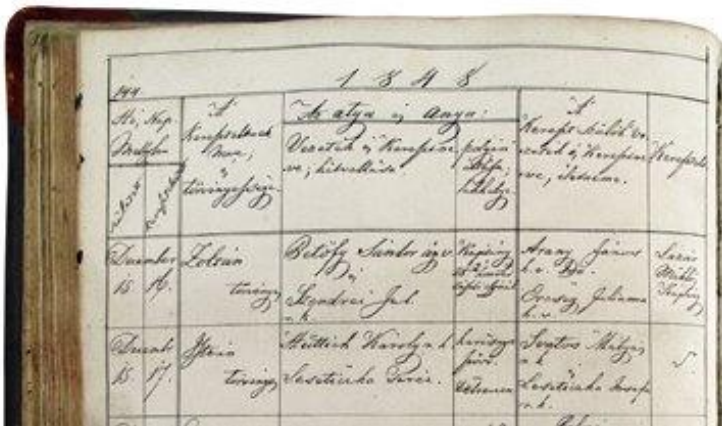
Petőfi rajza újszülött kisfiáról
(Fotó: Déri Múzeum)

¹¹ Az oltár, amely előtt a házasságot megkötötték, ma a szatmári püspökség kápolnájában áll.

melletti szobában.(...) Debrecenben, és ami több, pénteki napon. Azaz jobban mondva, pénteki napon, és ami több, Debrecenben, mert Debrecen még a pénteknél is veszedelmesebb, elannyira, hogy ha a magyar függetlenség balul üt ki, azt nem másnak köszönhetjük, hanem annak, hogy Debrecenben kiáltatott ki. Micsoda gondolat volt egy nemzet függetlenségét egy olyan városban proklamálni, hol a házak kapujára ez van írva: „Aki bejön az udvarra, tegye be az ajtót, mert kimegy a disznó.” Legalább annak a háznak a kapuján, ahol fiam született, ez állott.”

Petőfi szüleivel és Aranyékkal tudatta elsőként a hírt, az utóbbiakkal így:

„Kedves barátom, csak két szót írok: apa vagyok (...) Ma délben született fiam, kit holnap vagy holnapután fognak megkeresztelni. Keresztapja és keresztanyja bizonyos Arany János és Arany Jánosné lesz. A fiú neve Zoltán. Ölelünk benneteket!”¹² Fia kereszteléséről pedig így vall a költő: „Reám és feleségemre nézve maradt volna, mint született, becsületes pogány embernek, de ipam és napam kedvéért, kik igen buzgó keresztények, meg kellett kereszteltetnem. Gondoltam tehát, hogy legalább a neve legyen pogány, s lett belőle Zoltán.”¹³ A keresztelést Lázár Miklós káplán végezte december 16-án a Szent Anna plébánián. Keresztszülőként a református Arany Jánost és feleségét, Ercsey Juliannát jegyezték be. Ők néhány napja távoztak Debrecenből Szalontára, a keresztelésen tehát nem voltak jelen. A keresztelési anyakönyv a plébánián ma is megtekinthető.



A debreceni Szent Anna Plébánia keresztelési anyakönyve.
(Fotó: Kovács Ágnes)

¹² Petőfi Sándor levele Arany Jánoshoz 1848. dec. 15-én. P. S. prózai művei 721.

¹³ Petőfi Sándor: Zoltán fiam életrajza hét hónapos koráig. P. S. prózai művei. Bp., 1976.

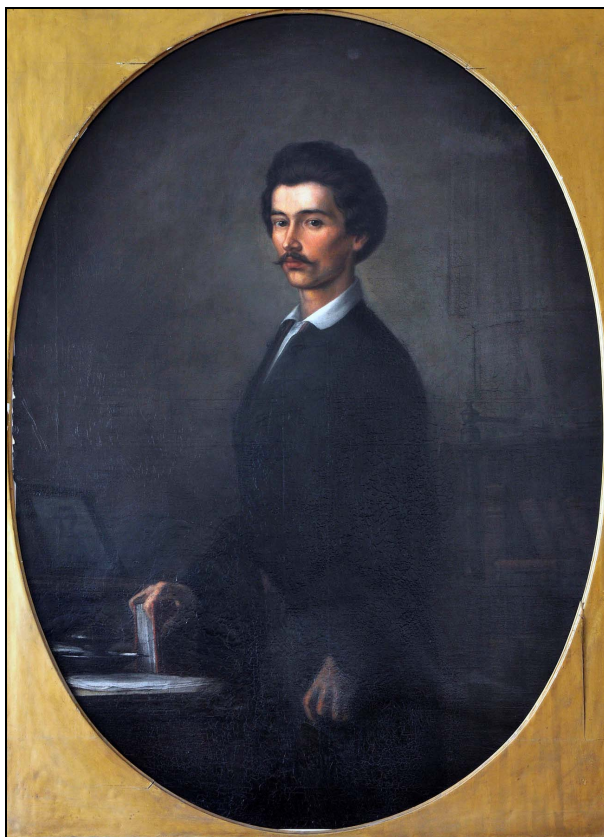
Az épület falán pedig márványtábla emlékeztet az eseményre.



*Emléktábla a Szent Anna Plébánia falán
 (Fotó: Déri Múzeum)*

Szendrey Ignác 1849. év elején két házat vásárolt Debrecenben, az egyiket, éppen a Varga utcát¹⁴ a fiataloknak szánta egy szepesi tanyával kiegészítve, a másikat maguknak a Péterfián. A történelem azonban nem hagyta, hogy Petőfi debreceni cívisse váljon.

¹⁴ Ma ez átépítve a Szent Anna utca 7. sz. ház.



Petőfi (Fotó: Déri Múzeum)

A KÖTET SZERZŐI

BITSKEY ISTVÁN	akadémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem BTK, Kultúratudományi Intézet, Debrecen
DRASKÓCZY ISTVÁN	egyetemi tanár, ELTE BTK, Történelmi Intézet, Budapest
IFJ. BARTA JÁNOS	professor emeritus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Debrecen
KELÉNYI GYÖRGY	egyetemi tanár, ELTE BTK, Művészettörténeti Intézet, Budapest
NYÁRÁDI ANNA-MÁRIA	művészettörténész, Győri Városi Művészettörténeti Múzeum, Győr
OROSZ ISTVÁN	akadémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Debrecen
PAPP KLÁRA	egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, BTK, Történelmi Intézet, Debrecen
SZABADI ISTVÁN	levéltárigazgató, a Tiszántúli Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen
SZÁRAZ ORSOLYA	irodalomtörténész, Debreceni Egyetem, BTK, MTA kutatócsoport, Debrecen
SZENDINÉ DR. ORVOS ERZSÉBET	levéltárigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei levéltára, Debrecen
VÁRHELYI ILONA	irodalmi muzeológus, az emlékévk koordinátora, Debrecen

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE
(SOROZATSZERKESZTŐ: PAPP KLÁRA)
sorozat eddig megjelent kötetei

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Iff. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŪNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor*, Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Velkey Ferenc*. Debrecen, 2012.
11. *Jeney-Tóth Annamária*: „... URUNK UDVARNÉPE ...” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.
12. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI SOKSZÍNŪSÉGE, VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*, Debrecen, 2013.
13. FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK A KÖZÉPKORBAN. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely*, Debrecen, 2013.
14. SMALL NATIONS ON THE BORDERLINES OF GREAT POWERS. Eds. *Attila Bárány – Satu Matikainen*, Debrecen – Jyväskylä, 2013.
15. BETHLEN GÁBOR KÉPMÁSA. Szerk. *Papp Klára és Balogh Judit*. Debrecen, 2013.
16. KULTURÁLIS IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS AZ IDŐBEN. Szerk. *Pieldner Judit, Papp Klára, Tapodi Zsuzsa, Forisek Péter és Papp Klára*, Debrecen, 2013.

17. „EKLEZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK EGYETLENEGY DAJKÁJA” TANULMÁNYOK BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL. Szerk. *Dáné Veronka – Szabadi István*, Debrecen, 2014.
18. MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK: AZ ARISZTOKRÁCIA VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZEREPE Szerk.: *Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint*, Debrecen, 2014.
19. JÓSIKA ANTAL KOLOZSI FŐISPÁN TEVÉKENYSÉGE ÉS ÍRÁSAI. A tanulmányokat írta: *Papp Klára*, a forrásszövegeket gondozta: *Papp Klára és Tóth Orsolya*, Jósika Antalnak a katolikusokról szóló, latin nyelvű írását átírta és a szöveget fordította: *Tóth Orsolya*, Debrecen, 2015.
20. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA” II. ADATTÁR ZEMPLÉN MEGYE 18. SZÁZADVÉGI TÖRTÉNETÉHEZ. Debrecen, 2015.
21. *Orosz István*: A FŐNIX ÉS A BÁRÁNY VÁROSA. Debrecen, 2015.
22. A „NAGY HÁBORÚ” ÉS EMLÉKEZETE. Szerk. *Püski Levente és Kerepeszki Róbert*, Debrecen, 2015.